

Deposition

SHL
WITHDRAWN

ГОДИШНИКЪТ

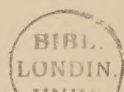
НА НАРОДНАТА

КНИГОПЕЧАТЪН

ПЛОВДИВЪ

СОФИЯ — SORHIA
ДЖРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE D'ETAT

1924

ГОДИШНИК
НА
НАРОДНАТА БИБЛИОТЕКА В ПЛОВДИВ
1922

ANNUAIRE
DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE A PLOVDIV
1922

18135

Редактор **Б. Дякович**, директор на библиотеката и музея
Rédacteur **B. Diakovitch**, Directeur de la Bibliothèque et du Musée

Съдържание — Table des matières

Официална част — Partie officielle

	Стр. — P.
Персонал — Personnel	8
Сграда — Bâtiment	11
Канцеларска служба — Chancellerie	12
Стопанство — Budget	13

I. Библиотека — Bibliothèque

А. Отдел за ръкописи — Section des manuscrits	16
Б. Отдел за печатни произведения — Section des imprimés	19

Книжен имот — Dépôts

Книги — Livres	19
Дубликати — Duplicata	21
Разпределение на книгите по езици — Répartition des livres par langues	25
Разпределение на период. издания по езици — Répartition des périodiques par langues	26
Обща таблица за книжния имот — Tableau général des dépôts par langues	28
Класификация на книгите — Classification des livres	28
Разпределение на книгите по езици — Répartition des livres par langues	29
Разпределение на книгите на оригинални и преводни — Répartition des livres en originaux et de traduction	30
Разпределение на книгите по формат — Répartition des livres par format	31
Разпределение на книгите по страница — Répartition des livres par pages	32
Разпределение на книгите по цена — Répartition des livres par prix	33
Разпределение на книгите по градове и предмети — Répartition des livres par villes et matières	34
Периодически издания — Périodiques	36
Списания — Revues	37
Вестници — Journaux	58
Списания и вестници на чужди езици — Revues et journaux rédigés en langues étrangères	90
Класификация на бълг. период. издания излизали през 1922 год. — Classification des périodiques bulgares parus pendant 1922:	
По време на издаването — Par mode de périodicité	94
По цена — Par prix	94
По година на основаването — Suivant l'année de leur fondation	95
По окръзи — Par départements	95
По градове и села — D'après les lieux de publication	96
По съдържание — Par matière	97
Иностранни периодически издания — Périodiques étrangers	97

Статистика

Читалня — Salle de lecture	99
Читатели по занятие — Nombre des lecteurs par profession	100
Заежите книги по предмет — Nombre des livres par matières	101
Четените период. издания — Nombre des périodiques lus	102
Четените период. издания по езици. — Nombre des périodiques lus par langues	102
Заежите книги и период. изд. по езици — Nombre des livres et périodiques lus par langues	103

Читатели на текущите период. издания в читалнята — Nombre des lecteurs des périodiques courants	104
Домашен прочит — Prêt à domicile	104
Читатели по занятие — Nombre des lecteurs par profession	105
Четените период. издания — Nombre des périodiques prêtés	105
Заетите книги по предмет — Nombre des livres prêtés par matière	106
Четените период. издания по езици — Nombre des périodiques lus par langues	108
Заетите книги и период. издания по езици — Nombre des livres et des périodiques lus par langues	109
Кой какво е чел през 1922 г. — Nombre des lecteurs, par profession, et des livres, par matière, qu' ils ont lus pendant 1922	110
Списък на автори четени през годината — Nombre des auteurs lus pendant l'année	112

II. Музей — Musée

Археологически отдел — Section archéologique	115
Списък на старините придобити през 1922 г. — Liste des antiquités acquises pendant 1922	116
Списък на старините в музея през 1922 г. — Liste des antiquités au Musée pendant 1922	117
Нумизматичен отдел — Section numismatique	117
Списък на монетите придобити през 1922 г. — Liste des monnaies acquises pendant 1922	118
Списък на монетите в музея — Liste des monnaies au Musée	119
Художествен отдел — Section Beaux Arts	122
Посетители — Visiteurs	124
Дарители — Donateurs	126

Неофициална част — Partie non officielle

Б. Дякович — B. Diakovitch. Барелефи на трите нимфи в група със Зевс и Хера — Les bas-reliefs des Trois Nymphes en groupe avec Zeus et Héra	2
Б. Дякович — B. Diakovitch. Оброчни барелефи на Херкулес в България — Bas-reliefs votifs d'Hercule en Bulgarie	17
Б. Дякович — B. Diakovitch. Тракийско оброчище при с. Хамзалапе — Sanctuaire thrace du village Hamzalaré	31
Проф. Ст. Младенов — Prof. St. Mladénov. Две антични имена на реки в българските земи. — Deux noms antiques de fleuves en pays bulgares	41
Ст. Н. Шишков — St. N. Chichkov. Етнографско-археологическото значение на манастирите в Пловдивската епархия — Les monastères de l'Eparchie de Plovdiv au point de vue d'ethnographie et d'archéologie	55
Николай Райнов — Nicolas Raïnov. Графиката на Н. Павлович — L'oeuvre graphique de N. Pavlovitch	67
Б. Дякович — B. Diakovitch. Сборник на Фереду-бей — Recueil de Férédounebey	191

ОФИЦИАЛНА ЧАСТ
PARTIE OFFICIELLE

Според чл. 423 от Закона за Народното просвещение, Народната библиотека-музей в Пловдив има следните отдели:

- а) За ръкописи и старопечатни книги;
- б) За печатни произведения;
- г) Археологически музей.

Първите два отдела съставят собствено библиотеката, а в третия отдел се групират всичките музейни сбирки. В този ред и ще изложат своите бележки за хода на работите в нашето учреждение през изтеклата 1922 год., като дават предварително някои общи за него сведения.

I. Персонал — Personnel

Броят на държавните служители в библиотеката през отчетната година се е движил между 12—19. По-голямата прегледност за персонала в края на 1922 год. ни дава таблицата на стр. 8.

Къмъ този персонал се числи от 2 ноемврий и г-жа Стефана Драндарова, учителка при Пловдивското реално училище, командирована на занятие в Пловдивската Народна Библиотека със заповед на господина Министра на Народното Просвещение от 27 октомврий под № 5744.

През цялата 1922 год. станаха следните промени в персонала:

1. Библиотекаря г. Трифон Кунев, който след назначението му бе оставен на занятие в Софийската Народна Библиотека, е уволнен със заповед на г. Министра на Народното Просвещение от 18 февруарий под № 641;

2. По-късно със заповед на същия от 26 октомврий под № 5645 е назначен известния художник и писател г. Николай Райнов за главен библиотекар;

3. Със заповед на същия от 12 април под № 1396 е уволнен пазителя Трифон Ив. Чакъров по собствено желание;

4. Със заповед на г. Директора от 29 март под № 7 е уволнен писаря Иван Паскалев по собствено желание;

5. Със заповед на същия от 28 април под № 10 са уволнени раздавачите Петко Алексов, Беню Н. Бенев и Георги Атанасов, по закриване на длъжност, от 1 април;

6. Със заповед на същия от 28 април под № 11 е назначен за писар бившия раздавач при библиотеката Беню Н. Бенев;

7. Със заповед на г. Министра на Народното Просвещение от 16 май под № 1747 са назначени за и. д. пазители Василя Спасова, Игнат Б. Фурнаджиев, Куман Куманов, Константин Г. Неделчев и Борис Кръстев;

8. Със заповед на г. Директора от 1 юний под № 15 са назначени Ненко Божков и Михал Танев за нощни пазачи;

9. Със заповед на г. Министра на Народното Просвещение от 19 юлий под № 2674 е уволнена пазителката Надежда Попова по собствено желание;

Таблица за персонала през 1922 год.

№ по ред	Име и презиме	Родно място	Дата на рождението	Образование	Каква служба изпълнява	От кога изпълнява службата	Колко дни е бил в отпусък
1	Борис Дякович	Болград	1. III. 1868	Пжлно висше	Директор	1. IV. 1901	—
2	Николай Райнов	София	1. I. 1889	Сжщо	Главен библиотекар	3. XI. 1922	—
3	Райна Николова	Пловдив	22. VIII. 1891	Учителски институт	Пазител	13. XII. 1918	—
4	Васила Спасова	Т.-Пазарджик	20. II. 1899	"	"	1. VII. 1922	5
5	Бела Тодорова	Ст-Загора	15. VII. 1882	Пжлно средно	"	1. VI. 1921	20
6	Невена Шикова	Казанлък	9. VIII. 1888	"	"	15. IX. 1922	—
7	Куна Енчева	Сопот	22. X. 1892	"	"	16. X. 1922	—
8	Игнат Б. Фурнаджиев	Тетово	20. XII. 1898	"	"	18. V. 1922	6
9	Константин Г. Неделчев	с. Дедово (Пловдивско)	28. II. 1900	"	"	19. V. 1922	6
10	Стоян Ив. Чучев	Пловдив	6. VII. 1901	"	"	11. IX. 1922	—
11	Динчо Спасов	с. Стрелча (Панагюрско)	8. X. 1872	Непжлно прогимназиално	Секретар-счетоводител	1. IV. 1919	3
12	Беню Н. Бенев	Копривица	6. VI. 1885	"	Писар	1. IV. 1922	30
13	Димитър Генов	Пловдив	12. II. 1869	Пжрвоначално	Градинар	10. X. 1922	—
14	Рангел Илиев	с. Селджиково (Пловдивско)	12. XI. 1874	"	Прислужник	16. I. 1919	15
15	Екатерина Бенева	с. Турски Извор (Тетевенс.)	20. VI. 1887	"	"	9. VIII. 1920	30
16	Петър Атанасов	Пловдив	14. IX. 1895	"	"	8. IV. 1921	30
17	Петко Н. Маджаров	с. Маноле (Пловдивско)	5. XII. 1885	"	"	1. X. 1921	30
18	Неделчо Г. Табаков	Калофер	—	"	Ноцен пазач	1. X. 1922	—
19	Никола Петков	с. Салаларе (Харманлийс.)	5. V. 1859	Полуграмотен	"	1. XII. 1922	—

10. Сжс заповед на сжция от 18 август под № 3351 е уволнен пазителя Борис Кржстев по собствено желание;

11. Сжс заповед на сжция от 4 септемврий под № 3658 е уволнен пазителя Куман Куманов по подаване оставка;

12. Сжс заповед на сжция от 6 септемврий под № 3729 е назначен Стоян Ив. Чучев за пазител;

13. Сжс заповед на сжция от 7 септемврий под № 3856 е назначена Невена Шикова за пазителка;

14. Сжс заповед на г. Директора от 1 октомврий под № 33 е уволнен нощния пазач Ненко Божков за пиянство;

15. Сжс заповед на сжция от 1 октомврий под № 34 е назначен Неделчо Г. Табаков за нощенъ пазач;

16. Сжс заповед на сжция от 16 октомврий под № 36 е уволнен градинаря Никола Петков, защото се е занимавалъ с търговия;

17. Сжс заповед на сжцията от 19 октомврий по № 37 е назначен Димитр Генов за градинар;

18. Сжс заповед на г. Министра на Народното Просвещение от 12 октомврий под № 5063 е назначена за пазителка Куна Енчева;

19. Сжс заповед на г. Директора от 1 декемврий под № 47 е уволнен нощния пазач Михал Танев по собствено желание и вместо него сжс сжщата заповед е назначен Никола Петков.

II. Постоянен библиотечен комитет — Komitet Permanent

При библиотеката-музей, сжгласно чл. 416 от Закона за Народното просвещение, под председателството на директора, функционира Постоянен Библиотечен комитет, сжставен от директора, главния библиотекар и от две вещи лица от специалност незастжпена в библиотеката-музей, назначавани, според § 43 от Правилника за народната библиотека в Пловдив, от Господина Министра по предложение на директора.

В края на изтеклата 1922 година Библиотечния комитет се сжстоеше от следните лица:

1. Борис Дякович, директор на библиотеката-музей, председател на комитета, археолог;

2. Николай Райнов, главен библиотекар, член-секретар на комитета, писател и художник;

3. Леонид Спасов, директор на Пловдивската мъжка гимназия, член на комитета, филолог;

4. Стоян Н. Шишков, учител въ Пловд. френски колеж, член на комитета, етнограф.

III. Сграда и вътрешно устройство — *Bâtiment et organisation intérieure*

Библиотечното здание отдавна се нуждае от разширение, защото не може вече да побира книжния имот и сбирките. Направените за това разширение многократни постъпки не дадоха никакъв резултат. Библиотечната управа е поставена в твърде затруднено положение и просто се удивлява на равнодушието, с което се отнесоха почти всички власти към нейните настоявания за по-скорошното разширение на сградата, което може да стане много лесно посредством начините, които са посочвани, достатъчно е само да има за това желание.

Не малка пречка за разширението на сградата се намира в обстоятелството, че върховните власти от София винаги, когато е възбуждан този въпрос, са искали мнението на тукашното Окръжно финансово управление, тъй като единият от начините за разширението на библиотечното здание е и този — да се присъедини бирничеството, а то да се премести другаде. Положителни сведения имам, че за разрешение на този въпрос е бил винаги натоварван един от помощниците на финансовия началник при казаното финансово управление и неговото мнение е било все едно и също: да не се уважава искането на библиотеката, за да стоят бирниците близу до финансовото управление и пр. Разбира се, че това мнение е било възприемано от властите в София, защото не са могли да знаят, че автора му ни най-малко е компетентен да се произнася по този толкова важен въпрос, нито пък може да знае нуждите на Народната библиотека в Пловдив, в която той никога не е стъпил. Ето защо, за да се тури край на въпроса за разширението на библиотечната сграда, моето мнение е: да се поиска назначението на комисия от компетентни хора, която да изучи всичко по въпроса най-обстойно и на самото място.

Не веднаж до сега е съобщавано на надлежните технически власти, от какви поправки се нуждае библиотечната сграда, ала нищо до сега не е направено, освен извършените миналата пролет някои кърпежи на покрива и измазване подовете на няколко стаи. Макар че тия належащи поправки да са описвани в ред годишници и отчети до сега, смятам за потребно и тук да изброя някои от тях, а именно:

1. Належаще е да се поправят и боядисат подовете в цялото музейно отделение;

2. Да се ремонтират отходните места, за да се отстрани отвратителната миризма, с която се пълни цялото отделение;

3. Железните капаци по прозорците на музея да се заменят с двойни прозорци и прилично изработени пречки от същия материал, защото има опасност от срутване на някой капак, за да пребие или служител, или посетител;

4. Постилката от линолеума е доста повредена и затруднява свободното движение на персонала и посетителите, затова поправката ѝ е наложителна;

5. Да се направи тротуарът около библиотечното здание, за което и общинското управление не веднаж ни е подканяло;

6. В северния двор, гдето е склада за дърва, газ и въглища, необходимо е да се прокара водопровод, да се направи чешма и се поставят пожарни кранове;

7. Портите в същия двор са съвършено изгнили и са почти паднали. Следва да се заменят с нови. Също е необходимо да се поправи и дървената ограда на този двор, защото е прогнила;

8. Да се направи в същия двор отделен покрив за каменните въглища, защото в склада лесно се подпалват, каквито случаи вече имаме няколко, и причиняват, освен опасност от пожар, но и твърде значителни разноси по изхвърлянето им на двора, когато се подпалят;

9. Да се направи малко цветарниче в задния двор на сградата, та зимно време да се съхраняват цветята в него, а не в читалния салон гдето от влагата им се развалят пода и книгите;

10. Да се разшири още толкова единствения прозорец на канцеларията, за да стане стаята светла и хигиенична;

11. Да се поставят улуди покрай целия покрив;

12. Да се поправи пода в южната горна галерия на читалнята.

IV. Канцеларска служба — Chancellerie

Книжата в архивата на библиотеката са разпределени по дела така, както е било и през миналите отчетни години.

Сжщите книжа, според характера си, са разпределени на 9 дела с отделни преписки, от които лесно може да се проследи развоя на известен въпрос от началото до края.

Делата за всичките години са сжштити, описани, провжрвени и заверени, с изключение на няколко дела от миналата (отчетна) година, но и те в скоро време ще бждат наредени.

Изходящи писма — Papiers sortants

Дело	Съдържа писма
№ 1. Наредба на библиотеката и промена в нейния персонал. Отчети и статистика	85
№ 2. Преписка с административни власти и частни лица по приложение на Закона за депозиране печатни произведения в народните библиотеки	3
№ 3. Преписка и сметки с книжари и техни комисионери. Списъци на книги, списания и пр. Конфискувани залози и наложени глоби	27
№ 4. Преписка с Народната библиотека в София	27
№ 5. Ведомости и оправдателни документи	272
№ 6. Окръжни предписания и преписка по тях	14
№ 7. Разна преписка	489
№ 8. Особно дело, въ което се пазят черновките от прашаните във Върховната Сметна Палата описи и по един екземпляр от актовете за унищожените инвентарни предмети . . .	—
№ 9. Архив на Археологическия музей при библиотеката . . .	30
Всичко изпратени писма . .	947

Входящи писма — Papiers entrants

Дело	Съдържа писма
№ 1. Съдържа	119
№ 2. „	9
№ 3. „	76
№ 4. „	24
№ 5. „	144
№ 6. „	33
№ 7. „	243
№ 8. „	1
№ 9. „	23
Всичко получени писма . .	672

Вжн от означените по-горе преписки, през отчетната година са издадени 51 заповеди по управлението на учреждението и движението на неговия персонал.

V. Стопанство — Budget

През отчетната 1922 година учреждението е получило за своите потреби следните суми:

1. Заплати на личния състав по гл. XIII, § 100 на общия държавен бюджет за Министерството на Народното Просвещение — Appointements	81.440.28 лв.
--	---------------

2. Добавъчно възнаграждение на сѣщите по гл. XV, § 157 на сѣщия бюджет — Récompenses	61.357.42 лв.	
3. Еднократна помощ на сѣщите в размер на заплатата и добавъчното възнаграждение за един и половина месец, отпуснати със закон, обнародван в „Държавен вестник“ бр. 164 от 21. X. 1922 — Aïdauce	22.796.25 „	
4. Канцеларски потреби, печатане годишници, ведомости, бланки, формуляри и пр., миене, дезинфекция, пощенски разноски, абонамент на телефон и пр. по гл. XIII, § 101 на държавния бюджет за Министерството на Народното Просвещение — Frais de chancellerie	48.917.— „	
5. Отопление и осветление по глава XIII, § 102 на сѣщия бюджет — Chauffage et éclairage	55.295.— „	
6. Купуване и поправяне на покъщнина, малки поправки и приспособление на зданията и сбирките по гл. XIII, § 103 — Achat et réparation des meubles	30.000.— „	
7. Формено облекло и обувка на прислужниците по гл. XIII, § 106 — Uniformes des gens de service	7.000.— „	
8. Купуване и поддържане на книги, ръкописи, списания, вестници, стари портрети, гравюри, щампи, картини (и разноски по пренасянето им и пр. по гл. XIII, § 105 на бюджета — Achat et reliure des livres, journaux, manuscrits etc.	146.613.95 „	
9. Събиране, откупуване и пренасяне на старини, както и разноски по тяхното нареждане и поддържане по гл. XII, § 95 на бюджета — Musée archéologique	31.950.— „	
10. Възнаграждение на членовете от Библиотечния Комитет по гл. XV, § 144 на бюджета — Récompens des membres du Comitet Permanent de la Bibliothèque	325.— „	
Всичко изразходвано — Total		485.694.90 лв.

Касата на библиотеката, както и всички счетоводни книги са държани в най-голяма изправност и водени най-редовно.

Състоянието на Фонда за замяна на изгубените и повредените книги, образуван съгласно заповедта ми № 40 от 1919 год. и въз основа на § 161 от Правилника за народната библиотека в Пловдив, е следното:

Постъпили и са записани в специалната книга за този фонд 8572 лв. и 70 ст.; от продажба чрез търг на 7 октомврий 1922 год. бракувани книжа-смет е получена сумата 10580 лв., или всичко постъпило във фонда 19152 лв. и 70 ст., които са на лице в касата: 17696 лв. 30 ст. в документи и 1456 лв. 40 ст. — в пари.

През отчетната година на учреждението, което се нуждае от твърде много покъщнина, поради слабите средства, които му отпуска държавата, след най-необходимите поправки на сграда и мобили, едва можаха да се доставят още следните нови мобили: 1) един номератор, 2) две линии, 3) една попивка, 4) една рулетка 20-метрова, 5) един шкаф за книги, 6) една витрина за музей, 7) една лопата, 8) 5 стори, 9) 6 тръби за соби и 10) едно шише за вода.

Тия предмети са записани в инвентарната книга под № № 249 до 258 включително.

I

Библиотека — Bibliothèque

A

Отдел за ръкописи и старопечатни книги — Section des manuscrits et des incunables

Отдела представя голям научен интерес и привлича вниманието на учените специалисти. В него и през отчетната 1922 год. постъпиха някои ръкописи, старопечатни книги и документи не лишени от голямо значение за миналото на нашия народ и за науката въобще.

През отчетния период в отдела постъпиха всичко 18 ръкописа и старопечатни книги и други паметници, всички вписани в специален регистр, както следва:

№ 277. Четвероевангелие. — Един ръкописен лист, век XV—XVI, редакция руска с юсове. 20×30.5 см. Изваден лист от ръкопис № 84.

№ 278. Молитвениче. — Ръкопис на книга от XIX ст. с черно мастило, нова църковно-славянска редакция. Размери 7×12.5 см. Подвързан заедно с печатан „Сборникъ“ в картон с кожа, без начало и край, с 47 листа. Купен.

№ 279. Введение на Българската Граматика съчинена от х. Дякона Илариона (Хилендарецъ родомъ Севіевченинъ) на 1850 лето. Ръкопис на книга отъ 182 стр. (4 празни). Подвързия картон и платно. 14.5×19.5 см. Купен.

№ 280. Кратка Богословія съ въпроси и отвѣты нуждни всякому православному христіанину. Съчинена отъ святаго Димитрія Ростовскаго и на славяно-българскій языкъ наредена отъ х. Дякона Илариона и Л. Павлева. Напечатана же с иждивеніето на х. Найдена Иованова Татаръ-Пазарджичанина книгоиздателя. Изданіе първо. Въ Бѣлградъ Въ книгопечатни Княжества Сербіи. 1853. — Автограф на х. Дякона Илариона от 113 стр. (без първите 8). 15.5×21 см. Картонена подвързия с разединени корици. Дар от г. Игнат Фурнаджиев, пазител в библиотеката.

№ 281. Документи по възраждането. — Десет писма по католическата пропаганда в България (Тракия и Македония) преди Освобождението: 3 писма на Ив. Д. Ваклидов (Цареград) до г. Лепавек, началник на Лазаристите в Битоля; 2 писма на Рафаил Д. Попов, „Епископъ на Сжединените Българи“ в Одрин, до сътрудници, братя и ученици в Битоля; 5 писма на Рафаил Д. Попов до Лепавек (Supérieur de la Mission Catholique Monastir). Дар от г. Д. Ст. Дренски, адвокат в Пловдив.

№ 282. Філософія кувѣнтулуй ши а нъравурилар адек Логика ши Йтика елементаре, кърора съ пуне жпаинте Історіа філософірѣскъ. Скрисе жтѣй латинеще де лъудатул Професор Іо Готтлиб Аіненіе, фіунд а каедра філос. дин „Алла. Апой традуче а лимба Еллинѣскъ де Думиѣлуй Мареле Бан Григоріе Бржиковѣнул, нар акуп а лимба Ромѣнѣскъ де Евѣросин Димитріе Потека, іером. ши Професор де Філософіе дела Букурещй спре повъцуйре ла Леціпле сале де Філософіе. Logica und Moral-Philosophie walachisch. Ла Буда а. Кръжка Типографіе а Оуніверсітатей Оунгаріей. 1829. Стр. XLVIII + 389 in 8°. Купена.

№ 283. Древняя Александрія. — Путешествіе кіевоекатериногреческаго монастыря архимандрита Константина. Украшенная рисунками и планами, издана въ свѣтъ и посвящена Высочайшему Имени по Монаршему соизволенію. Съ дозволенія Московскаго Гражданскаго Губернатора. Москва, 1803. Въ вольной Типографіи Гарія и Компаніи (Сжщото заглавие и на грѣцки език). 4°. Стр. (8) + VIII + 67 + (3) + I—IV отделни таблици. Подвѣрзия кожена. Купена.

№ 284. Правило молебное к бжественному ѣ покланяемому параклиту пресѣтому Дхѣу. Твореніе йнока Маѣіма сѣтогорца. Печатна книга (от 1767 год.?) от 312 листа 7·5 × 13 см. Извѣтре образи на светци. Подвѣрзия кожа вѣрху джска, черна. Купена.

№ 285. Еѡαγγέλιον, θεέρον καὶ ἱερόν. Евангелие на грѣцки език, писано в 1719 год. Листа 144 в размер 25 × 34·8 см. Текст в два стѣлпеца. Служило е в църквата „Св. Димитр“ в Пловдив. В плюшена подвѣрзия вишнев цвят, вѣрху която е имало сигурно сребърна покривка. Купено.

№ 286. Мусикос. — Нотиран рѣкопис на книга, на грѣцки език, писан с черно и червено мастило. Първата страница орнаментирана. Листа 231 в размери 11·7 × 17·7 см. Жълта кожена подвѣрзия. Купена.

№ 287. Наука указующая способы къ достиженію долговременной жизни. Сочиненіе Христофора Вильгельма Гуфланда, Медицины Ординарнаго Профессора въ Енѣ [Сладостное ощущеніе жизни! восхитительная привычка къ бытію и дѣйствованію! — съ тобою долженъ я разлучиться? Гете]. Часть первая и вторая. Перевелъ съ Нѣмецкаго Императорскаго Московскаго Университета Студентъ Петръ Озеровъ. Москва, 1803. Въ Университетской Типографіи, Издивеніемъ Содержателей ея, Любіемъ и Поповымъ. 8°. Стр. 226 + 276. Подвѣрзья кожа вѣрху дѣска. Купен.

№ 288. Златный Изворъ домостроительства или Лондонскіи фамилярни рецепти, и новоизобрѣтене тайне природе, за сва станя людій къ возвышенію домостроительства и художества. Съ Енглезкогъ езика на Немецкій, а съ овогъ на Србскій преведено Іоаномъ Николићемъ, Конципістомъ Народного Суда Србскогъ. Часть Прва. У Београду, у Княжеско-Србской Типографіи. 1833. 16°. Стр. 128 + 10 листа, имена г г: пренумеранта. С 8 листа рѣкописни бележки. Кожа вѣрху дѣска. Купен.

№ 289. Часослов. — Старопечатна книга без начало и без край. Черно и червено мастило, с образи и заглавки извѣтре, вѣрху зеленикава хартия. Руска редакция. Листа 169 в размер 11 × 16.5 см. Подвѣрзья кожа вѣрху дѣска. Купен.

№ 290. Сборник от черковни книги. — Старопечатна книга, печатана в Києво-Печерската Лавра в 1643 год. Сѣдѣржа: Псалтир, Часослов, Месяцослов, Молитвослов и Пасхалия, която преминава в Вечен календар и Служебник, които са рѣкопис на книга без начало и край, писан с черно, червено, жѣлто, синѣо и зелено мастило, с малки орнаменти. Рѣкописа има 31 листа 9.5 × 15.8 см., а сборника — 610 листа. Подвѣрзья кожа вѣрху дѣска. Купен.

№ 291. Миней изборен. — Рѣкопис на пергамент от XIII век. Два листа, които сѣставят част от рѣкописа № 276. Размери на листата 19.5 × 24.5 см. Купен.

№ 292. Молитвеник. — Рѣкопис на книга, на арабски език, с черно, златно, небесно-синѣо и киноварно мастило. Страниците заградени с геометрични рамки. 20 листа: 21.5 × 15.1 см. Червеникаво-кафена кожена подвѣрзья, украсена с орнаменти, вдѣлбани в кожата, и геометрични рамки сѣс златно мастило. Донесен през 1913 год., февруарий, от гр. Димотика. Дар от Николай Райнов.

№ 293. Молитвеник. — Рѣкопис на книга, на арабски език, с черно, винено и златно мастило. Страниците заградени с праволинейни

рамки. 4 листа: 10.7×7.6 см. Без начало и без край (Другите листа са откъснати за правене муски; намерен е между листата на предиописания ръкопис — № 292). Дар от Николай Райнов.

№ 294. Книга с имената на дарителите и протокол на гражданския комитет за откупване картини за музеите при Народната Библиотека и Окръжната Палата в Пловдив. Ръкопис на книга с дата 3 юлий 1922 год. Украсен с орнамент на 1-а стр. и с орнаментни букви извътре. 10 листа: 21.5×21 см. Подвързия със сива книга, провървена и подпечатана на лицевата страна с червен восък; лицевата страна носи надпис с бронз и багри: „Граждански комитет за откупване картини за народните музеи в Пловдив“; а под него следват подписи на комитетските членове.

Б

Тдел за печатни произведения — Section des imprimés

Книжен имот — Dépôts

Книги — Livres

В края на 1921 год. Пловдивската Народна Библиотека броеше, без да се смятат дубликатите, постъпили в нея било като дар, било по Закона за депозиране печатни произведения, всичко 52229 сжчинения в 59581 тома. Освен това, в края на сжщата година тя имаше 7805 тома списания и 3665 тома вестници, тжй че цалият имот на библиотеката, без да се смятат дубликатите, в края на 1921 год. възлизаше на 71051 тома; като се прибавят кжм тях 24 ржкописа и старопечатни книги — 71075 тома, а заедно с 44846 тома дубликати — 115921 тома.

Според входящия инвентар на библиотеката, през отчетната 1922 год. в нея са постъпили 2266 сжчинения в 2440 тома и 155 списания в 165 тома, 281 вестници в 287 тома (през 1921 год. — 2750 сжчин. в 2912 тома, между които има 1 портрет, 1 карта и 355 списания в 450 тома, 372 вестници в 380 тома).

Всички тия сжчинения и периодически издания по езици се разпределят така:

Бжлгарски	2281	сжчинения и периодически издания	в	2284	тома
Руски	40	„ „ „ „ „	„	51	„
Френски	150	„ „ „ „ „	„	161	„
Немски	157	„ „ „ „ „	„	302	„
Английски	34	„ „ „ „ „	„	47	„
Разни	40	„ „ „ „ „	„	47	„

Всичко 2702 сжчинения и периодически издания в 2892 тома

логически институт в София 1 сжчин. в 1 том, Българското Дружество Червен Кръст 1 сжчин. в 1 том, Видинското Археологическо Дружество 1 сжчинение в 1 том, Дирекцията на печата 2 сжчин. в 2 тома, Légation de Pologne à Sofia 4 сжчин. в 4 тома, Министерството на Народното Просвещение 2 сжчин. в 2 тома, Министерството на Финансите 8 сжчин. в 8 тома, Мюнхенския университет 6 сжчин. в 6 тома, Пловдивската Държ. Земл. Катедра 1 сжчин. в 1 том, Редакциите на списанията „Verda Utopia“ „Esperanto“, „Пробуда“, „Природа“, „Златорог“, „Свободно Мнение“, „Училищен Преглед“, „Поклоник“, „Светиите“, „Български архив“, „Книгописец“, „Западно Ехо“, „Църковен вестник“, „Mondo“, „Esperantista Laboristo“ — отделни книжки, République Thécoslovaque 2 сжчин. в 2 тома, Славянското Дружество в София 2 сжчин. в 2 тома, Stàtni Uradstatistický 13 сжчин. в 13 тома, Търновското Окръжно Управление 1 сжчин. в 1 том, Université libre de Bruxelles 2 сжчин. в 2 тома, University Oxford 1 сжчин. в 1 том, Ученолюбива Дружина „Искра“ в Казанлък 1 сжчин. в 1 том и др.

Между подарените книги, както и през миналите години, има и някои двойни и повече екземпляри, които, според съдържанието си, са излишни на библиотеката.

Дубликати — Duplicata

Според инвентара на дубликатите, в библиотеката са постъпили през отчетния период по Закона за депозиране печатни произведения следните дубликати:

Български	2254	сжчинения	и	периодически	издания	в	2257	тома
Руски	27	„	„	„	„	„	27	„
Френски	61	„	„	„	„	„	61	„
Немски	4	„	„	„	„	„	4	„
Английски	3	„	„	„	„	„	4	„
Разни	25	„	„	„	„	„	25	„

Всичко 2374 сжчинения и периодически издания в 2378 тома

През 1921 год.

Всичко 2984 сжчинения и периодически издания в 3020 тома¹⁾

Периодическите издания, постъпили в библиотеката и вписани в инвентара на дубликатите през отчетната година, се разпределят така:

¹⁾ Броят на дубликатите в края на 1921 год. беше 5096 тома, вместо 3020 тома. От тях се извадиха 2076 тома, които заедно с 1106 тома от 1922 год., се изпратиха в Търновската Народна Библиотека (според нареждането на Министра на Народното Просвещение писмо № 1216 от 20. I. 1923 год.).

Списания					Вестници				
Български	128	тела	в	128 тома	Български	263	тела	в	263 тома
Руски	2	"	"	2 "	Руски	8	"	"	8 "
Френски	2	"	"	2 "	Френски	1	"	"	1 "
Разни	1	"	"	1 "	Разни	2	"	"	2 "
Всичко 133 тела в 133 тома					Всичко 274 тела в 274 тома				

Общият брой на всичките дубликати в края на 1920 год., когато се установи тяхното число, възлизаше на 27812 съчинения и периодически издания в 28351 тома. През 1921 год. постъпиха 2984 съчин. и периодически издания в 5096 тома, сега в наличност 3020 тома, а през отчетната 1922 год. постъпиха 2374 съчинения и периодически издания в 3484 тома, сега в наличност 2378 тома. От тук произлиза и намалението в брой на дубликатите. Между дубликатите, приети с акт от 5 Май 1901 год., складирани от дълги години, имаше и такива, които се считат за библиографическа редкост. За да могат да станат достояние и на много други учебни и културни учреждения, Библиотечният комитет реши (протокол № 35 от 1. VII. 1922 год.) да се изпратят по даден от Министерството на Народното Просвещение списък на редица учителски институти, гимназии, библиотеки, читалища и учреждения в Царството. Ето списъка на учебните заведения:

1. Учителски институти: Бяла-Черква, Вратца, Варна, Долни-Джбник, Казанлък, Карнобат, Кюстендил, Пловдив, Русе, Стара-Загора, Шумен и София.

2. Мъжки гимназии: Бургас, Варна, Видин, Вратца, Габрово, Дупница, Кюстендил, Ловеч, Пловдив, Плевен, Разград, Русе, Сливен, София I, II, III, Ст.-Загора, Т.-Пазарджик, Търново, Хасково, Шумен.

3. Девически гимназии: Варна, Видин, Вратца, Казанлък, Кюстендил, Пловдив, Плевен, Разград, Русе, Сливен, София I, II, Т.-Пазарджик, Търново, Хасково, Шумен.

4. Гимназии: Берковица, Борисовград, Бяла, Бяла-Слатина, Г.-Ореховица, Карлово, Копривщица, Луковит, Орханлие, Оряхово, Попово, Радомир, Самоков, Свищов, Станимака, Харманлий, Чирпан.

5. Девически педагогически училища: Бургас, Дупница, Ловеч, София, Ст.-Загора.

6. Смесени педагогически училища: Казанлък, Лом, Панагюрище, Севлиево, Ямбол.

7. Непълни девически гимназии: Айтос, Белоградчик, Бяла-Черква, Дряново, Елена, Ески-Джумая, Ихтиман, Карнобат, Кнежа, Котел, Кула, Лясковец, Мехомия, Михалци, Неврокоп, Нова-Загора, О.-Пазар, Пирдоп, Провадия, Преслав, Райково, Тетевен, Троян, Угърчин. Трябва да споменем също, че някои от тези сжчинения се изпратиха на г. Министра и на няколко читалища в царството.

Една част от останалите дубликати, крайно повредени и непотребни екземпляри, се унищожи. И така, броят им, който възлизаше на 359 сжчинения в 8910 тома, се намали на 275 сжчинения в 1646 тома.

От 1921 год. до сега библиотеката получаваше по Закона за депозиране печатни произведения по три екземпляра от всяка излязла книга от печат. В изпълнение на заповедта на г. Министра на Народното Просвещение, писмо под № 1216 от 20. I. 1923 год., всички тройни екземпляри от 1921 год. до сега се отделиха и се изпратиха на Търновската Народна Библиотека. В края на 1921 год. броят на постъпилите сжчинения и вписани в инвентара на дубликатите възлизаше на 2984 сжчинения в 5096 тома. От тях се извадиха 2076 тома. През отчетната 1922 год. се извадиха 1106 тома, тъй че останаха 2374 сжчин. и периодически издания в 2378 тома.

За да се установи окончателният брой на дубликатите в библиотеката ни, след като станаха споменатите промени, и за по-голяма прегледност на казаното, давам следната таблица:

До края на 1920 год. дубликати	27812	сжчин. в	28351	тома
Дубликати постъпили през 1921 год. . .	2984	" "	3020	"
Дубликати постъпили през 1922 год. . .	2374	" "	2378	"
Дубликати извадени от читалнята . . .	1769	" "	2489	"
Останали дубликати, приети с акт от 5 май				
1901 год.	275	" "	1646	"
Всичко — Total . .	35214	сжчин. в	37884	тома

И тъй, през изтеклата 1922 год. в библиотеката са постъпили следните книги:

Купени	262	сжчин. и период. издания в	447	тома
Депозирани по закона . .	2440	" " " " "	2445	"
Подарени	185	" " " " "	231	"
Депозирани по закона дубликати	2374	" " " " "	2378	"

Всичко през 1922 год. . 5261 сжчин. и период. издания в 5501 тома

Между купените книги и периодически издания се броят и безплатните приложения към разните чужди списания.

От казаното до тук за книжния имот извличаме, че в края на отчетната 1922 год. Пловдивската Народна Библиотека е брояла, без да се смятат дубликатите, постъпили в нея било като дар, било по закона за депозиране печатни произведения, всичко:

Книги — Livres

В края 1921 год.	имаше	51977	сжчинения в ouvrages en	59329	тома volumes
В края 1921 год.	„	276	ржкописа в manuscripts en	276	„
До края 1922 год.	постъпиха	236	сжчинения в ouvrages en	406	„ купени
До края 1922 год.	„	2030	„	2034	„ по закона
До края 1922 год.	„	130	„	149	„ дар
До края 1922 год.	„	18	ржкописа в manuscripts en	18	„ купени и дар
Всичко в края на	} 1922 г.	54667	сжчин. в	62212	тома volumes
Total à la fin de			ouvr. en		

Списания — Revues

В края на 1921 год.	имаше . . .	7805	тома — volumes
До края на 1922 год.	постъпиха . .	228	„ — „
Всичко в края на	} 1922 год.	8033	тома — volumes
Total à la fin de			

Вестници — Journaux

В края на 1921 год.	имаше . . .	3665	тома — volumes
До края на 1922 год.	постъпиха .	306	„ — „
Всичко в края на	} 1922 год.	3971	тома — volumes
Total à la fin de			

Или всичко, заедно с 37884 тома дубликати, библиотеката броеше в края на 1922 год. 112100 тома.

Ou bien le total du dépôt, y compris 37884 volumes duplicata, vers la fin de l'année 1922 s'élevait à 112100 volumes.

Всичките книги на библиотеката до края на 1922 год., без да се броят дубликатите, са распределени по езици в следната таблица:

Таблица на книгите, разпределени по езици — Répartition des livres
par langues

№ по ред	Езици — Langues .	Книги — Livres					
		През 1921 Pendant		През 1922 Pendant		Всичко Total	
		Сжчин. Ouvrages	Томове Volumes	Сжчин. Ouvrages	Томове Volumes	Сжчин. Ouvrages	Томове Volumes
1	Стари класически езици Langues classiques						
	а) на гръцки език — en grec	30	47	3	3	33	50
	б) „ латински език — en latin	151	204	4	11	155	215
2	Славянски езици — Langues slaves						
	а) на български език — en langue bulgare	35908	37249	1960	1981	37868	39230
	б) „ руски език — en langue russe . .	4737	6813	33	43	4770	6356
	в) „ сръбски език — en langue serbe .	247	263	—	—	247	263
	г) „ чешки, хърватски и полски езици tchèque, croate, polonais	677	777	8	8	685	785
3	На френски език — français	5914	8296	175	184	6089	8480
4	„ немски език — allemand	1879	2769	151	294	2030	3063
5	„ английски език — anglais	1277	1621	31	34	1308	1655
6	„ романски езици изобщо — langues ro- manes en général	132	178	10	10	142	188
7	„ ново гръцки език — nouveau grec .	570	642	—	—	570	642
8	„ разни езици (турски, еврейски, ар- менски, международен и пр.) langues diverses	455	470	21	21	476	491
9	Ръкописи, старопечатни и др. писмени па- метници — manuscrits, incunables et autres	276	276	18	18	294	294
	Всичко Total . .	52253	59605	2414	2607	54667	62212

Всичките периодически издания, с които библиотеката е разполагала до края на 1922 год., заедно с подарените, без да се броят дубликатите, са разпределени по езици в следната таблица:

Таблица за периодическите издания, разпределени по езици — Répartition des périodiques par langues

Езици — Langues		През — Pendant 1922				През — Pendant 1922				Всичко до края на 1922 Total à la fin de 1922	
		Списания Revues		Вестници Journaux		Списания Revues		Вестници Journaux			
		Названия Titres	Томове Volums	Названия Titres	Томове Volums	Названия Titres	Томове Volums	Названия Titres	Томове Volums		
		Названия Titres	Томове Volums	Названия Titres	Томове Volums	Названия Titres	Томове Volums	Названия Titres	Томове Volums		
1	Славянски езици — Langues slaves										
	а) на български език — en bulgare	1538	2216	2739	3304	140	140	264	264	4681	5924
	б) „ руски език — en russe	371	2514	13	29	2	3	9	9	395	2555
	в) „ сръбски език — en serbe	46	98	1	1	1	1	—	—	48	100
	г) „ чешки език — en tchèque	29	263	—	—	3	3	5	5	37	271
2	На френски език — français	898	1872	57	92	17	22	8	10	480	1996
3	„ немски език — allemand	139	397	7	7	14	16	—	—	160	420
4	„ английски език — anglais	46	368	16	22	16	35	2	16	80	441
5	„ италиански език — italien	4	5	1	1	—	—	—	—	5	6
6	„ романски езици изобщо — langues romanes en général	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1
7	„ ново-гръцки език — nouveau grec	7	19	9	35	—	—	—	—	16	54
8	„ разни езици (турски, еврейски, арменски, между-народен и пр. — diverses langue	30	38	145	188	8	8	2	2	185	236
	Всичко — Total	2608	7790	2989	3680	201	228	290	306	6088	12004

Таблица за периодическите издания, разпределени по езици — Répartition des périodiques par langues

За общ преглед на целия библиотечен имот, заедно с подарените книги, без да се броят дупликатните екземпляри, разпределени по езици, давам обща таблица на стр. 27:

Класификация на излезлите през 1922 год. книги в царство България — Classification des livres parus pendant l'année 1922 dans le Royaume de Bulgarie

В отчетите за 1910 и 1911 год. за пръв път в България дадох статистически данни за книгите, излезли от печат в отечеството ни през тях години. Тази работа се посрещна симпатично от наши книжовници и публицисти, от които някои си послужиха за специални реферати в международни конгреси; от нея се възползува и Дирекцията на Статистиката. Това ме насърчи да дам подобна статистика за 1920 и 1921 год., а сега предлагам същото и за изтеклата 1922 год. Подобна статистика за годините 1912—1918 не дадох поради непреодолими спънки. При това, както и в предишните си отчети, дължа предварително да спомена, че в изработените за отчетната година статистични таблици фигурират и ония книги, излезли през 1922 год., на чиито предни листове или корици не стои годината на отпечатването. Понеже те всички постъпиха в течение на годината, аз презюмирах, че те са отпечатани през същата година. Тяхният брой, обаче, е съвсем малък. Трябва да съобща също, че между отпечатаните през 1922 год. книги има около десетина, които, макар и постъпили през същата година, носят етикет на 1923 год. Събраните материали излагам в следните пет таблици:

Таблицата на стр. 29 ни показва, че през 1922 год. у нас са печатани изключително книги на български и само незначителна част — 5·22% — са напечатани на чужди езици (през 1921 год. — 5·59%). Между последните най-много на брой са френски — 53, руските — 21, немските — 4 и пр. — всичко на брой 100 на чужди езици, между които няма нито една на гръцки, латински, румънски и сръбски език.

Разпределение на книгите по езици — Répartition des livres
par langues

Предмети — Matières	Класич. езици Langues classiques		Славянски езици Langues slaves					Франски — Français	Немски — Allemand	Английски — Anglais	Романски — Langues romanes	Ново-Гръцки — Grec moderne	Разни — Diverses	Всичко — Total
	Гръцки Grec	Латински Latin	Български Bulgare	Руски — Russe	Сръбски Serbe	Остатък сл. езици — Autres langues slaves	Франски — Français	Немски — Allemand	Английски — Anglais	Романски — Langues romanes	Ново-Гръцки — Grec moderne	Разни — Diverses	Всичко — Total	
Богословски науки — Théologie	—	—	111	1	—	—	—	—	—	—	—	1	113	
Философски науки { Философия — Philosophie Мо- гика, Психология, Етика . . .	—	—	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
Philosophie { Logique, Psychologie, Morale . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Педагогически науки — Pédagogie	—	—	236	—	—	—	3	2	—	—	—	10	251	
Литература { История, Теория, Фолклор Histoire, théorie, folk-lore . . .	—	—	72	—	—	1	1	1	—	—	—	—	75	
Belles-lettres { Белегристика, театър, поезия Romans, contes, nouvelles, théâtre, poésie	—	—	379	5	—	—	4	—	—	—	—	1	389	
Филологически науки { Всеобща — Générale	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	2	7	
Philologie { Славянска — Slave	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	
История { Всеобща — Générale	—	—	7	—	—	—	2	—	1	—	—	1	11	
Histoire { Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
{ Българска — Bulgare	—	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	
География, етнография { Всеобща — Générale	—	—	10	1	—	—	—	—	—	—	—	—	11	
Изкуство { Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Géographie, ethnographie, voyages { Българска — Bulgare	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	
Естествени науки — Histoire naturelle	—	—	16	1	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
Математически науки — Mathématiques	—	—	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	
Медицински науки — Médecine	—	—	49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	
Правни, политически и социални науки { Право — Droit	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	
Sciences juridiques, politiques et sociales { Политика, Социология, Статистика — Economie politique, Sociologie, Statistique	—	—	190	5	—	—	18	—	1	—	—	3	217	
Военни и морски науки — Art militaire et marin	—	—	25	4	—	—	—	—	—	—	—	—	29	
Технически науки { Селско стопанство, Домостроителство Agriculture, Economie ménag.	—	—	54	—	—	—	1	1	—	—	—	—	56	
Arts et métiers { Занаят, Изкуство, Техника Metiers, Beaux-arts, Technique	—	—	27	1	—	—	—	—	—	—	—	—	28	
Справни книги — Livres de référence	—	—	543	3	—	—	24	—	—	—	—	1	571	
Всичко — Total	—	—	1815	21	—	1	53	4	2	—	—	19	1915	

Разпределение на българските книги на оригинални и преводни
Répartition des livres bulgares en originaux et de traduction

Предмети — Matières		Оригинални съчинения Ouvrages originaux	Преводни съчинения Ouvrages de traduction	Всичко — Total
Богословски науки — Théologie		106	7	113
Философски науки — Philosophie	Философия — Philosophie	15	2	17
	Логика, Психология, Етика — Psychologie, Logique, Morale	—	—	—
Педагогически науки — Pédagogie		250	1	251
Литература — Belles-lettres	История, теория, фолклор — Histoire, théorie, folk-lore	71	4	75
	Белетристика, театър, поезия — Romans, contes, nouvelles, théâtre, poésie	188	201	389
Филологически науки — Philologie	Всеообща — Générale	7	—	7
	Славянска — Slave	5	—	5
	Всеообща — Générale	11	—	11
История — Histoire	Славянска — Slave	—	—	—
	Българска — Bulgare	16	2	18
География, етнография, пътешествия — Géographie, ethnographie, voyages	Всеообща — Générale	11	—	11
	Славянска — Slave	—	—	—
	Българска — Bulgare	4	—	4
Естествени науки — Histoire naturelle		16	1	17
Математически науки — Mathématiques		36	—	36
Медицински науки — Médecine		37	12	49
Правни, политически и социални науки — Sciences juridiques, politiques et sociales	Право — Droit	9	2	11
	Политика, Социология, Статистика — Economie politique, Sociologie, Statistique	193	24	217
Военни и морски науки — Art militaire et marin		29	—	29
Технически науки — Arts et métiers	Селско стопанство, Домакинство — Economie ménagère, Agriculture	56	—	56
	Занаяти, Изкуство, Техника — Métiers, Beaux-arts, Technique	26	2	28
Справни книги — Livres de référence		569	2	571
Всичко — Total		1655	260	1915

От тази таблица се вижда, как са застъпени оригиналната и преводна литература у нас. Преводната литература съставлява 13·57% от всичките излезли на български книги, обаче в отдела белетристика преводната литература превишава оригиналната.

Разпределение на книгите по формат — Répartition des livres
par format

Предмети — Matières		Фолио — In folio	4°	8°	16°	24°	32°	Всичко — Total
Богословски науки — Théologie		—	—	46	57	10	—	113
Философски науки — Philosophie	Философия — Philosophie . . .	—	—	10	6	1	—	17
	Логика, Психология, Етика — Logique, Psychologie, Morale .	—	—	—	—	—	—	—
Педагогически науки — Pédagogie		—	5	232	14	—	—	251
Литература — Belles- lettres	История, теория, фолклор — Hi- stoire, théorie, folk-lore . . .	—	4	48	20	3	—	75
	Белегристика, театър, поезия — Romans, contes, nouvelles, thé- âtre, poésie	—	1	230	141	17	—	389
Филологически науки — Philologie	Всеобща — Générale	—	—	4	3	—	—	7
	Славянска — Slave	—	—	4	1	—	—	5
История — Histoire . .	Всеобща — Générale	—	—	7	3	1	—	11
	Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—
География, етнограф., пж- тешествия — Géographie, ethnographie, voyages	Българска — Bulgare	—	—	17	1	—	—	18
	Всеобща — Générale	—	—	5	6	—	—	11
Естествени науки — Histoire naturelle	Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—
	Българска — Bulgare	—	—	2	2	—	—	4
Математически науки — Mathématiques		—	—	14	3	—	—	17
Медицински науки — Médecine		—	3	29	2	2	—	36
Правни, политически и социални науки — Sci- ences juridiques, poli- tiques, sociales	Право — Droit	—	—	32	15	2	—	49
Военни и морски науки — Art militaire et marin	Политика, Социология, Стати- стика — Economie politique, Sociologie, Statistique	—	—	10	1	—	—	11
	Art militaire et marin	—	—	28	1	—	—	29
Технически науки — Arts et metiers	Селско стопанство, домакинство — Agriculture, Economie, ménagère	—	—	43	13	—	—	56
	Запаяти, изкуство, техника — Mé- tiers, Beaux-arts, Techniques .	—	4	19	5	—	—	28
Справни книги — Livres de référence		—	106	106	274	81	4	571
Всичко — Total . .		—	153	987	643	128	4	1915

Горната таблица показва, че у нас най-вече се печатат книги на формат осмина — 987 или 51.54% (през 1921 год. — 976 или 44.7%) и шестнадесетини — 643 или 33.57% (през 1921 год. — 835 или 38.2%). Форматът четвъртини е по-малко застъпен — 153 или около 8%

Забележка — Размерите на формата са дадени в сантиметри, като се смята по височината на страницата така: 32° — до 10 см. включително, 24° от 10 см. до 15 см. включ., 16° от 15 см. до 20 см. включ., 8° от 20 см. до 28 см. включ., 4° от 28 см. до 38 см. включ., фолио — повече от 38 см.

Разпределение на книгите по страници — Répartition des livres
par pages

Предмети — Matières		Стр. 1—16 Pages	Стр. 17—48 Pages	Стр. 49—112 Pages	Стр. 113—240 Pag.	Стр. 241—480 Pag.	Стр. 481—800 Pag.	Повече — Plus	Всичко — Total
Богословски науки — Théologie		37	35	25	8	7	1	—	113
Философски науки — Philosophie	Философия — Philosophie . .	1	8	6	2	—	—	—	17
	Логика, Психология, Етика — Logique, Psihologie, Morale	—	—	—	—	—	—	—	—
Педагогически науки — Pédagogie		20	41	141	42	6	1	—	251
Литература — Belles- lettres	История, теория, фолклор — Histoire, théorie, folk-lore .	8	14	18	24	5	5	1	75
	Белетристика, театър, поезия — Romans, contes nouvelles, théâtre, poésie	66	182	71	43	4	21	2	389
	Филологически науки — Philologie	—	6	1	—	—	—	—	7
История — Histoire . .	Славянска — Slave	—	2	1	1	—	1	—	5
	Всеобща — Générale	1	4	1	3	1	1	—	11
	Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—	—
География, етнограф., пъ- тешествия — Géographie, ethnographie, voyages	Българска — Bulgare	2	3	7	4	2	—	—	18
	Всеобща — Générale	3	2	5	1	—	—	—	11
	Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—	—
Естествени науки — Histoire naturelle	Българска — Bulgare	—	—	3	1	—	—	—	4
Математически науки — Mathématiques		—	—	13	4	—	—	—	17
Медицински науки — Médecine		4	7	13	9	3	—	—	36
Правни, политически и социални науки — Sci- ences juridiques, poli- tiques et sociales	Право — Droit	6	23	10	7	3	—	—	49
Военни и морски науки — Art militaire et marin . . .	Политика, социология, статисти- ка — Economie politi- que, Sociologie, Statistique	1	—	2	3	4	1	—	11
		46	72	64	22	10	3	—	217
Технически науки — Arts et métiers	Art militaire et marin . . .	3	6	8	5	6	1	—	29
	Селско стоп., Домакинство — Agriculture, Econ. ménagère	12	20	17	6	—	1	—	56
	Занаяти, изкуство, техника — Métiers, Beaux-arts, technique	7	9	4	7	1	—	—	28
Справни книги — Livres de référence		263	210	59	22	9	3	5	571
Всичко — Total . .		480	644	469	214	61	39	8	1915

От горната таблица се вижда, до колко са били обемисти през 1922 год. българските книги. Най-вече преобладават такива между 1—48 страници — 1124 или 58·69% от всичките книги. Не са малко книгите от 49—112 стр.: тяхният брой е 469 и съставлява 24·49%. След тях идат книгите от 113—240 стр.: те са всичко 214 и съставляват 11·17% от всичките книги. Броят на останалите е незначителен. Така че, с изключение на една малка част, нашите книги и през изтеклата година, както и през 1921 год., са имали обикновено брошурна форма.

Разпределение на книгите по цена — Répartition des livres par prix

Предмети — Matières		До 20 ст. — Jusqu'à 20 cent.	От 20—50 cent.	Лева 1/2—1 fr.	Лева 1—2 fr.	Лева 2—3 fr.	Лева 3—5 fr.	Лева 5—10 fr.	Повече от 10 лева Plus de 10 fr.	Неизвестна цена Prix inconnu	Всичко — Total
Богословски науки —	Théologie	—	—	5	20	9	7	13	13	46	113
Философски науки	{ Философия — Philosophie	—	—	—	1	3	4	5	4	—	17
Philosophie		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Педагогически науки —	Pédagogie	—	—	—	1	11	18	64	129	28	251
Литература — Belles- lettres	История, теория, фолклор — Histoire, théorie, folk-lore	—	—	—	2	3	7	19	28	16	75
	Бележителства, театър, поезия — Romans, contes, nouvelles, théâtre, poésie	—	—	2	39	90	102	58	56	42	389
	Филологически науки	{ Всеобща — Générale	—	—	1	—	3	1	1	1	7
Philologie	—		—	—	—	2	1	2	—	5	
История — Histoire	Славянска — Slave	—	—	—	2	—	—	1	6	2	11
	Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Българска — Bulgare	—	—	—	—	1	3	2	10	2	18
География, етногра- фия, пътешествия	Всеобща — Générale	—	—	—	1	—	2	5	1	2	11
	Славянска — Slave	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Българска — Bulgare	—	—	—	2	—	—	—	2	—	4
Естествени науки —	Histoire naturelle	—	—	—	—	—	—	7	7	3	17
Математически науки —	Mathématiques	—	—	—	—	—	2	8	22	4	36
Медицински науки —	Médecine	—	—	—	1	3	3	10	12	20	49
Правни, политически и социални науки —	{ Право — Droit	—	—	—	—	—	1	—	9	1	11
		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sciences juridiques, po- litiques et sociales	{ Политика, Социология, Статистика Economie politique, Sociologie, Sta- tistique	—	—	9	19	15	26	24	31	93	217
Военни и морски науки —	Art militaire et marin	—	—	—	—	—	3	1	11	14	29
Технически науки Arts et métiers	Селско стопанство, Доманство — Agriculture, Economie ménagère . .	—	—	—	—	2	4	12	13	25	56
	Занаяти, изкуство, техника — Mé- tiers, Beaux-arts, technique . . .	—	—	—	—	—	2	4	16	6	28
Справни книги —	Livres de référence	—	—	8	19	22	36	23	29	434	571
Всичко — Total . .		—	—	25	107	159	225	258	402	739	1915

Характерно тук е, че на много книги цената не е известна. Те или стоят вън от книжовния пазар, или се продават на произволни цени. Такива са 739 или 38·59%. Повечето от тях спадат в отдела на справните книги (устава, правилници, закони и пр.) и в онзи на политическите и социални науки (политически брошури и др.). Евтини книги у нас няма вече. През изтеклата година книгите на цена до 2 лв. бе 132 или 6·89%, по-скъпите от 2 лв. се значително увеличи — 1044 или 54·5%, така че те не са достъпни за най-бедните слоеве на обществото. Книги по-евтини до 50 ст. няма. Ако се взрем по-внимателно в тази таблица, ще добием впечатление, че съчиненията, които третираат чистата наука, са най-скъпи и затова най-недостъпни особено за оная категория труженици, които най-много се нуждаят от такива книги, а при днешните условия на обществен живот са най-бедните люде в България.

Разпределение на книгите по градове и предмети —

Градове — Villes	Богословски науки — Théologie		Философски науки Philosophie		Педагогически науки — Pédagogie		Литература Belles-lettres		Филологически науки Philologie	
			Философия — Philosophie	Логика, психология, етика Logique, psychologie, morale			История, теория, фолклор Histoire, théorie, folk-lore	Велогрестика, театър, поезия Romans, contes, nouvelles, théâtre, poésie	Всобща — Générale	Славянска — Slave
Айтос — Aïtos	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Бургас — Bourgas	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Бяла — Béla	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Варна — Varna	2	—	—	—	2	2	—	7	—	—
Видин — Vidin	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Вратца — Vratza	1	—	—	—	3	2	—	6	2	—
Габрово — Gabrovo	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Горна-Оряховица — Gorna-Oréhovitza	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Дупница — Dupnitza	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Казанлък — Kazanlik	1	—	—	—	1	—	—	2	—	—
Карнобат — Karnobat	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Кюстендил — Kustendil	4	—	—	—	—	—	—	7	—	—
Ловеч — Lovetch	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Лом — Lom	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—
Луковит — Loukovit	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Неврокоп — Nevrokop	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Нова-Загора — Nova-Zagora	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Оряхово — Oréhovo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Орхане — Orhané	2	—	—	—	—	1	—	1	—	—
Пловдив — Plovdiv	—	1	—	—	60	2	—	16	—	—
Плевен — Pléven	—	—	—	—	12	7	—	11	—	—
Попово — Popovo	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Радомир — Radomir	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Русе — Roussé	—	—	—	—	2	—	—	10	—	—
Самоков — Samokov	4	1	—	—	—	—	—	1	—	—
Свиленград — Svilengrade	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Свищов — Svichtov	1	1	—	—	—	—	—	2	—	—
Сливен — Sliven	3	—	—	—	1	2	—	3	—	—
София — Sofia	75	9	—	—	141	56	—	292	4	4
Стара-Загора — Stara Zagora	3	3	—	—	3	—	—	6	1	—
Станимака — Stanimaka	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Сухиндол — Souhindol	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Т.-Пазарджик — T.-Bazardjik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Троян — Trojan	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—
Трявна — Trévna	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Търново — Tirnovó	5	1	—	—	12	1	—	7	—	—
Фердинанд — Ferdinand	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Хасково — Haskovo	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Чирпан — Tchirpan	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—
Шумен — Choumen	1	—	—	—	11	—	—	3	—	—
Ямбол — Yambol	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Неизвестно — Inconnu	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Всичко — Total	113	17	—	—	251	75	—	389	7	5

— Répartition des livres par villes et matières.

История Histoire			География, етнография, пътешествия Géographie, ethnographie, voyages			Естествени науки — Histoire naturelle		Математически науки — Mathématiques		Медицински науки — Médecine		Правни, политически и социални науки Sciences juridiques, politiques et sociales		Технически науки Arts et métiers		Справни книги — Livres de référence		Всичко — Total		
Всобща — Générale	Славянска — Slave	Българска — Bulgare	Всобща — Générale	Славянска — Slave	Българска — Bulgare	Естествени науки — Histoire naturelle	Математически науки — Mathématiques	Медицински науки — Médecine	Право — Droit	Политика, социология, статистика — Economie politique, sociologie, statistique	Военни и морски науки Art militaire et marin	Селско стопанство, домашно стопанство Agriculture, économie ménagère	Занаяти, техника, изкуство Métiers, technique, beaux-arts	Справни книги — Livres de référence	Всичко — Total					
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2					
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6					
1	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3	—	—	—	—	36	12				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1				
—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	6	9				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	25				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	7				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	2	10				
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	21				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2				
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	105				
1	—	1	—	—	—	—	1	3	1	1	—	—	—	—	14	55				
7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	12	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	9				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	1				
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	15				
7	—	14	10	—	4	16	21	43	10	183	24	32	24	405	1,374	17				
—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	4	—	—	—	—	4	27				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
—	—																			

Таблицата на стр. 34—35 е твърде интересна. От нея най-добре се вижда, кои градове колко и какви книги дават на нашата книжнина. София, както винаги, стои на първо място с 1.374 (през 1921 год. — 1763) или 71·74% (през 1921 год. — 80·79%). Това е душата на книжовна България. Всички видове литератури са там представени. На второ място иде Пловдив с 105 (през 1921 год. — 80) или 5·48% (през 1921 год. — 3·66%). Във втората столица са застъпени най-вече книги от педагогически отдел. После следват Варна — 62 книги, Плевен — 55 книги, Търново — 46 книги и т. н.

Периодически издания — Périodiques

През отчетната 1922 година се получиха в библиотеката всичко 578 периодически издания, списания и вестници, от които 546 бжлгарски и 32 иностранны.

Бжлгарските периодически издания по езици се разпределят така:

Периодически издания Périodiques (Bulgares)	Езици — Langues								Total
	Бжлгарски Bulgare	Арменски Arménien	Турски Turc	Еврейски Hébraïque	Француски Français	Немски Allemand	Бжлгарски и межд. (еврп.) Bulg. et espréan.	Руски Russe	
Списания — Revues .	204	—	2	—	5	—	2	3	216
Вестници — Journaux	342	3	4	2	1	—	—	10	362
Всичко — Total .	546	3	6	2	6	—	2	13	578
През — Pendant 1921	428	1	4	1	5	—	1	5	445

Всички тия бжлгарски периодически издания, постъпили в библиотеката по Закона за депозиране печатни издания, имат и своите дубликати. Някои вестници и списания (сжвсем малко) не са пълни, — види се, не са депозирани в Софийската Народна Библиотека, от гдето ни се препращат.

Чуждите периодически издания по езици се разпределят така:

Периодически издания . Périodiques (Etrangers)	Езици — Languages							Всичко — Total
	Български Bulgare	Руски Russe	Френски Français	Немски Allemand	Английски Anglais	Сърбо-хърв. и чешки Serbo-Croate	Международ. (есперанто) Espéranto	
Списания — Revues . . .	—	—	8	16	6	3	3	36
Вестници — Journaux . .	—	1	4	—	2	—	—	7
Всичко — Total . .	—	1	12	16	8	3	3	43
През — Pendant 1921 . .	—	1	12	4	5	—	5	27

Ето списък на получените в библиотеката разни периодически издания:

Български периодически издания — Périodiques Bulgares

Списания — Revues

Адвокатски преглед. Орган на сюза на българските адвокати, Излиза на 1 и 15 всеки месец. Редакционен комитет: Д-р Б. Вазов. В. Хр. Кючюков и П. П. Бояджиев. 4°. Печатница „Радикал“ — София. Год. ц. 60 лв.

Год. II (1921), бр. 1—28; г. III (1922), бр. 1—5, 7.

Ливри ацаир (Млад евреи). Месечно списание. Орган на организацията за еврейски език и култура в България. София. 8°. Кооперативна печатница „Едисон“ — София. Год. ц. 45 лв.

Год. III (1922), бр. 7—10.

Артист. Майско издание на сюза на артистите, музикантите и театралните служители в България. 4°. София. Кооперативна печатница „Франклин“ — София.

Год. II (1922), бр. 1.

Балкански папагал. Седмично илюстрирано карикатурно издание. Изобразява в карикатурна форма всички политически събития в света, от него най-нагледно може да се следи политиката на земята. Фол, София. Печатница и литография И. Амбил и С-ие, София. Цена за 6 мес. 70 лв.

Год. VI (1921), бр. 40—46; год. VII (1922), бр. 1—2.

Банкови наредби. Официално периодическо издание на Българската земеделска банка — София. 4°. Печатница Либерални клуб — Б. А. Кожухаров.

Год. II (1922), бр. 1—10, 14.

Благодат. Семейно списание. Месечно списание за полза и наслада. Редактира Д. Л. Доганова. София. 4°. Печатница „Доверие“ — Цар Борис 75. София. Год. ц. 100 лв.

Год. II (1922), кн. 1—2.

Ворба с алкоолизма. La lutte contre l'Alcoolisme. Редакция: Д-р Хар. Нейчев и И. Исаков. (Redaction D-r Neytchev et Issacov) 8°. София. Год. ц. 30 лв.

Год. (1922), № 1—8.

Бюлетин. Издава дружеството на Македонската емиграция в Пловдив. Излиза седмично. 8°. Пловдив. Печатница „Юг“ — Пловдив. Год. ц. 50 лв.

Год. (1922), бр. 1—16.

Бюлетин на земеделската синдикална кооперативна централа. Bulletin de la central agricole cooperative des syndicats paraissant à Sofia — Bulgarie. Редактор: Б. Стефанов. 4°. София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—16.

Бюлетин на общия работнически синдикален съюз в България (Bulletin des allgemeinen gewerkschaftsbundes Bulgariens). 8°. София. Синдикален дом — К. Методи 54. Г. Димитров — София.

Год. (1922), бр. 1.

Бюлетин на централната комисия за комунистическо представителство в изборните учреждения при централния комитет на Българската комунистическа партия. 24°. София. Синдикален дом. — Т. Атанасов — Св. Кирил Методи 54. София, 1 бр. 3 лв.

Год. (1922), бр. 1—7.

Бюлетин за индустриална собственост. Орган на бюро за индустрия и индустриална собственост при Министерството на търговията, промишлеността и труда. Фол. София.

Год. XVIII (1921), бр. 58—59; г. XIX (1922), бр. 60.

Българян. Седмичен хумористичен вестник. Редактор Сириус. София. Кооперативна печатница „Гутенберг“ — София. 4°. 1 бр. 3 л.

Год. VII (1922), бр. 25—47.

Български въздържател. Месечно списание. Редактор-издател: Ал. Георгиев. 8°. София. Год. ц. 20 л.

Год. I (1921), бр. 1—10.

Български колоездач. Орган на българския колоездачен съюз. Cycliste Bulgare. Organ de l'union cycliste Bulgare. Излиза на 1 и 15 число на месеца. Гл. редактор М. Терзинов. 4°. София. Печатница „Политика“ — София. Год. ц. 25 лв.

Год. XIX (1921), бр. 1—9.

Български лекар. Списание за обществено-санитарни, научни и професионални въпроси. Издава редакционен комитет. Излиза всеки месец, освен юлий и август. 4°. Пловдив. Печатница „Хр. Г. Дапов“ — Пловдив. Год. ц. 70 л.

Год. IX (1921), бр. 7—10; г. X (1922) бр. 1—10.

Български техник. Списание за техника и индустрия. Редактор Г. Буков. Излиза в началото на всеки месец. Варна. 4°. Печатница „Светлина“ — Варна. Год. ц. 120 л.

Год. II (1921), бр. 8—9; год. III (1922), бр. 1—8.

Българска реч. Месечно списание. Уреждат: С. Аргиров, С. Младенов, А. Т. Балан и Б. Цонев, София, 8°. Книгоиздателство „Обозрение“ — София.

Год. I (1921—22), бр. 1—10.

Български турист. Месечно илюстрирано литературно списание за туризъм и родинознание. Редактор Ив. Велков. 4°. София. Придворна печатница — София. Год. ц. 50 л.

Год. XIV (1922), кн. 1—5; год. XV (1922), кн. 1—2.

Българско овощарство. Списание на Българското земеделско дружество. Редактор С. Греков. 8°. София. Кооперативна печатница „Франклин“ — София. Год. ц. 25 л.

Год. II (1921), кн. 10; год. III (1922), кн. 1—6.

Българско слово. Месечно списание. Редактор Г. И. Фичев. 8°. София, печатница Кантаржиев и Г. Данков, София. Год. ц. 20 л.

Год. IV (1921), кн. 10; год. V (1922), кн. 1—2.

Вегетариански преглед. Орган на Българския вегетариански съюз. Излиза всеки месец, освен юлий и август. 8°. Редактор Я. Тодоров. Издава вегетарианското кооперативно дружество, София. Год. ц. 30 л.

Год. III (1922), бр. 1—10; год. IV (1922), бр. 1—2.

Везни. Седмично списание за изкуство и култура. 24°. Книгоиздателство „Везни“, Ст.-Загора — София. Год. ц. 100 л.

Год. III (1921—22), бр. 1—20.

Верата на апостолите. Месечно, независимо, чисто религиозно списание. 4°. Попово. Редактор-издател Трифон Димитров. Печатница „Гутенберг“ — Варна. Год. ц. 20 л.

Год. I (1921—22), бр. 1—5.

Вести на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. 4°. София. Държавна печатница — София.

Год. III (1922), бр. 1—28; 38—39.

Вестител на истината. Излиза 4 пъти годишно по 32 страници. Отговорен редактор Ст. Константинов. 8°. София, печатница „Радикал“, Витошка 28 — София. Год. ц. 16 л.

Год. I (1922), бр. 1—4.

Ветеринарна сбирка. Орган на дружеството на ветеринарните лекари в България. Месечно списание по ветеринарна медицина и скотовъдство, София. Урежда редакционен комитет. 8°. Редактор: С. Георгиев. Печатница „Акционерно дружество“ — София. Год. ц. 20 л.

Год. XXVI (1922), бр. 1—9.

Вечерни часове. Полумесечно литературно и културно списание. Редактор: Ал. Великов. 4°. Варна. Печатница „Зора“ — Варна. Год. ц. 80 л.

Год. I (1922), бр. 4, 5.

Военен журнал. Излиза към края на всеки месец, освен август и септември, 8°. София. Год. ц. 60 л., за нечленове 100 л.

Год. XXIX (1922), кн. 1—6.

Всемирна летопис. Орган за висша духовна култура. Излиза месечно. Главен редактор: Ив. Толев. София. 4°. Издание на първо окултно книгоиздателство „Хермес“ Булевард Дондуков 41 — София. Год. ц. 100 л.

Год. II (1922), кн. 8—9.

Възраждане. Списание за обновяване живота в светлината на разума и любовта. Ще излиза в края на всеки месец, освен юлий и август. Редактор: Ст. Андрейчин. София. 8°. Издава книгоиздателство „Възраждане“ София. Год. ц. 50 л.

Год. XI (1922), кн. 1—10; год. XII (1922), кн. 2—3.

Георгиевденски лист на македонското емигран. читалище „Гоце Делчев“ — Цар Самуил. 40. София 4°. Печатница „Нов Живот — Три-уши — София.

Год. (1922), брой единствен.

Голгота. Излиза месечно. Под редакцията на Тодор Недков — Ст.-Загора. 4°. Печатница „Светлина“ — Ст.-Загора. Год. ц. 40 л.

Год. II (1921—22), кн. 1—8.

Горски преглед. Орган на дружеството на българските лесовъдци. Месечно списание за горите, лова и риболовството. Редактор: Г. Петров 8°. София. Акционерно дружество печатница „Добруджа“, ул. Раковска 123. София. Год. ц. 40 л.

Год. VII (1921), кн. 10; год. VIII (1922), кн. 1—3; 5—8.

Градинар. Месечно илюстрирано списание за овощарство, зеленчукарство и цветарство. 8°. Редактор: П. Д. Булов. Кюстендил.

Год. XI (1922), кн. 1—6.

Демократически преглед. Излиза в началото на всеки месец. Редактори: Т. Г. Влайков и Петр Тодоров. 8°. София. Печатница „Радикал“, Витошка 28 — София. Год. ц. 80 лв.

Год. XIV (1921), кн. 10; год. XV (1922), кн. 1—8.

Демократия. Двуседмично политико-обществено списание. Излиза на 10 и 25 число всеки месец. Редакционен комитет: проф. Г. Т. Данаилов, Д-р Ал. Гиргинов и Григор Василев. 4°. София. Год. ц. 60 лв.
Забележка. Год. II кн. 9—22 съж по стария правопис.

Год. II (1921—22), кн. 1—22.

Детска почивка. Излиза месечно, освен юли и август. Редактор: Г. Балтаджиев, Пловдив. 8°. Книгоиздателство Хр. Г. Данов. Пловдив. Год. ц. 20 лв.

Год. VII (1922), кн. 1—10.

Детска радост. Списание за деца. Излиза месечно. Редактори: Ран Босилек и Хр. Хаджиев. 8°. София. Книгоиздателство „Хемус“ — София. Год. ц. 20 лв.

Год. VII (1922), кн. 1—8.

Детски свят. Списание за деца. Излиза всеки месец. Редакционен комитет: Ив. Пенев, Д. Чолаков и Хр. Спасовски. София. 8°. Издава кооперативно д-во „Учител“ София. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1921), кн. 10; год. II (1922), кн. 1—10.

Духовна култура. Месечно списание за религия, изкуство и наука. Безплатна притурка на Църковен вестник. 8°. Печатница на Армейския военно-книгоиздателски фонд. София.

Год. (1921), кн. 9—10; год. (1922), кн. 11—14.

Духовна обнова. Излиза веднаж в месеца. Урежда се от редакционен комитет. 4°. Пловдив. Търговска печатница — Пловдив. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), бр. 1—3.

Духовно слово. Списание за духовен живот. Излиза периодически
Редактор: Ст. Стефанов. 4°. София. Печатница „Радикал“, Витошка 28.
София. Год. ц. 25 лв.

Год. III (1922), кн. 1—6.

Духовно слово. Периодично издание. Редактор-издател: протоиерей
Нордан Стойков. 16°. Печатница Ст. Фъртунов — Търново. Излиза
всеки два месеца. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), кн. 1—4.

Еврейска мисъл. Периодическо литературно обществено списание.
Излиза месечно. 8°. Печатница „Данков“ — Русе. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), кн. 1—4.

Еврейски отзвучи. Двуседмично списание за литература, критика
и театр. 8°. Урежда редакционен комитет.

Год. I (1922), кн. 1.

Евангелист. Орган на евангелския баптистки сѣюз в Бѣлгария.
Редактор: В. Тахтаджиев. Чирпан. 8°. The evangelist, organ of the
evangelical baptis union of Bulgaria. През тази година ще излезат
8 броя.

Год. III (1922), кн. 1—5.

Економия и домаќинство. Ежемесечно списание с приложения.
4°. София. Регентска 23. Год. ц. 86 лв.

Год. II (1922), кн. 1—3.

Зари. Списание за нравствено образование, обществена наука, кри-
тика и изкуство. Урежда редакционен комитет. 8°. Редактор: Т. Матеев.
Пловдив. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Звѣнче. Вестниче-списание за деца. Ще излиза 2 пѣти всеки
месец на 1—15 число. 4°. Печатница „Просвета“ на Борис Разаклиев —
Луковит. За 24 броя 24 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Здраве. Излиза месечно. 10 книги годишно по 2 коли. Редактор:
Д-р В. Ив. Ненов. 8°. София. Работническа кооперативна печатница
„Напред“. София. Год. ц. 36 лв.

Год. VII (1921—22), кн. 1—9.

Здраве и сила. Орган на сѣюза на бѣлгарските гимнастически
д-ва „Юнак“. Zdrave i sila (Santé et force). Organ officiel de l'Associa-
tion des sociétés de gymnastique de Bulgarie. Sofia. Излиза еднаж в

месеца. 4°. София. Редактори: Н. Костов и Д. Лазов. Печат. производ. кооперация „Съгласие“. София. Год. ц. 15 лв.

Год. XVIII (1921), кн. 3—11; год. XIX (1922), кн. 1—5.

Здравец. Илюстрирано списание за деца. Излиза месечно. Редактори: Ек. Манчева и Т. Хр. Дашков. Русе. 8°. Печатница „Роглев“ Русе. Год. ц. 20 лв.

Год. II (1922), кн. 2—9.

Земледелско скотовъдство. Списание на българското земеделско дружество. Излиза месечно. 8°. Редактор: А. Костов. София. Кооперативна печатница „Франклин“ София. Год. ц. 25 лв.

Год. IV (1921), кн. 7—10; год. V (1922), кн. 1—6.

Земледелски съобщения. Излиза всеки месец освен юли и август. 8°. Търново. Печатница Панайотов, Търново.

Год. IV (1922), бр. 2—5; 7—9.

Зенит. Ежемесечен научно-литературен лист за младежи и юноши. Излиза месечно, освен юли и август. 4°. Урежда редакционен комитет. Печатница Ганю Колев — Чирпан. Год. ц. 15 лв.

Год. I (1922), бр. 1—2.

Златорог. Излиза месечно. Редактор: Владимир Василев — съредактори: Николай Лилиев и Сирак Скитник. 8°. Придворна печатница — София. Год. ц. 80 лв.

Год. II (1921), кн. 8—10; год. III (1922), кн. 1—8.

Зъболекарски преглед. Орган на българския зъболекарски съюз. Излиза год. в 10 книжки. 8°. Редактори: М. Стоянов и С. Таджер — София. Год. ц. 150 лв.

Год. V (1921), кн. 4—10; год. VI (1922), кн. 1—3.

Известия на българското аптекарско кооперативно дружество. 8°. София. Печатница „Нов живот“, Три-уши 9. София.

Год. I (1922), бр. 1.

Известия на българското дружество Червен Кръст. Bulletin officiel de la croix rouge Bulgare. Излиза месечно. 8°. Печатница „Радикал“, Витошка — София. Год. ц. 20 лв.

Год. VI (1921), бр. 7—10; год. VII (1922), бр. 1—5.

Известие на българското инженерно-архитектно дружество в София. Излиза два пъти месечно. Урежда редакционен комитет. 4°. Книгоиздателство „Слово“ — София. Год. ц. 36 лв.

Год. II (1921), бр. 19—21; год. III (1922), бр. 1—23.

Известия на Народния Етнографически музей — София.
Bulletin du musée national d'ethnographie de Sofia. Всеко тримесечие.
8°. Придворна печатница — София.

Год. II (1921), кн. 3—4; год. III (1921), кн. 1—2.

Известия на В. О. К. О. Н. С. Периодичен лист на всенародната
обща кооперация „Обединени народни сили“. 4°. Издава кооперацията.
Урежда управителния съюз — София.

Год. I (1922), бр. 1.

Известия. Официално издание на Министерството на търговията,
промишлеността и труда. Излиза на 1 и 15 число всеки месец. 8°. София.
Държавна печатница — София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 11—24; год. II (1922), бр. 1—12.

Известия на Българската народна банка. Bulletin de la Banque
Nationale de Bulgarie. Издава централното управление на Българската
народна банка — София. 4°. Печатница производителна кооперация
„Съгласие“ — София.

Год. II (1922), бр. 1—2.

Известия на Бургаската Търговско-индустриална камара.
Излиза месечно. 4°. Бургас. Печатница Бр. Симеонови — Бургас.

Год. V (1921), бр. 32—40; год. VI (1922), бр. 1—32.

Известия на Българското горско дружество. Орган на сдру-
жените лесовъдци, горовладелци, производители и търговци на дървен
материал. Излиза двуседмично. 4°. Редактор: Г. Петров. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1921), бр. 1—24; год. II (1922), бр. 1—10.

Известия на Дирекцията за трудовата поземелна собственост. Излиза месечно. 4°. Печатница „П. Калчев“ — София.

Год. I (1921), брой 5—12; год. II (1922), бр. 1—14.

Изгрев. Списание за ученици и ученички от средните училища.
Излиза месечно. Редакционен комитет: Хр. Стоянов, Д-р Я. Арнаудов,
Ат. Матеев. 8°. Издава печатница „Учител“ — Русе. Год. ц. 35 лв.

Год. IV (1922), кн. 1—6.

Икономически известия. Седмично издание на Варненската тър-
говско-индустриална камара. Урежда редакционен комитет. Варна. 4°. Печатница „Гутенберг“ — Варна. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Икономически преглед. Двуседмично издание. Редактор: Ат.
Яранов, 4. София. Бул. „Фердинанд“ 106. Год. ц. 100 лв.

Год. III (1922), бр. 2—6; 8—12.

Илюстрация Светлина. Излиза месечно. Редактор: Юрдан Михайлов. 4°. Печатница Кантарджиев, Данков — София. Год. ц. 50 лв. Год. XXIX (1921), кн. 9—12; год. XXX (1922), кн. 14, 6—9.

Индустрия и търговия. Ежемесечна бългурска притурка на The Near East. (Близкият изток). 4°. Печатница „Радикал“, Витоша 28. София. Год. II (1922), бр. 17—24.

Картинна галерия за юноши. Излиза месечно. Редактор: Г. Палашев. 4°. Печатница на Армейския военно-издателски фонд. София. Год. XII (1921), кн. 1—10; год. XIII (1922), кн. 1—4. Год. ц. 50 лв.

Кино-глас. Седмичен безплатен орган на Кино-модерен театър. Излиза всяка сряда. 4°. Нова-Загора. Год. II (1922), бр. 15.

Кино-звезда. Седмично киноматографично списание. Редактор на литературния отдел: Васка П. Редактор-стопанин: К. Петров. Пловдив. 4°. 1 кн. 1 лв. Год. II (1922), кн. 1—8.

Кино-преглед. Орган на сюза на Българските филмодавци. Излиза седмично. 4°. Кооперативна печатница „Едисон“ — София. Год. ц. 120 лв. Год. II (1921), бр. 25—44.

Комунистически интернационал. Сборник на изпълнителния комитет на комунистическият интернационал. Излиза едновременно на руски, френски, немски и английски. 4°. Кооперативна печатница „Изгрев“ Плевен. 1 брой 18 л. Год. III (1922) бр. 19—20.

Crescendo. Ямбол. 8°. Печатница „Светлина“ — Ямбол. Год. (1922), кн. 15.

Лебед. Литературно-художествено списание. Излиза в края на всеки месец. Урежда редакционен комитет. 4°. Печатница „Светлина“ — Ямбол. Год. ц. 20 л.

Год. II (1921), бр. 1—3; год. III (1922), бр. 1.
Забележка. Год. III — 8°. Струва годишно 30 л.

Летописи на лекарския съюз в България. Излиза всеки месец. Редакционен комитет: д-р Т. Ангелов, д-р Г. Иванов, д-р Д. Киров, д-р А. Станишев, д-р К. Нейчев, — София. 8°. Кооперативна печатница „Франклин“ — София. Год. ц. 50 л.

Год. XIV (1921), кн. 7—10; год. XV (1922), кн. 1—9.

Листопад. Месечно литературно списание. Редактор Дим. Бадев. 8°. Год. ц. 65 л.

Год. III (1922), кн. 1—10; год. IV (1922), кн. 1.

Литературен лист. Периодично списание. Урежда редакционен комитет. 8°. Издава дружество Пенчо Славейков. Печатница „Зора“ на Ив. Г. Игнатов — Варна.

Год. I (1922), кн. 1—3.

Ловец. Излиза месечно. 4°. София. Придворна печатница, Акционерно дружество. София.

Год. XXII (1921), бр. 1—12.

Лозарски преглед. Месечно списание. Орган на сюза на българските лозари и винари. 8°. Редактор И. И. Хранков. Печатарска производителна кооперация „Съгласие“ София. Год. ц. 50 л.

Год. VII (1922), бр. 2—10.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Любов. Православно християнско списание. Излиза месечно. 8°. Урежда редакционен комитет, София. Год. ц. 10 л.

Год. I (1922), бр. 1.

Майка и дете. Популярно списание за родители. Излиза месечно, освен юлий и август. Уредник: В. Куртева. Т.-Пазарджик. 8°. Год. ц. 30 л.

Год. XII (1921), кн. 10; год. XIII (1922), кн. 1—7.

Македония. Политическо, научно, литературно списание. Излиза месечно. Редакционен комитет: Баждаров Георги, Йордан Бадев, Наум Томалевски и Кирил Пърличев. 8°. София. Год. ц. 100 л.

Год. I (1922), кн. 1—10.

Маргаритки. Литературно списание. Излиза месечно. Издава комитет. Главен редактор: Г. Русев. 8°. Печатница „Единство“ на А. Цонев и К. Петров. Плевен. Год. ц. 36 л.

Год. I (1922), кн. 1—6.

Маскарад. Седмично художествено, хумористично списание. 4°. София. Год. ц. 160 л.

Год. I (1922), бр. 1—4.

Медицинска мисъл. Ежемесечно списание за медицинска наука и просвета. Издание на сюза на санитарния и ветеринарен персонал в България. 8°. Редактор: д-р Т. Витанов. София. Списанието ще излезе годишно 10 книжки. Год. ц. 60 л.

Год. I (1921), кн. 6—10; год. II (1912), кн. 2—3.

Медицинско списание. Излиза всеки месец, освен юлий и август. Редактори: д-р Т. Лазаров, д-р Мих. Васев, д-р Хр. Душков-Кесяков и д-р Димо Т. Бурилков. София. 8°. Кооперативна печатница „Гутенберг“. Год. ц. 75 л.

Год. V (1921), кн. 10; год. VI (1922), кн. 1—7.

Месечни статистически известия на главната дирекция на статистиката на Българското царство.

Bulletin statistique mensuel de la Direction Générale de la Statistique du Royaume de Bulgarie 4°. Държавна печатница. Imprimerie de l'Etat Sofia. Год. ц. 48 л.

Год. X. (1921), № 9—12; год. XI (1922), № 1, 4—10.

Мизия. Двуседмичен лист. Редактира комитет. Плевен. 8°. Полугодишен абонамент 20 л.

Год. I (1922), бр. 1—8.

Мимози. Списание за литература, критика и художество. Излиза месечно. Редактор: Ив. Н. Налбантски. 16°. Орхание. Печатница Марко Недков — Орхание. Год. ц. 30 л.

Год. I (1922), бр. м. август и септемврий.

Мироглед. Списание за обществени въпроси, наука и изкуство. Излиза месечно, освен юли и август. Редактор: Васил Узунов. 8°. София. Издание на възпитателния институт „Заря“ в София. Год. ц. 50 л.

Год. I (1922), кн. 1—9.

Младеж. Орган на сюза на комун. младеж в България. 4°. Излиза веднаж в седмицата. София. Verbundsorgan der kommunistischen Jugend Bulgariens. Год. ц. 38·40 лв.

Год. II (1922), бр. 1—26.

Младежка дума. Неутрален ежемесечен младежки лист. Урежда редакционен комитет. 4°. Плевен. Печатница „Единство“ Плевен. Год. ц. 25 лв.

Год. II (1922), бр. 1—4.

Младежки червен кръст. Излиза в края на всеки месец, освен юли и август. 8°. Придворна печатница. София. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1—2.

Млад стенограф. Орган на сюза на учен. стенографни д-ва в България. Редактира комитет. 8°. Русе. Печатница на Бр. Златеви — Русе. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1922), кн. 1.

Млад Турист. Илюстрирано художествено списание за литература, наука и спорт. Орган на юношеския туристичен съюз в България. Излиза месечно. 8°. Придворна печатница София. Год. ц. 25 лв.

Год. VIII (1922), кн. 1—2, 5—7.

Музикален вестник. Орган на българския музикален съюз. Излиза на 1 и 15 всеки месец, освен юли и август. 4°. София. Печатница С. М. Стайков. София. Год. ц. 40 лв.

Год. VIII (1921), бр. 1—20; год. IX (1922), бр. 1—2.

Музикален преглед. Орган на българския музикален професионален съюз. Излиза на 1 и 15 всеки месец. Урежда редакционен комитет. 4°. София. Печатница П. Глушков — София. Год. ц. 48 лв.

Год. I (1921), бр. 11—21.

Народ и армия. Месечно обществено-военно списание. Излиза под редакцията на група граждански и военни писатели. 8°. София. Ще излиза годишно в 10 книги, всяка една по 2—3 коли. Год. ц. 40 лв.

Год. II (1922), кн. 1—5.

Народна илюстрация „Родолубец“. Периодическо илюстрирано списание за наука, изкуство, общественост и българско родолюбие. Излиза два пжти в месеца. Урежда редакционен комитет. Печатница Кантаржиев—Данков. София. 4°. Год. ц. 120 лв.

Год. I (1921), бр. 16—20; год. II (1922), бр. 1—5.

Народен страж. Полумесечно християнско-обществено списание. Урежда редакционен комитет. 4°. София. Печатница „Художник“ София. Год. ц. 35 лв.

Год. III (1921), кн. 15—20; год. IV (1922), кн. 1—15.

Народно стопанство. Популярно економическо списание. Излиза един пжт в месеца, освен юли и август. София. 4°. Редактор: Д-р Ив. Златаров. Печатница П. Глушков — София. Год. ц. 40 лв.

Год. XVIII (1922), бр. 3—8.

Нашата конница. Месечно списание. Издание на фонда „Нашата конница“. Урежда редакционен комитет. 4°. София.

Год. IV (1921), кн. 1—10; год. V (1922), кн. 1—6.

Нова България. The new Bulgaria. Месечно популярно списание. 4°. София. Печатница „Балкан“ София. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1921), кн. 1—4.

Ново време. Полумесечно списание на българската комунистическа партия. Излиза на 1 и 15 число на месеца. Издава работ. кооперативно д-во „Освобождение“. 8°. София. Год. ц. 72 лв.

Год. XXI (1921), № 7—14; год. XXII (1922), кн. 1—5.

Ново знаме. Le Nouveau Drapeau. Международно списание за политика, литература и наука. Излиза всеки месец, освен юли и август. Урежда редакционен комитет. 8°. София. Печатница „Добруджа“ акц. д-во, София. Год. ц. 100 лв.

Год. II (1922), кн. 1—8.

Нова стенографска библиотека. Излиза месечно. Урежда настоятелството. 8°. Издание на професионалната секция при бълг. стенограф. д-во „Бързопис“. София. ц. 10 лв. 1 кн.

Год. (1921—22), № 1—4.

Обединение. Политико-обществено-научно списание. Орган на младежкия съюз при обединената народно-прогресивна партия. Излиза на 1 и 15 число всеки месец. София. 8°. Печатница С. М. Стайков — София. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1921), бр. 14—19; год. II (1922), кн. 1—9.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Обновление. Полумесечно списание за наука, изкуство и критика. Редактор: Бойко Воденичаров. 4°. Печатница и книжар. на Г. П. Патлов. София. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Обществено здраве. Списание за социална хигиена, медицина и здравеопазване. Излиза всеки месец. 8°. Редактор: Д-р Хар. Нейчев. София. Год. ц. 40 л.

Год. IV (1921), кн. 9—10; год. V (1922) кн. 1—8.

Огнище. Месечно литературно обществено списание. Редактор: В. Парушев. 8. София. Печатница „Доверие“ София. Год. ц. 80 л.

Год. III (1921), кн. 7—10; год. IV (1922), кн. 1—3.

Окръжни предписания на Главната дирекция на железниците и пристанищата. 8°. София.

Год. (1921), бр. 1—35.

Организатор. Орган на юношеския туристически съюз. 4°. София. Излиза всеки месец. Ц. 12 броя 10 лв.

Год. II (1921—22), бр. 5, 11.

Осигурителни вести. Месечно списание за агенти, акционери и чиновници при осигурителните дружества. 8°. София. Редактори: Б. Бонев, Д-р М. Шумналиев. Печатница „Балкан“ — София. Ц. 1 кн. 4 лв.

Год. I (1922), кн. 1—4.

Отворени писма до всички. Изпраща се безплатно. Варна. 8°. Печатница „Кжнчо Николов“.

Год. I (1921—22), № 5—6.

Парнас. Месечно литературно списание. Редактор: Ив. Карановски. София. 8°. Печатница „Право“ София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1921—22), кн. 4—6.

Педагогическа практика. Месечно списание за първоначални и прогимназиални училища. Варна. Гл. редактор: Ант. Боргагов. Излиза всеки месец, освен юли и август, в обем от 3—4 коли. 8°. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1921), кн. 8—9; год. II (1922), кн. 1—5.

Пеперуда. Илюстрирано списание за деца и юноши. Излиза два пъти в месеца. Уреждат: Конст. Константинов и Донко Начев. 16°. София. Год. ц. 35 лв.

Год. I (1921), кн. 1—2.

Пиеро. Литературно хумористично списание. Излиза всяка седмица. 4°. Враца. Печатница „Паршоров“ Враца. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Забележка: Този брой е излязал по стария правопис.

Под родно небе. Списание за родна творческа мисъл и изкуство. Излиза месечно без юли и август. София. 8°. Редактор: П. Керемидчиев. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), кн. 1.

Забележка: Този брой е излязъл по стария правопис.

Полско-български преглед. Издание на „Полско-Българското дружество“ в София. 4°. Излиза на 1, 10 и 20 число всеки месец. Придворна печатница. София. Год. ц. 60 лв.

Год. III (IV) (1921), № 28—33; год. IV (V) (1922), № 1—26.

Популярно списание. Орган на международния детски приют в София. 4°. Излиза месечно. Ц. 10 лв.

Год. I (1922), кн. 5—7.

Празничен отдих. Двенеделно издание на християнското братство при хр. Св. Богородица. 4°. София. Кооперативна печатница „Типограф“ Оборище 12. София.

Год. I (1922), бр. 4—9.

Природа. Илюстрирано популярно, научно списание. Издание на кооперативното дружество „Съединените книгоиздателства“. Излиза всеки месец, освен юли и август. 4°. София. Придворна печатница. София. Год. ц. 50 лв.

Год. XXI (1921), кн. 9—10; год. XXII (1922), кн. 1—10.

Пролет. Месечно списание за юноши. 16°. София. Печатница „Балкан“ София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), кн. 1.

Пробуждане. Списание на младите писатели, художници и артисти. 4°. Издание на театрално-концертната агенция „Мелпомена“ Плевен. Излиза месечно. Печатница „Единство“ — Плевен. Год. ц. 30 лв.

Год. II (1922), кн. 1.

Пролом. Списание за културен и обществен живот. Излиза 2 пъти в месеца. 8°. София. Редактор: Д. Кйорчев. Печатница на Армейския военно-издателски фонд. София. Год. ц. 120 лв.

Год. I (1922), кн. 1—17.

Противобалкански преглед. Месечно научно списание. Уреждат: Н. Матеев и П. Минков. Под редакцията на Г. Василев. 8°. Русе. Печатница Малджиев. Русе. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), кн. 1—5.

Pro causa Judaica. Двуседмично списание за еврейска литература и политика. Орган на израилския клуб „Сжединение“. 4°. София. Ц. 1 бр. 3 лв.

Год. II (1922), бр. 1—8.

Пчела. Орган на българската пчеларска кооперация „Нектар“ — София. Излиза месечно. 8°. Печатница „Либералний клуб“ Б. А. Кожухаров. София. Год. ц. 30 лв.

Год. XV (1922), кн. 1—12.

Пурпур. Двуседмично пролетарско списание за литература, критика и изкуство. 4°. София. Урежда редакционен комитет. Год. ц. 48 лв.

Год. I (1922), бр. 10—13, 15—22.

Работническа мисъл. Rabotnitscheska missal (La pensée ouvrière) Revue anarchiste communiste. Анархо-комунистическо списание. Излиза всеки петък. Урежда редакционна колегия. 4°. Кооперативна печатница „Едисон“ София. Год. ц. 45 лв.

Год. III (1921), бр. 1—6; год. IV (1922), бр. 7—37.

Рилски шепот. Орган на учащите се при американските гимназии. Самоков. Излиза месечно, освен юли и август. Главен редактор: Хр. Янев. 4°. Печатница при американските гимназии — Самоков. Год. ц. 25 лв.

Год. I (1921), бр. 1—10; год. II (1922), бр. 1—2.

Родна мисъл. Месечно списание. Редактор-стопанин Ив. Кирилов. Плевен. 8°. Печатница „Единство“ на К. Петров. Плевен. Год. ц. 40 лв.

Год. II (1922), кн. 1—6.

Родопа. Излиза на първо число всеки месец. 4°. София. Урежда Хр. Караманджуков. София.

Год. I (1921), бр. 1—10.

Санитарно дело. Основано от напредничавите лекари. Излиза на 10 и 25 число всеки месец, освен юли и август. Главен редактор: д-р Мих. Васев. 4°. София. Печатница „Добруджа“, София. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 3—20.

Сведения по земледелието. Периодически бюлетин на Министерството на земледелието и държавните имоти. 8°. София. Излиза месечно. Държавна печатница. София.

Год. I (1921), бр. 9—12; г. II (1922), бр. 1—10.

Светли зари. Месечно ученическо списание за литература, критика и художество. 8°. Русе. Печатница Бр. Златеви — Русе. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), кн. 1—10; год. II (1922), кн. 1—4.

Светулка. Списание за деца. Излиза месечно, освен юли и август. Главен редактор: Елин-Пелин. 8°. София. Книгоиздателство Ал. Паскалев. отдел „Графика“ А. Д. София. Год. ц. 20 лв.

Год. XVII (1922), кн. 1—6.

Свободно възпитание. Орган за педагогическа култура. 8°. София. Излиза месечно. Редактор: Д. Кацаров. Издава книгоиздателство „Възраждане“ — София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), кн. 1—4.

Свободно мнение. Политико-обществено списание. Излиза на 10, 20 и 30 число. Урежда редакционен комитет. Главен редактор: Д. Мишев. 4°. София. Кооперативна печатница „Гутенберг“. Год. ц. 80 лв.

Год. IV (1922), бр. 1—18.

Забележка. От брой 8—17 отпечатани по стария правопис.

Свободни часове. Седмичен литературен лист. 4°. Варна. Урежда редакционен комитет. Печатница „Гутенберг“. Варна. Год. аб. 40 л.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Севлиевски сговор. Тримесечно илюстрирано списание. Урежда редакционен комитет. 8°. Печатница П. Глушков, София. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1922), кн. 1.

Семе. Месечно идейно списание. 8°. Самоков. Печатница при Американските гимназии.

Год. I (1922), кн. 6; год. (1922), кн. 1—6, 9—10.

Сила. Двуседмично списание за политика, литература и обществен живот. Редактори: Хр. Силянов и К. Д. Списаревски. 4°. София. Год. ц. 80 лв.
Год. III (1922), бр. 1—20.

Сираци. Благотворително седмично илюстрирано списание. Редактор: Б. Данчев. 8°. Модерна печатница — Пловдив. Год. ц. 60 лв.
Год. I (1922), бр. 1—2.

Славиянски глас. Списание на славянското дружество в България. Излиза тримесечно по 3 печатни коли. 8°. Редактор: д-р Ник. Бобчев. Год. ц. 40 лв.

Год. XVI (1922), кн. 1—2, 5—6.

Слънце. Месечно книжовно и обществено списание. Редактор Хр. Борина. 8°. София. Книгоиздателство „Слънце“.

Год. III (1921), кн. 6—10.

Забележка. До кн. 5 излизало по стария правопис.

Социал-демократ. Месечно списание. Научен орган на социалдемократическата партия под редакцията на д-р П. Джидров. 8°. София. Работническа кооперативна печатница „Напред“ — София. Год. ц. 75 лв.

Год. II (1921), кн. 9—10; год. III (1922), кн. 1—7.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Списание на Българската Академия на науките. Клон — природоматематичен. София. 8°. Държавна печатница. София. Ц. 1 кн. 15 лв.

Год. (1921), кн. 23—24.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Списание на Българското икономическо дружество. Издава дружеството. Излиза месечно. Урежда редакционен комитет. Редактор: Ал. Ц. Цанков. 8°. Кооперативна печатница „Гутенберг“. София. Год. ц. 85 лв.

Год. XX (1922), кн. 1—3.

Списание на дружеството на митническите чиновници в България. Излиза всеки месец, освен юли и август. Урежда редакционен комитет. 8°. София. Печатница „Балкан“. София. Год. ц. 70 лв.

Год. VI (1922), кн. 1—4.

Списание на земеделските изпитателни институти в България за природонаучни и стопански изследвания. *Revue des Instituts de recherches agronomiques en Bulgarie.* Редактор: Н. Пушкарров. 8°. София. Работническа кооперативна печатница „Напред“. София. Излиза 6 пъти годишно. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1922), кн. 1—4.

Списание на митнишкото дружество в България. Урежда редакционен комитет. 8°. София. Народна печатница „Витоша“. София. Год. VI (1921—22), кн. 6—10.

Списание на сжюза на популярните банки. Излиза 2 пжти в месеца. Урежда редакционен комитет. 4°. София. Кооперативна печатница „Гутенберг“. София. Год. ц. 75 лв.

Год. I (1921), кн. 1—24; год. II (1922), кн. 1—4.

Спорт и туризм. Илюстрирано полумесечно списание за спорт, туризм, наука и литература. Редактор: Ив. Бурмев и Дим. Даскалов. 4°. Народна печатница „Витоша“. София. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), кн. 1—2.

Стопански преглед и домакинство. Месечно илюстрирано списание за стопанство, търговия, обществен живот и книжнина. 8°. Търново. Урежда: А. С. Пенчев. Печатница „Ст. Фжртунов“, Търново. Год. ц. 30 лв.

Год. X (1922), бр. 1—5.

Стопански вести на Пловдивската търговско-индустриална камара. Излиза седмично. 4°. Пловдив. Модерна печатница — Пловдив. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Счетоводител. Научно популярно списание. Излиза месечно, освен юли и август в 16 големи страници. Урежда редакционен комитет. Печатница производителна кооперация „Сжгласие“, София. 4°. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), бр. 2—3.

Сжвременник. Списание за политика, култура и общественост. 8°. София. Излиза месечно. Придворна печатница. Редактор: Вен. Ганев. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), кн. 7—10; год. II (1922), кн. 1—2.

Забележка: От кн. 7 излиза по стария правопис.

Театрален живот. Официално издание на Пловдивския градски театър. 16°. Пловдив.

Год. (1922), № 1.

Театър и изкуство. Двуседмично списание. 8°. Редактор: Г. Петров. Пловдив. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), бр. 1—5.

Театрален свят. Седмично списание за театър и музика. Редактори: П. Костов и Б. Блжсков. 8°. София. Печатница „Родопи“. София. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), кн. 1—3.

Театър и опера. Полумесечно издание на народния театър. 8°. София. Печатница С. М. Стайков. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1921), кн. 1—20; год. II (1922), кн. 1—2.

Теменуги. Периодично младежко списание за литература и критика. Редактор: Звезделин Цонев. Печатница К. Петров, Плевен. 8°. Ц. 1 бр. 3 лв.

Год. I (1922), кн. 3—5.

Техник. Научно популярно техническо списание. Орган на общото дружество на техниците в България. Излиза 20 пжти в годината. Издава издателска кооперация „Техник“. Урежда редакционен комитет. 4°. София. Печатница „Радикал“. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1921), № 17—20; год. II (1922), № 1—4.

Трезвеност. Орган на сюзената учаща въздържателна младеж. Месечно списание. Редактира комитет. 8°. София. Печатница „Златна буква“. Год. ц. 15 лв.

Год. IV (1921), кн. 2—10.

Трудовак. Месечно литературно илюстрирано списание. Издание на дирекцията на трудовата повиност. 8°. София. Печатарска производителна кооперация „Съгласие“. София.

Год. I (1921), 1—4, 6—10; год. II (1922), 1—3.

Туристически живот. 8°. Печатница „Светлина“. Ст.-Загора. Ц. 1 бр. 2 лв.

Год. (1922), кн. 1—2.

Търновски епархийски вест. Двуседмично епархийско издание. Списание за църковна организация, религия, изкуство и наука. 8°. Търново. Печатница Ст. Фъртунов. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1—18.

Утрина. Литературно списание. Излиза всеки три недели. 8°. София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), кн. 1—5.

Училищен преглед. Издава Министерството на Народното Просвещение под редакцията на Учебния Комитет. Излиза всеки месец, освен юли и август. 8°. София. Год. ц. 120 лв.

Год. XX (1921), кн. 8—10; год. XXI (1922), кн. 1—10.

Учителска мисъл. Месечно обществено педагогическо списание. Издание на Българския сюз. 8°. Редактори: Д. Негенцов и Д-р М. Герасков. София. Год. ц. 50 лв.

Год. III (1922), кн. 1—5, 7—10; год. IV (1923), кн. 1.

Фармацефт. Орган на Българското фармацевтическо кондиционерско д-во. Pharmazeut. Organ des Bulgarischen Pharmazeutischen vereines. Излиза месечно. 4°. София. Печатница „Добруджа“, София. Ц. 10 броя 15 лв.
Год. XII (1922), бр. 1—9.

Фармацевт. Орган на българското фармацевтско дружество. Pharmazeut. Organ des Bulgarischen Pharmazeutischen vereines. Излиза всеки 15 дни. Редакционен комитет: Гешев — Чолаков. 4°. Печатница „Фармацевт“, София. Год. ц. 75 лв.
Год. XII (1922), 1—6; год. XIII (1922), 1—4.

Феникс. Научно литературно списание. Излиза месечно. Гл. редактор: Д. Облаков. 8°. Книжар. и печатница на Мар. Неделков. Орханлие. Год. ц. 25 лв.
Год. I (1922), бр. 1.

Фея. Лист за литература, музика, наука, изкуство и критика. Издава редакция „Маргаритки“, Плевен. 4°. Печатница „Единство“. Год. ц. 30 лв.
Год. I (1921—22), бр. 1.

Филателически преглед. Ежемесечно списание. Излиза на 15 число. 8°. Печатница „Добруджа“, Пловдив. Год. ц. 40 лв.
Год. I (1921—22), бр. 1—5.

Финансов сборник. Министерство на финансите. Излиза на 30-то число всеки месец. 8°. София. Държавна печатница. Год. ц. 50 лв.
Год. IX (1922), кн. 1—10.

Фотограф. Орган на фотографското сдружение в България. Излиза в началото на всеки месец. Издава дружествено редакционен комитет в София. 8°. Год. ц. 40 лв.
Год. (1921—22), бр. 1—7.

Химия и индустрия. Списание на българското химическо дружество. 8°. Пловдив. Излиза месечно. Печатница Бр. Йонов. Пловдив. Год. ц. 80 лв.
Год. I (1922), кн. 1—2.

Хиперион. Месечно списание за литература и изкуство. 8°. София. Год. ц. 80 лв.
Год. I (1922), кн. 1—8.

Хора. Литературно списание. Редактира комитет. Излиза месечно. 8°. София. Год. ц. 50 лв.
Год. I (1922), кн. 1—3.

Християнин. Издание и орган на свещеническото Братство „Св. Григорий Богослов“ в гр. Русе. Излиза 2 пжти в месеца, на 1 и 15 число. 4°. Русе. Год. ц. 30 лв.

Год. III (1922), бр. 1—17.

Забележка. Бр. 16, 17 по стария правопис.

Християнски свят. Урежда редакционен комитет. Излиза месечно. Уредник Цветан Цветанов. София. 4°. Год. ц. 25 лв.

Год. XXVI (1922), кн. 1—12.

Цветя и бодили. Списание за поезия, хумор и сатира. Излиза 2 пжти в месеца. 4°. Враца. Редактори: Ил. Йорданов, П. Г. Мишоноу. Централна печатница — Възнесенска — 57. Враца. Ц. 1 бр. 2 лв.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Забележка. Бр. 1 излязал седмично под заглавие „Еделвайс“.

Църковен вестник. Седмично издание с безплатна притурка Духовна култура. Списание за религия, изкуство и наука. 4°. София. Год. ц. 60 лв. заедно с всички приложения.

Год. XXII (1921), бр. 28—41, 43—47; год. XXIII (1922), бр. 1—32.

Чайка. Списание за младежта. Излиза всеки месец. Редактори: Развигоров и Тихолов. Плевен. 8°. Кооперативна печатница и книго-везница „Изгрев“, Плевен. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1922), кн. 6—7.

Червен смях. Седмично илюстрирано, литературно-хумористично списание. 4°. Излиза седмично. Редактор: Д. И. Полянов. Ц. 1 бр. 3 лв.

Год. II (1921), бр. 42—48; год. III (1921—22), бр. 1—46.

Чехо-Словашки обзор. Československý obzor. Излиза всеко 1 и 15 число на месеца. Издание на дружеството „Чех“ в София. Придворна печатница. 4°. София. Ц. 1 бр. 2 лв.

Год. I (1921), бр. 22—24; год. II (1921—22), бр. 1—24.

Читалище. Орган на читалищния съюз в България. Излиза месечно. Под редакцията на Н. Станев. 8°. София. Печатница „Либерални клуб“. Б. А. Кожухаров. София. Год. ц. 25 л.

Год. IV (1922), кн. 4—5; год. V (1922), кн. 1—6.

Юноша. Списание за ученички и ученици от прогимназията. Излиза всеки 2 месеца. Редактори: Бор. Тричков и Д. Тодоров. 8°. Русе. Печатница „Учител“ Русе. Год. ц. 35 л.

Год. III (1922), кн. 1.

Юридическа мисъл. Месечно юридическо списание за наука, критика, правосъдна политика и юриспруденция. Редакционен комитет: д-р И. Фаденхехт, Вл. Моллов и Ив. Коларов. 8°. София. Печатница „Балкан“ София. Год. ц. 80 л.

Год. III (1921--22), кн. 1—10.

Юридическа мисъл. Списание за право, законодателство, юриспруденция и обществен живот. Излиза под редакцията на С. Бобчев. 8°. София. Излиза годишно в 10 книги. Печатница „Балкан“, София. Год. ц. 80 л.

Год. XXIII (1922), кн. 1—7.

Вестници — Journaux

Автономна Македония. Орган на македонската емиграция в Бжлгария. Излиза един път седмично. София. Фол. Год. ц. 120 л.

Год. I (1921), бр. 46—52; год. II (1922), 53—72, 74—79, 82—95.

Агроном. Орган на бжлгарското агрономично дружество. Редактор: Хр. Цачев. Излиза 2 пъти в месеца, освен месеците юли и август. 4°. София. Год. ц. 30 л.

Год. VII (1922), бр. 1—8.

Айтоски глас. Седмичен вестник. Редактор: Н. Божилов. Ел. П. Андреева. Печатница „Зора“, Айтос. Фол. Год. ц. 40 л.

Год. I (1922), бр. 1—13, 15—22, 25—31.

Айтоски кооператор. Бюлетин на Айтоския земеделски синдикат. Излиза двуседмично. Печатница и книжарница „Зора“, Айтос. Фол. Год. ц. 30 л.

Год. I (1922), бр. 1—2.

Ахира. Лист за окултизъм и литература. Урежда комитет. Печатница „Франклин“, София. Фол. Год. ц. 40 л.

Год. I (1921) бр. 1—9.

Арда. Независим вестник за политика, литература и информация. Излиза 2 пъти седмично на бжлгарски и турски. Главен редактор Митишев. Кжрджали. Фол. Год. ц. 200 л.

Год. I (1922), бр. 1—7.

Балкански земеделец. Орган на сдружените земеделци от Габровска и Севлиеуска околии. Урежда редакционен комитет. Габрово. Фол. Год. ц. 50 л.

Год. I (1922) 1—22.

Банков и търговски служащ. Защитник на търговските, банкови, застрахователни и кооперативни служащи. Излиза два пъти в месеца. Печатница „Франклин“ София. Фол. Год. ц. 20 л.

Год. VII (1921), бр. 17—24; год. VIII (1922), бр. 1—15.

Банков сюз. Орган на сюза на банковите чиновници. Излиза на две седмици. София. 4°. Год. ц. 50 л.

Год. III (1921), бр. 7—15, 17—18; год. IV (1922), бр. 1—5, 7—12.

Балкански търговски вестник. Journal commercial Balkanique. Фол. Sofia. София. Год. ц. 160 л.

Год. VI (1921), бр. 2—22.

Вдин. Орган на конституционния блок във Видин. Урежда редакционен комитет. Излиза еднаж в седмицата. Видин. 4°. Печатница Яким Божинов.

Год. I (1922), бр. 1—11.

Вежански глас. Урежда редакционен комитет. Печатница К. Николов Варна. Фол. Год. ц. 75 л.

Год. I (1922), бр. 1—10.

Ведомник. Орган на сюза на жилищните кооперации. Урежда редакционен комитет. Излиза веднаж в седмицата. Фол. Печатница „Право“ — София.

Год. I (1921), бр. 1—2.

Белоснежено звънче. Вестниче за деца до 14 години. Излиза на 1 и 15 число всеки месец. Печатница „Просвета“ на Борис Разакиев — Луковит. 4°. Год. ц. 24 лв.

Год. I (1922), бр. 4—5.

Берковски глас. Издава редакционен комитет. Печатница „Трудолюбие“ на П. Каменов. Фол. Берковица.

Год. I (1921), бр. 1.

Вич. София. Фол.

Год. VI (1922), бр. 521—523.

Благоденствие. Вестник на женския социалдемократически сюз. Излиза два пъти в месеца. Печатарска производителна кооперация „Съгласие“. София. 4°. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1921), бр. 10—18; год. II (1922), 1—4.

Болшевишки глас. Орган на Видинския окръжен комунистически комитет. Печатница на Яким Божинов. Фол. Видин.

Год. IV (1922), бр. 1—7.

Ворба. Независим информационен ежедневник. Редактор: П. Попов. Печатница „Търговска“. Пловдив. Фол. Год. ц. 120 лв.

Год. I (1921), бр. 154—204, 206—258; год. II (1922), бр. 259—328, 330—397, 399—433.

Ворба. Двумесечен вестник. Печатница „Крал Иосифов“ — Орхание Фол. Год. ц. 25 лв.

Год. I (1922), бр. 1—5.

Ворба. Независим вестник. Урежда и издава комитет. Излиза два пъти месечно. Троян. Печатница на Д. Минчев и Син. Ловеч. Фол. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1922), бр. 1—15, 17—19.

Ворба. Бюлетин от бойното поле на труда. Българска комунистическа партия. Фол. Русе.

Год. (1922), бр. 1—5.

Ворба. Орган на сюза на ученическите неутрални въздржатели друщества в България. I. O. G. T. N. Урежда редакционен комитет. Шумен. Фол. Год. ц. 15 лв.

Год. I (1922), бр. 1—7.

Ворсов лист. 4°. София.

Год. (1922), бр. 1—8, 10—67, 69—212.

Вотев лист. Издание на българската комунистическа партия. (Секция на комунистическия интернационал). Фол. София. Ц. 1 бр. 2 л.

Год. (1922), 2 юний.

Вратство. Еврейски комунистически вестник. Bratstvo, Journal communiste juif. Излиза два пъти месечно. Печатница „Слово“ — София. Фол. Год. ц. 24 лв.

Год. I (1921), бр. 9—16, 18—24; год. II (1922), бр. 1—9.

Вратствен глас. Орган на християнското събрание в Ст.-Загора. Печатница и книжарница „Модерно изкуство“ — Ст.-Загора. 4°.

Год. I (1921), бр. 17—18; год. II (1922), бр. 1—4, 6, 8—16.

Бюлетин на всенародното кооперативно спестовно-застрahователно дружество в София. Издание на управителния съвет. София. 4°.

Год. II (1922), бр. 2.

Бюлетин. Издава дружеството на македонската емиграция в Пловдив. Излиза седмично. Редакция „Бюлетин“, ул. „Май“ 7. Пловдив. 8°. Год. ц. 50 лв.

Год. (1922), бр. 1—16.

Бюлетин. Урежда редакционен комитет. Орхание. 4°. Ц. 1 бр. 1 л.
Год. I (1922), бр. 1.

Бюлетин на комунистическата група на Старозагорския общински съвет. Печатница „Светлина“ — Ст.-Загора. Фол.

Год. . . ., бр. 1—4, 6—7.

Бюлетин на кооперативното дружество на сдружените тютюнопроизводители от Станимака и околията. Излиза един път в седмицата. Печатница и книжарница на Ст. Кишкилов. Станимака. 4°. Год. ц. 60 лв.
Год. I (1922), бр. 1—38.

Бюлетин на Софийската еврейска община. Излиза всеки месец Печатница „Алишпат“. София. 4°.

Год. I (1922), бр. 1—5.

Забележка: Вестника е печатан на български и еврейски езици.

Бюлетин на учителската взаимноосигурителна и спомогателна каса в София. Периодически вестник. София. 4°.

Год. (1921), бр. 65; год. (1922), бр. 67.

Бюлетин на централната консистория на евреите в Вжлгария. Излиза всяко 10, 20 и 30 число. София. 4°. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1921), бр. 31—37; год. II (1921—22), бр. 38—58, 60—61, 63—70; год. III (1922), бр. 71—72.

Забележка: Вестника се печати на български и еврейски.

Бюлетин на централния комитет на сюза на ционистическото гимнастическо дружество „Макаби“ в Бжлгария. Излиза периодически. Печатница „Златна буква“. София. 4°.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Бюлетин на Ючбунарската популярна банка. Излиза тримесечно. София. 4°.

Год. I (1922), бр. 1.

Вжлгарски инвалид. Юбилейно издание на сюза на дружествата „Инвалид“ в Бжлгария. Фол. Ц. 1 бр. 3 лв.

Год. (1921), брой единствен; год. (1922), брой единствен.

Вжлгарски металоработник. Орган на бжлгарския металоработнически съюз. Bulgarische Metallarbeiter. Organ des Bulgarischen Metallarbeiter Verbandes. Излиза месечно. Фол. София.

Год. III (1922), бр. 2—3.

Вжлгарски печатар. Bulgarischer Typograph. Le Typographe Bulgare. Орган на Типографския работнически съюз в Бжлгария. Излиза два

пъти в месеца. Печатарска производителна кооперация „Съгласие“, София. Фол. Год. ц. 20 л.

Год. XVIII (1921), бр. 6—19, 21—24; год. XIX (1922), бр. 1—4.

Български стопански вестник. Орган на дружеството на варненските търговци. Урежда редакционен комитет. Излиза един път седмично. Печатница на Добри Тодоров — Варна. Фол. Год. ц. 50 л.

Год. II (1921), бр. 32—49; год. III (1922), бр. 1—45.

Варненски общински вестник. Издава Варнен. градска община. Излиза всяка събота. Печатница Д. Тодоров — Варна. Фол. Год. ц. 20 л.

Год. XXXI (1921), бр. 21—23, 34—45, 56—57.

Варненски окръжен вестник. Издава Варненската окръжна постоянна комисия. Излиза три пъти в месеца. Печатница „Просвещение“ — Варна. Фол. Год. ц. 20 л.

Год. V (1921), бр. 14.

Варненска поща. Ежедневен информационен вестник. Печатница „Зора“ Варна. Фол. Год. ц. 180 л.

Год. III (1921), бр. 695—737; год. IV (1922), бр. 738—1065.

Варненска стокова борса. Официален дневен бюлетин. Печатница „Светлина“ Варна. 8°. Год. ц. 240 л.

Год. XIII (1922), бр. 34—98; год. XIV (1922), бр. 1—17, 45—134.

Варненски театър и музика. Строго независим информационен вестник. Урежда редакционен комитет. Печатница „Гутенберг“ — Варна. Фол.

Год. I (1922), бр. 4, 8—42, 47—48.

Вестник на вестниците. Основан 1916 год. Печатница „Политика“. София. Фол.

Год. (1922), бр. 11—14.

Вестник на жената. Седмичен лист за литература, обществен живот, мода и домакинство. Редактира комитет. Die Frauen Zeitung — Sofia. Bulgarien. Фол. Год. ц. 80 л.

Год. (1921), бр. 22—59, 68—71, 75—82, 94—97.

Вестник на жертвите от войните. Орган на общия съюз на жертвите от войните в България. Излиза два пъти месечно. Печатница „Балкан“, София. Фол. Год. ц. 12 л.

Год. I (1922), бр. 1—7, 9—10, 12—19.

Вестник здравна просвета. Седмично научно-популярно здравоучение. Редакция и администр. ул. „Цар-Крум“ 18. София. Фол. Год. ц. 80 л.

Год. (1922), бр. 1—27.

Вестник „Инвалид“. Орган на сюза на дружествата „Инвалид“ в България. Урежда редакционен комитет. Излиза всяка сбота. София. Фол. Год. ц. 15 л.

Год. III (1921), бр. 109—153, 156—160.

Вестник на изкуствата. Редактор Хр. Борина. Печатница на Армейския военно-издателски фонд. София. Фол.

Год. (1922), бр. 2.

Забележка. Брой 1 е излязъл под надслов „Дом на изкуствата“ на 4 април 1920 год.

Вестник на кооперативните дружества в Сухиндол. Излиза месечно. Печатница „Кънчо Николов“ Варна. 4°. Год. ц. 12 л.

Год. III (1921), бр. 4—12; год. IV (1922), бр. 1—6.

Вестник на Районния земеделчески кооперативен синдикат. Излиза 2 пъти месечно. 4°. Год. ц. 20 л.

Год. I (1922), бр. 5.

Вечерна поща. Независим обществен орган за защита на българските интереси в общото семейство на народите. Фол. През март — излиза седмично, а след това ежедневно. Год. ц. 140 л.

Год. XXV (1922), бр. 1—5, 7—29.

Взаимност. Орган на Районната кооперативна банка. Излиза два пъти месечно. Печатница Г. Колев. Чирпан. 4°.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Винарски вестник. Wein Zeitung. Редактират: агроном Хр. П. Стамболиев и Н. Неделчев. Печатница „Роглев“, Русе. Фол. Год. ц. 45 л.

Год. I (1922), бр. 1—13.

Видински общински вестник. Официално издание на Видинската градска община. Излиза на 1 и 15 число. Печатница „Пантелей Конев“ Видин, 4°. Год. ц. 30 л.

Год. VIII (1922), бр. 1—9.

Видински окръжен вестник. Официално издание на Окръжната постоянна комисия. Излиза на 8, 15, 22 и 30 число всеки месец. Печатница „Пантелей Конев“ — Видин. 4°. Год. ц. 20 лв.

Год. VI (1921), бр. 5—25; год. VII (1922), бр. 1—35.

Витлеемска звезда. Орган на обществото за психични издирвания и духознание в България. Излиза на 15 и 20 число всеки месец. 4°. Год. ц. 24 лв.

Год. I (1922), бр. 2—24.

Вносно износен вестник. Търговски орган за стопанство, финанси и земледелие. Излиза най-много три пъти в седмицата. Дава сведения за вноса и износа в страната. Пловдив. Фол. Год. ц. 80 лв.

Год. II (1921), бр. 94—103, 116—121, 124—128.

Врачански общински вестник. Издава Врачанската градска община. Излиза два пъти в месеца. Печатница на М. Богданов. Враца. Фол. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1922), бр. 1—2.

Галенус. Вестник за фармация и обществено-санитарни въпроси. Излиза веднаж в месеца. Фол. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1—8.

Гражданин. Орган на гражданския съюз в Самоков. Печатница „Китов и Тулев“ Самоков. Фол.

Год. I (1921), бр. 22—33.

Графически вестник. Орган на графическия съюз в България. Печатари, книговежди, литографи, цинкографи и буквояри. Редактор: Петр Глушков. Journal graphique. Organe de l'alliance graphique en Bulgarie (imprimeurs, relieurs, lithographes, cincographes et fondeurs des caractères). Излиза месечно. Печатница П. Глушков. София. Фол. Год. ц. 40 лв.

Год. II (1922), бр. 8—12; год. III (1922), бр. 1.

Графически работник. Graphitcheski rabotnik. Organ des Verbandes der arbeiter des graphischen geverbe und der Papierindustriel in Bulgarien. Орган на съюза на работниците от графическото и книжно производство в България. Излиза един път месечно. Печатница „Франклин“. София. Фол. Год. ц. 12 лв.

Год. XII (1921), бр. 1—4, 7—10.

Да живее България. Строго независим седмичен вестник — смел страж на родните интереси. Кооперативна печатница „Франклин“ — София. Фол. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 3—5, 14—15.

Демократ. Орган на демократическата партия в Врачански окръг. Редактор: Гето Кръстев. Враца. Фол. Год. ц. 30 лв.

Год. V (1921—22), бр. 1—32.

Демократическо знаме. Окръжен вестник на демократическата партия. Излиза всяка сряда. Печатница „Ст. Боев“ — Бургас. Фол. Год. ц. 50 лв.

Год. X (1922), бр. 1—23.

Ден. Орган на обединената народно-прогресивна партия. Фол. Год. ц. 120 лв.

Год. X (1921), бр. 232—286; год. XI (1922), бр. 287—389, 399—465, 476—500.

Див дядо. Политико-хумористичен лист. Редактори: Гошка Кожухаров и В. Виденлиев. 4°. Печатница „Балкан“ — София. Ц. 1 бр. 1 лв. Год. I (1922), бр. 1.

Дневни новини. Ежедневник. София. Фол. Год. ц. 250 лв. Год. I (1922), бр. 1—10, 18—49.

Дневник. Ежедневник. София. Фол. 1/2 — год. ц. 120 лв. Год. XVII (1921), бр. 6619—6630, 6633—6645; год. XVIII (1922), бр. 6646—6657, 6659—6744, 6746—6821, 6843—1865, 6866—6907, 6917—6646.

Другарски глас. Ловеч. Печатница на Д. Минчев. 4°. Год. III (1922), бр. (м. май).

Дума. (Вместо Демократ). Вестник за политика и литература. Редактор-стопанин: Хр. Драганов. Враца. Фол. Год. ц. 50 лв. Год. I (1922), бр. 1.

Дума. Седмичен вестник. Печатница „Звезда“ Игнат Попов и С-ие — Сливен. Фол. Год. ц. 50 лв. Год. I (1922), бр. 1.

Дума. Независим сутринен ежедневник. Редакция: Модерна печатница, ул. „Кн. Александър“ 24. Пловдив. Фол. Год. (1922), бр. 1—14.

Дунавски стопански известия. Издава Свищовското търговско дружество. Урежда редакционен комитет. Излиза всяка събота. Печатница. Вл. П. Янакиев — Свищов. Фол. Год. ц. 45 лв. Год. I (1921), бр. 15—50; год. II (1922), бр. 51. Забележка: Вестника излиза по стария правопис.

Дупнишки Общински вестник. Излиза един път седмично. Печатница „Гутемберг“ В. Шекерджийски. Дупница. 4°. Год. I (1921), бр. 9—19; год. II (1922), 1—36.

Дърводелски работник. Орган на работническия дърводелски съюз в България. Фол. Год. VI (1921), бр. 10—11; год. VII (1922), бр. 1—5, 7—11.

Държавен вестник. Излиза всеки присъствен ден. Държавна печатница. София. 4°. Год. ц. 300 л. в.

Год. XLIII (1921), бр. 193—294; год. XLIV (1922), бр. 1—95 122—221.

Еврейски преглед. Излиза всяка сряда. Eivreyski pregled, journal hebdomadaire. Печатница „Амишпат“. София. Фол.

Год. I (1921), бр. 24—40; год. II (1922), бр. 1—11.

Единство. Независим обществен вестник. Редактор: Хр. Г. Марков. Излиза седмично, всеки понеделник. Печатница „Напредък“ Ст.-Загора. Фол. Год. ц. 52 лв.

Год. I (1921), бр. 1—6.

Епоха. Ежедневен вестник. Редакция и администрация ул. „Денкоглу“ 34. София. Фол. Месечна ц. 130 лв.

Год. I (1922), бр. 1—10, 31—139.

Женска мисъл. Урежда комитет. Излиза 4 пъти в месеца. Печатница „Единство“ София. Фол.

Год. I (1922), бр. 1.

Женски глас. Орган на българския женски съюз. Jenski glas. Organe de l'union des femmes bulgares. Излиза два пъти в месеца. София. Фол. Год. ц. 20 лв.

Год. XIX (1921), бр. 1—20; год. XX (1922), бр. 1—2.

Железничарска борба. Орган на Българския железничарски съюз. Излиза на 5, 15 и 25 число на месеца. София. Год. ц. 30 лв.

Год. IX (1921), бр. 25—30; год. X (1922), бр. 1—17.

Занаятчийска дума. Орган на съюза на занаятчийските и професионални сдружения в България. Излиза три пъти седмично. София. Фол.

Год. II (1921), бр. 245—250; год. III (1922), бр. 251—388.

Западно ехо. Орган на емигрантите от Цариградско, Трънско, Босилеградско и Видинско. Излиза два пъти в месеца. София. 4°. Год. ц. 24 лв.

Год. I (1922), бр. 2—5.

Защита. Орган на съюза на чиновниците и служащите при изборните учреждения в България. Излиза два пъти месечно. София. Фол. Год. ц. 30 лв.

Год. X (1922), бр. 1—6.

Звънче. Вестниче за деца и юноши. Излиза три пъти в месеца, Русе. 4°. Ц. за три месеца 12 лв.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Земледелец. Орган на Добруджанската околийска земеделска дружба. Урежда редакционен комитет. Печатница „Просвещение“ — Варна. Фол. Год. ц. 60 лв.

Год. II (1921), бр. 72—82; год. III (1922), бр. 1—60.

Земеделска България. Орган на Софийската градска земеделска дружба. Урежда редакционен комитет. Излиза седмично. София. Фол. Год. ц. 40 лв.

Год. II (1921), бр. 69—114.

Земеделски глас. Орган на сдружени земеделци от Варненски окръг. Урежда редакционен съвет. Печатница Д. Тодоров. Варна. Фол. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—10; 13—21.

Земеделска Дума. Орган на Кюстендилската окръжна земеделска дружба. Излиза всяка седмица. Кюстендил. Фол. Год. ц. 25 лв.

Год. I (1921), бр. 21—31.

Земеделска Защита. Орган на сдружените земеделци в Плевенски окръг. Урежда редакционен комитет. Излиза всяка седмица. Печатница „Изгрев“ — Плевен. Фол. Год. ц. 25 лв.

Год. II (1921), бр. 49—65, 67—76, 78—80, 82—86, 88—97.

Земеделска победа. Орган на Варненската окръжна земеделска дружба. Излиза вторник и петък. Печатница „Просвещение“. Варна. Фол. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), бр. 9—32; год. II (1922), бр. 1.

Земеделска правда. Урежда редакционен съвет. Излиза един път седмично. Печатница „Напредък“ Ст.-Загора. Фол. Год. ц. 30 лв. Год. III (1921), бр. 7—30; год. IV (1922), бр. 1—3.

Земеделска пробуда. Предизборен лист на околийската земеделска дружба. Казанлък. Фол.

Год. III (1921), бр. 1—3.

Земеделска трибуна. Орган на Търновската окръжна земеделска дружба, кооперации и синдикати в окръга. Излиза всеки четвъртък. Печатница „Ив. П. Касабов“ Търново. Фол. Ц. за 25 бр. 15 лв.

Год. II (1921), бр. 32—36, 47—76.

Земеделски борец. Орган на Русенската околийска земеделска организация. Издава редакционен комитет. Излиза три пъти седмично. Русе. Фол. Ц. 100 бр. 40 л.

Год. II (1921), бр. 53—70; год. III (1922), бр. 1—13.

Земледелско знаме. Орган на българския земеделски народен съюз. София. Фол. Ц. 100 бр. 50 л.

Год. XVIII (1922), бр. 1—100; год. XIX (1922), бр. 1—45.

Земледелски кооператор. Coopérateur agricole. Орган на земеделската кооперативна синдикална централа. Урежда редакционен комитет. Печатница „Земледелско знаме“, Фол. София. Год. ц. 50 л.

Год. I (1921), бр. 1—19, 22—50.

Земледелско съзнание. Орган на Врачанската окръжна земеделска дружба. Урежда редакционен комитет. Враца. Фол.

Год. III (1921), бр. 1—5.

Знаме. Двумесечен младежки лист. Редактира младежка задруга. 4°. Печатница на Владо Ив. Пилев. Дупница.

Год. I (1922), бр. 1—2.

Зора. Окръжен демократически вестник. Излиза: вторник, четвъртък, и събота. Урежда редакционен комитет. Печатница „Светлина“. Стара-Загора. Фол. Год. ц. 20 л.

Год. XV (1921), бр. 501—517.

Зора. Независим информационен вестник. София. Фол.

Год. III (1921), бр. 752—865, 867—906; год. IV (1922), бр. 907—1036.

Зорница. Седмичен вестник. Орган на Българското евангелско благотворително дружество. Печатница „Хуршид“ Пловдив. Фол. Год. ц. 25 л.

Год. XLI (1921), бр. 38—49; год. XLII (1922), бр. 1—11, 15—35.

Известия на съюза на българските съдии. Излиза на 5 и 20 число всеки месец. Печатница „Балкан“ София. 4°. Год. ц. 30 л.

Год. III (1921), бр. 6—7.

Изгрев. Независим ежедневен информационен вестник. Фол. Печатница „Франклин“, София. Год. ц. 120 л.

Год. I (1921), бр. 14; год. II (1922), бр. 3—52.

Изток. Народен независим орган. Директор и стопанин Н. Шивачев. Администрация в Модерна печатница. Пловдив. Фол. Год. ц. 100 л.

Год. I (1921), бр. 35—41; год. II (1922), 42—47.

Източен край. Орган на обединената народно-прогресивна партия Бургаски окръг. Излиза всяка седмица. Печатница и книжарница „Звезда“. Сливен. Фол. Год. ц. 30 л.

Год. III (1921), бр. 12—25; год. IV (1922), бр. 1—21; год. V (1922), бр. 1—40.

Илинден. Орган на бившите македоно-одрински революционери. Урежда редакционен комитет. Излиза седмично. София. Фол. Год. ц. 50 л.
Год. I (1921), бр. 5—8; год. II (1922), бр. 1—52.

Инвалид—Борец. Орган на сюза на инвалидите, вдовиците и сираците в България. Излиза два пѣти месечно. Печатница „Балкан“, София. Фол. Год. ц. 12 л.

Год. II (1922), бр. 20—24; год. III (1922), бр. 1—4.

Искра. Защитник на въздържателната кауза. Урежда редакционен комитет. Печатница „Модерно изкуство“ — Айтос. 4°.

Брой единствен.

Искра. Излиза седмично. Орехово. Фол.

Год. VI (1921), бр. 152—167; год. VII (1922), бр. 168—174.

Искра. Орган на левите комунисти. Iskra, Wochenschrift der linken Kommunisten. Урежда редакционен комитет. Излиза всеки четвъртък. Кооперативна печатница „Франклин“, София. 4°. Ц. за 20 бр. 34 л.
Год. I (1921), бр. 40—41; год. II (1922), бр. 42—60.

Казанлъшки градски общински вестник. За сега ще излиза периодично. Казанлък. Фол.

Год. XV (1921), бр. 1—2, 5—6, 8—10.

Кво да е. Политико-сатири, хумористичен вестник. Орган на българските масалджии, зевзеци и млади таланти. Излиза веднаж в седмицата — га да е. Главен редактор Д. Вердела. Дир.-стопанин Желю Вълчюф Явурувски. Печатница Кантарджиев и Данков, София. Фол. Год. ц. 40 л.

Год. X (1921), бр. 489—499; год. XI (1922), бр. 501—531.

Келнеро-готварски глас. Орган на работниците келнери, готвачи, кебабчии, бюфетчии, хотелиери, служащи и други работници, близкостоящи до тия професии. Излиза два пѣти в месеца на 1 и 15 число. София. Печатарска работническа кооперация „Франклин“, София 4°. Год. ц. 20 л.

Год. X (1921), бр. 19—23; год. XI (1922), бр. 1—6, 8—14.

Кожаро-обущар. Орган на кожарообущарският сюз. Излиза един пѣт в месеца. Тжрговска печатница, Пловдив. 4°. Год. ц. 12 л.

Год. VIII (1921), бр. 8—12; год. IX (1922), бр. 1—10.

Коледно дрѣвце. 8°. Печатница „Калѣчев“. София.

Год. . . . Един брой нenumериран.

Комуна. Орган на българската комунистическа партия (тесни социалисти) в Врачански окръг. Урежда редакционен комитет. Излиза при важни политически и икономически борби. Фол. Печатница „Труд“, Враца.

Год. I (1922), бр. 1—7.

Комунист. Орган на комунистическите организации и групи (тесни социалисти) в Плевенски окръг. Излиза двуседмично. Фол. Плевен.

Год. I (1921), бр. 25—27, 30—34; год. II (1922), бр. 1—6.

Комунистическа трибуна. Орган и издание на комунистическата организация. 4°. Печатница „Гутенберг“ — Троян.

Год. (1922), бр. 3—8.

Кооперативен бюлетин на Луковитската потребителна кооперация „Напред“. Фол. Печатница „Просвета“ — Луковит.

Год. II (1922), бр. 3.

Кооперативен вестник. Издание на Т.-Пазарджишката популярна банка. Излиза един път месечно. Печатница на Ст. Д. Кадаров. 4°. Т.-Пазарджик. Год. ц. 10 лв.

Год. I (1921), бр. 10—11; год. II (1922), бр. 1—6, 9—23.

Кооперативен лист. Безплатно периодическо издание на работническата кооперация „Напред“ Нова-Загора. Фол. Печатница „Заря“ Нова-Загора.

Год. II (1922), бр. 3.

Кооперативен лист. Издание на Бело-Слатинската популярна банка. Излиза два пъти в месеца. 4°. Модерна печатница Бела-Слатина. Год. ц. 25 лв.

Год. I (1922), бр. 1—10; год. II (1922), бр. 9—21.

Кооперативен лист. Орган на районния земеделски кооперативен синдикат „Общ Подем“, Провадия. Излиза всеко 1 число на месеца. Печатница „Просвещение“ — Варна. Фол. Год. ц. 12 лв.

Год. I (1922), бр. 1, 5, 9—10.

Кооператор. Le Coopérateur. Орган на общия съюз на българските земеделски кооперации. Излиза един път в седмицата. Фол. Кооперативна печатница „Гутенберг“ София. Год. ц. 55 лв.

Год. II (1921), бр. 35—48; год. III (1922), бр. 1—35, 37—50.

Ерепост. Независим седмичен вестник (с притурка през седмицата). Редактор: Б. Петров. Фол. Станимжа.

Год. I (1922), бр. 1—17.

Куриер. Варненски независим ежедневник. Редакция и администрация в печатница Д. Тодоров — Варна. Фол. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1921), бр. 1—9.

Куриер. Двуседмичен (сега десетдневен) информационен и рекламен вестник. Фол. Печатница „Пилев“ — Кюстендил. Год. ц. 250 лв.

Год. I (1921), бр. 1—26.

Кюстендилски бич. Орган на изчезналия морал. Излиза два пжти в месеца. Фол. Печатница „Изгрев“ — Кюстендил.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Кюстендилски известия. Безплатен рекламен вестник за града и околията. Излиза седмично. 8°. Печатница „Изгрев“ — Кюстендил.

Год. I (1922), бр. 1—11.

Лист на Пловдивската популярна банка. Излиза два пжти в месеца. Редактира директора на банката Д. Н. Тусузов. 4°. Печатница Хр. Г. Данов. Пловдив. Ц. 1 бр. 2 лв.

Год. VIII (1921), бр. 54; год. IX (1922), бр. 55.

Лист на чиновническото кооперативно-спестовно-застрахователно дружество. Излиза всеки месец. 4°. Кооперативна печатница „Гутенберг“ — София.

Год. (1922), бр. 35—36, 39—40.

Литературен преглед. Лист за литература и критика. Редактор стопанин: Дим. Добрев. Фол. Печатница „Данков“ — Русе. Год. ц. 8 лв.

Год. I (1922), бр. 1—10.

Лотос. Полумесечен лист за идеализъм в живота, литературата, науката и изкуството. Издател, стопанин и редактор: Бойко Воденчаров. Фол. София. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Люлка. Вестник за нашите деца. Фол. Народна печатница „Витоша“ София.

Год. I (1921), бр. 1—24.

Лжечар. Свобода, ред и законност. Издава младежката културно-просветителна група при обединената народно-прогресивна партия. Излиза всека сжбота. Фол. Печатница „Трудолюбие“ — Берковица. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 14, 16—40, 42—43.

Македония. Орган на сжюза на македонските братства. Фол. София. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1921), бр. 171—228; год. III (1922), бр. 229—274.

Медико-санитарен работник. Орган на комунистическия съюз на медико-санитарните работници. Излиза два пъти в месеца, на 1 и 15 число. София. Фол. Год. ц. 20 лв.

Год. II (1921), бр. 20—24; год. III (1922), бр. 1—20.

Металоработник. Орган на металоработническия съюз в България. Metalorabotnik l'ouvriers de la metalurgie en Bulgarie. Излиза в началото на всеки месец. Фол. Печатница „Балкан“ — София. Год. ц. 12 лв.

Год. VII (1921), бр. 2; год. VIII (1922), бр. 1—4.

Мир. Фол. Печатница „Мир“ — София. Год. ц. 120 лв.

Год. XXVII (1921), бр. 6449—6571; год. XXVIII (1922), бр. 6572—6770.

Мисионерски вестник. Печатница „Мичев“ — Ловеч. 4°. Год. ц. 8 лв.
Год. II (1922), бр. 1—7.

Младежки вестител. Вестник за християнска култура. Орган на младежките християнски организации. Урежда редакционен комитет. 4°. София. Год. ц. 15 лв.

Год. VI (1921), бр. 10—12; год. VII (1922), бр. 1—12.

Младежки глас. Редактор: В. Зографов. Фол. Печатница „Войников“. Варна. Ц. 1 бр. 1 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Забележка: Излиза по стария правопис.

Младежко знаме. Орган на младежкия земеделски съюз. Печатница „Земеделско знаме“ — София. Фол. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), бр. 4—38, 41—50; год. II (1922), бр. 1—2.

Младежка мисъл. Ежемесечен просветен вестник. Орган на младежкия просветителен кръжок „Гирдап“. Печатница „Роглев“ — Русе. 4°. Год. ц. 10 лв.

Год. I (1921), бр. 5—6.

Музикант. Орган на съюза на професионалните музиканти в България. Излиза на 1, 10 и 20 число всеки месец. Печатница на Армейския военно-издателски фонд. 4°. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1922), бр. 1—17.

Най-ново време. Независим седмичен вестник. Урежда редакционен комитет. Печатница „Фжртунов“ — Търново. 4°. Год. ц. 25 лв.

Год. III (1921), бр. 1—48; год. IV (1922), бр. 1—27, 35, 38—41, 43—48.

Напред. Ежеседмичен вестник за народа. Урежда редакционен комитет. Фол. Печатница „Г. Н. Миров“. Карлово. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—15.

Народ. Ежедневник на работническата социалдемократическа партия. Фол. Год. ц. 120 лв.

Год. X (1921), бр. 264—291; год. XI (1922), бр. 14—289.

Народна армия. Седмичен военно-обществен преглед. Излиза всяка сряда. Фол. Кооперативна печатница „Гутенберг“. София. Цена за 3 месеца 12 лв.

Год. I (1921), бр. 42—48; год. II (1922), бр. 1—48.

Народен бич. Седмичен политико-обществен, санитарен вестник. Огледало на възмутената обществена съвест. Фол. Кооперативна печатница „Франклин“. София. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1—11.

Народен вестник. Орган на Пловдивския окръжен комитет на българската комунистическа партия (тесни социалисти). Урежда редакционен комитет. 4°. Пловдив.

Год. (1921), бр. 29—36, 40—42.

Народна воля. Излиза два пъти седмично. Редакция и администрация „Княз Александър“ № 5. Пловдив. Фол. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1—16.

Народен глас. Политико-информационен вестник. Фол. Урежда редакционен комитет. София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—37.

Народна защита. Орган на народния съюз на запасните офицери и подофицери в България. Фол. Излиза месечно. Кооперативна печатница „Гутенберг“. София.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Наредби на Министерството на земледелието и държавните имоти. 4°. Държавна печатница. София.

Год. III (1921), бр. 38—43; год. IV (1922), бр. 1—10, 14—24, 26—29.

Народна отбрана. Независим военен вестник Излиза във вторник, четвъртък и сряда. Фол. Год. ц. 100 лв.

Год. III (1921), бр. 731—739; год. IV (1922), бр. 740—877.

Народна трибуна (Народен бич). Огледало на възмутената обществена съвест. Редакция и администрация „Нова народна трибуна“, ул. „Гургюлят“, № 6. София. Фол. Год. ц. 200 лв.

Год. I (1922), бр. 17—46.

Национал либерал. Орган на Софийската младежка национал-либерална група. Излиза седмично. Урежда редакционен комитет. Фол. София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1921), бр. 4—5, 7—10, 13—42.

Наша дума. Орган на социалдемократическата партия в Хасково. Излиза всеки петък. Фол. Печатница „Светлина“ Хасково. Год. ц. 30 лв.

Год. VIII (1921), бр. 3—31; год. IX (1922), бр. 1—12.

Неделно утро. Фол. София. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—17, 23—52.

Забележка: Излиза по стария правопис.

Независима България. Защитник на българската народна независимост. Редактор-стопанин: Хр. Котов. Фол. Пловдив. Год. ц. 70 лв.

Год. XVII (1922), бр. 1—10.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Независима Добруджа. Свободна трибуна на прокудените добруджанци. Фол. София. Ц. за три месеца 20 лв.

Год. I (1922), бр. 1—4.

Независимост. Орган на национал-либералната партия. Фол. София. Год. ц. 120 лв.

Год. II (1922), бр. 234—534.

Нива. Орган на Хасковската околийска земеделска дружба. Излиза всеки събота. Фол. Печатница „Мазепов“ — Хасково. Год. ц. 25 лв. за 50 броя.

Год. I (1921), бр. 33—50; год. II (1922), бр. 1—50.

Нова борба. Вестник за политика, обществен живот и литература. Излиза седмично. Фол. Печатница „Труд“ на Ст. Цеков. Враца. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 2—5, 8—17, 31—40.

Ново време. Ежедневен независим вестник. Дирек. стопанин Ив. Славов. Фол. София. Год. ц. 150 лв.

Год. III (1921), бр. 820—876; год. IV (1922), бр. 877—1004, 1008—1052, 1054—1104, 1109—1115.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Ново време. Седмичен независим информационен вестник. Урежда редакционен комитет. Редакция „Ново време“ — Търново. Фол. Ц. за 6 месеца 20 лв.

Год. IV (1922), бр. 1—35.

Нова народна трибуна. Излиза седмично. Редакция и администр. Нова народна трибуна. „Гургулят“ 6. София. Фол. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 34—44.

Нова дума. Орган на обединената народно-прогресивна партия. Излиза седмично. Редактор: М. П. Елховски. Фол. Печатница „Светлина“ Ст.-Загора. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), бр. 9—58.

Новини. Независим информационен ежедневник. Фол. Печатница „Балкан“ — София. Год. ц. 250 лв.

Год. I (1922), бр. 7—42.

Нови дни. Просветно-литературен лист. Излиза два пъти в месеца. Урежда редакционен комитет. Орхание. 4°. Печатница „Труд“ Ст. Пенев. Вратца.

Год. I (1922), бр. 7, 12.

Ново-Загорски общински вестник. Орган и издание на Ново-Загорската градска община. Излиза всеки сряда. 4°. Печатница „Заря“ Нова-Загора. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1921), бр. 8—13.

Нова комедия. Седмичен лист за театър, музика, литература и критика. Излиза всеки петък. Фол. Печатница „Добруджа“ — София. Год. ц. 80 лв.

Год. II (1921), бр. 29—41.

Ново общество. Сюзата на свободните човече. Излиза два пъти в месеца. Редактор: Ст. Баиров. Ул. „Мария-Луиза“ № 7. София. Фол. Год. ц. 24 лв.

Год. I (1922), бр. 10, 11.

Нов-свет. Излиза всеки ден. Редакция и администрация ул. „Регентска“ София. 4°. Год. ц. 250 лв.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Забележка. Излиза по стария правопис.

Ново училище. Вестник за културно-училищна информация и реклама. 4°. София. Изпраща се безплатно.

Год. I (1921), бр. 4.

Обединена мисъл. Орган на младежките групи от конституционния блок в Орхание. Излиза два пъти в месеца. Фол. Печат. и книжар. на Карл Иосифов. Орхание.

Год. I (1922), бр. 1, 2.

Обединение. Орган на обединената народно-прогресивна партия. Излиза седмично. Фол. Печат. „Заря“ Нова-Загора. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 21—41; год. II (1922), бр. 1—4, 9.

Обзор. Независим ежедневник. Гл. редактор: Атанас П. Краев. София. Фол. Год. ц. 250 лв.

Год. I (1922), бр. 1—11.

Обнова. Всекидневен информационен вестник. Варна. Фол. Печатница „Кожухаров“ — София. Год. ц. 150 лв.

Год. IV (1921), бр. 1—4; год. V (1922), бр. 1—8.

Забележка. Година V излиза в София.

Обнова. Ежедневен независим политически вестник. Фол. Печатница „Труд“. Кюстендил. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—2, 4—16, 19—29, 36—42.

Обнова. Орган на демократическата партия в Видинския окръг. Излиза седмично. Фол. Печатница „Пантелей Конев“ Видин. Год. ц. 30 лв.

Год. II (1921), бр. 77—83; год. III [1922], бр. 3—5.

Обща дружба. Орган на обединеното гражданство. Излиза 2 пъти седмично: среда и събота. Фол. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1921), бр. 4—8.

Общински вестник. Орган на Кюстендилската градска община. Излиза на 10, 20 и 30 число. Кюстендил. 4°. Праца се безплатно на всички домакинства в града.

Год. I (1921), бр. 1—30.

Общограждански кооператор. Периодичен лист на общогражданската кооперация. 4°. Печатница „Светлина“ — Ст.-Загора.

Год. I (1922), бр. 1.

Окръжен вестник. Издание на Петричката окръжна постоянна комисия. Излиза на 1, 10 и 20 число. 4°. Печатница на Ив. Телятинов гр. Петрич.

Год. I (1922), бр. 2—8.

Организатор. Орган на юношеския туристки съюз в България. Излиза всеки месец. София. 4°. Год. ц. 15 лв.

Год. II (1921), бр. 1—7.

Орханийски земеделски глас. Орган на орханийската земеделска дружба. Фол. Печатница и книжарница „Наука“ на Карл Иосифов. Орхание.

Год. I (1922), бр. 2, 3.

Освобождение. Орган на емигрантския комунистически съюз в България. Излиза всяка седмица. Фол. Печатница „Балкан“ София. Год. ц. 24 лв.

Год. III (1922), бр. 1—40.

Отечество. Орган на съюза на запасните офицери. Излиза всяка седмица. 4°. Печатница „Кантарджиев и Данков“ — София. Год. ц. 50 лв. Год. I (1921), бр. 25—35; год. II (1922), бр. 37—51, 57—71.

Отзив. Излиза всеки ден. Фол. София.

Год. I (1922), бр. 19—44.

Пастирско дело. Орган на свещеническите братства в България. Излиза всяка сряда. Фол. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1922), бр. 1—49.

Пантеон. Илюстриран двуседмичен лист за театър и изкуство. Фол. Печатница „Родопи“ — София. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1, 3.

Пегас. Седмичен литературно-хумористичен лист. Фол. София. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), бр. 1—7, 9.

Периодически читалищен лист. Орган на народната библиотека „Дим. П. Попов“ и читалище „Напредък“. Излиза веднаж в месеца. Фол. Свищов. Год. ц. 15 лв.

Год. I (1921), бр. 1—8.

Печатарски работник. Орган на съюза на работниците от графическото и книжно производство в България. Излиза 1 път в месеца. 4°. Печатница „Франклин“ — София. Год. ц. 12 лв.

Год. XI (1921), бр. 12.

Плевенски общински вестник. Орган и издание на Плевенската градска община. Излиза всяка сряда. Фол. Кооперативна печатница „Изгрев“. Плевен.

Год. II (1921), бр. 1—25; год. III (1922), бр. 1—8, 10—16.

Пленник. Орган на съюза на бившите пленници и заложници в България. Излиза два пъти месечно. Фол. Год. ц. 12 лв.

Год. II (1921), бр. 18—22, 24; год. II (1922), бр. 3—5.

Пловдивски окръжен вестник. Официално издание на окръжната постоянна комисия. Излиза всяка събота. 4^о. „Търговска печатница“. Пловдив. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 1—3, 5—43.

Победа. Фол. София. Год. ц. 200 лв.

Год. I (1922), бр. 1—95, 97—277.

Подуенски глас. Седмичен независим вестник. Излиза всяка събота. Год. ц. 50 лв. София. Фол.

Год. II (1921), бр. 3—20.

Забележка: Излиза по стария правопис.

Подофицерска защита. Орган на сюза на запасните подофицери в България. Излиза на 10, 20 и 30 число. Фол. Печатница „Нов живот“ София. Год. ц. 24 лв.

Год. VII (1921), бр. 194—201, 221—237.

Политика. Издание на рекламна агенция „Българска Анонсва експедиция“. Фол. Печатница „Либерални клуб“. София. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1921), бр. 43—91; год. II (1922), бр. 92—102.

Забележка: От год. II вестника се изменя: Политика — илюстриран вестник. Издание на рекламна агенция „Светлина“. Печатница „Политика“. София.

Правда. Седмичен радикалски лист. Урежда редакционен комитет. Фол. Печатница и книжарница „Труд“ — Враца. Ц. за 6 месеца 20 лв. Год. I (1921), бр. 1—41; год. II (1922), бр. 42—45.

Правда. Независим информационен вестник. Фол. Печатница и книжарница Д. П. Костов. Сливен. Год. ц. 50 лв.

Год. V (1921), бр. 40—50; год. VI (1922), бр. 1—40.

Правда. Независим всекидневен вестник. Фол. Печатница „Работник“. Пловдив. Год. ц. 200 лв.

Год. I (1922), бр. 1—30.

Право. Двуседмичен независим народен вестник. Урежда редакционен комитет. Фол. Печат. „Зора“ — Радомир. Год. ц. 20 лв.

Год. III (1922), бр. 49—64, 66—73.

Право дело. Независим седмичен вестник за литература, политика и стопанство. Фол. Печат. „Надежда“ — Горна-Ореховица. Год. ц. 32 лв.

Год. I (1922), бр. 1 4, 6, 10—16.

Пред изгрев. Орган на Клисурската земеделска дружба. Берковско. Излиза седмично. Фол. Печатница на П. Каменов. Берковица. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), бр. 1—3, 6.

Препорец. Орган на демократическата партия. Фол. Печатница „Препорец“. София. Год. ц. 120 лв.

Год. XXIII (1921), бр. 252—285; год. XXIV (1922), бр. 1—253.
Забележка. Излиза по стария правопис.

Пробуда. Ежедневен независим политико-информационен вестник. Урежда редакционен комитет. Русе. Фол. Год. ц. 120 лв.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Пробуда. Орган на сюза на телеграфо-пощенските и телефонни служители в България. Излиза на 10 и 25 число. Фол. Печатница „Франклин“ — София. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1922), бр. 6—9.

Пробуждане. Орган на сюза на чиновниците от частните банки и дружества. Излиза на две седмици. Фол. София. Год. ц. 20 лв.

Год. II (1921), бр. 4, 8, 9—15, 17—18; год. III (1922), бр. 1—6.

Провадийски глас. Излиза всяка седмица. 4°. Печатница Д. Н. Чехларов. Провадия. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Производителна кооперация. Орган на сюза на занаятчийските производелни кооперации в България. Излиза 2 пжти в месеца. Печатница „Гутенберг“ — София. Фол. Год. ц. 30 лв.

Год. II (1921), бр. 16—21; год. III (1922), бр. 1—21.

Прокуден земеделец. Орган на емигрантската организация при Б. З. Н. сюз. Излиза всяка седмица. Фол. Редакция и администрация ул. „Врабча“ № 1. София. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1922), бр. 1—9.

Пролетарски приятел. Лист за политика и литература. Излиза два пжти в месеца, на 1 и 15 число. 4°. Печатница „Политика“ — София. Год. ц. 48 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Работнически вестник. Орган на българската комунистическа партия (тесни социалисти). Фол. София. Год. ц. 140 лв.

Год. XXV (1921), бр. 127—288; год. XXVI (1922), бр. 1—182.

Работническа искра. Орган на работническата комунистическа партия в България. Фол. Варна. Ц. 10 броя 9 лв.

Год. II (1922), бр. 3—20.

Равенство. Вестник на жените комунисти (тесни социалисти) в България. Излиза три пъти месечно, на 1, 10 и 20 число. 4°. Печатница „Балкан“ — София. Год. ц. 18 лв.

Год. III (1921), бр. 11—35; год. IV (1922), бр. 1—12.

Радикал. Орган на радикал-демократ. партия. Излиза всеки работен ден. Фол. София. Год. ц. 100 лв.

Год. XVII (1921), бр. 268—288; год. XVIII (1922), бр. 1—145, 155—275.

Развигор. Литературен лист. Излиза един път в седмицата. Фол. Печатница „Слово“ — София. Год. ц. 96 лв.

Год. I (1921), бр. 43—68; год. II (1922), бр. 69—95.

Разградска камбана. Народен независим орган. 4°. Печатница на Ал. Иванчев. Разград. Год. ц. 26 лв.

Год. I (1921), бр. 36.

Разградско слово. Седмичен независим обществен вестник. Излиза всяка седмица. Фол. Печатница на Ал. Иванчев. Разград. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—31.

Ратник. Излиза всеки присъствен ден. Редактор, директор и стопанин: Ат. Н. Данков. Фол. Русе. Год. ц. 120 л.

Год. XXI (1921), бр. 2937—2966; год. XXII (1922), бр. 2967—3162.

Ревизор. Строго независим информационен вестник. Фол. Печатница „Гутенберг“ — Варна.

Год. I (1922), бр. 1—39.

Революционната истина. La Vérité révolutionnaire. Орган на левите комунисти. Излиза два пъти в месеца. Фол. София. Ц. за 3 месеца 3 лв.

Год. I (1922), бр. 1—7.

Реклама. Седмично издание. Излиза събота. Фол. Печатница на П. Пенев. Шумен. Год. ц. 15 лв.

Год. I (1921), бр. 1—9.

Рекламатор. Независим информационен вестник. Урежда редакционен комитет. 4°. Печатница Игнат Попов и С-ие. Сливен. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 13—14.

Рилски глас. Седмичен независим политически вестник. Излиза всяка събота. Фол. Печатница на Владо Ив. Пилев и Брат. Дупница. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1922), бр. 1—25.

Розопроизводител. Le cultivateur de roses. Орган на сжюза на бжлгарските розопроизводители. Адр. Сжюза на бжлгарските розопроизводители. Казанлжк. Фол.

Год. I (1922), бр. 1.

Родолубец. Вестник за политика, промишленост и информация. Излиза веднаж в седмицата. Фол. Печатница „Модерно изкуство“. Габрово. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1—18.

За бележка: Излиза по стария правопис.

Родопски смех. Урежда редакционен комитет. Фол. Печатница „Светлина“ Хасково.

Год. I (1922), бр. 1—4.

Росица. Независим местен лист за политика, общественост и литература. Излиза всеки петжк. Фол. Севлиево. Год. ц. 48 лв.

Год. II (1922), бр. 1—9, 12.

Рудничар. Орган на работническия рудничарски сжюз в Бжлгария. Излиза 2 пжти месечно на 1 и 15 число. 4°. Кооперативна печатница „Франклин“ София. Год. ц. 10 лв.

Год. IV (1922), бр. 1—15.

Русенско ехо. L'Echo de Roustchouk. Информационен вестник. Излиза три пжти седмично. Фол. Русе. Год. ц. 50 лв.

Год. XI (1921), бр. 367—379.

Русенски общински вестник. Излиза веднаж в седмицата, сжбота. Фол. Вестника се раздава безплатно.

Год. I (1921), бр. 54.

Русенски окръжен вестник. Официално издание на Окржжната постоянна комисия. Излиза на 1, 3, 15 и 22 число всеки месец. 4°. Русе. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1921), бр. 10—28; год. III (1922), бр. 1—36.

Русенска поща. Независим всекидневник. Фол. Печатница „Малджиев“. Русе. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1921), бр. 1—267, 279—316, 319—322.

Самоковска комуна. Излиза периодически. Орган на Самоковската комунистическа организация (тесни социалисти). Фол. Печатница „Китов и К. Пулев“ Самоков.

Год. III (1921), бр. 2—14.

Санитарен глас. Орган на сюза на санитарния и ветеринарен персонал в България. Излиза три пъти в месеца 1, 10 и 20 число. Фол. Печатница „Едисон“ — София. Год. ц. 40 лв.

Год. III (1921), бр. 12—36; год. IV (1922), бр. 1—7.

Санстефанска България. Орган за защита на българската национална политическа независимост. Фол. Пловдив. Год. ц. 60 лв.

Год. XVII (1921), бр. 760—774.

Свет. Илюстриран лист. Фол. София. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Светилник. Седмичен независим обществен вестник за наука и търговия. Фол. Печатница „Просвета“ Луковит. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Светлина. Вестник за информация, култура и народно стопанство. Излиза всяка събота. Фол. Дупница. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1921), бр. 1—93, 95—98.

Светло бъдаще. Боев орган на учен. неутрално въздържателно дружество „Светло бъдаще“. Излиза всеко 1 и 15 число. 4°. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1922), бр. 1—4, 6—12.

Светлоструи. Лист за литература и критика. 4°. Печатница „Антонов“ — Разград. Год. ц. 10 лв.

Год. I (1922), бр. 1, 2.

Свищовски известия. Безплатен периодичен рекламен лист. Фол. Печатница на Зл. П. Янакиев. Свищов.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Свободна воля. Орган на окръжното бюро на национал-либералната партия. Излиза два пъти в седмицата. Фол. Русе. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1921), бр. 1—10.

Свободно отечество. Независим вестник. Излиза всяка седмица. Фол. Печатница „Хуршид“ — Пловдив.

Год. X (1922), бр. 18—29.

Сговор. Орган на обединената народно-прогресивна партия във Варненски окръг. Излиза всяка събота. Фол. Печатница „Войников“ — Варна. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 18.

Сговор. Двуседмичен вестник. Орган на национал-либералната партия. Фол. Печатница „Зора“ — Кюстендил. Излиза Радомир.

Год. I (1922), бр. 28, 30.

Сговор. Независим вестник за сговор, политическо възпитание и информация. Излиза веднаж в седмицата. Фол. Орехово. Год. ц. 30 лв.
Год. III (1922), бр. 101—132, 135—139.

Сговор. Орган на обединената народно-прогресивна, демократическа и национал-либерална партийни организации в гр. Шумен. Излиза седмично. Фол. Шумен. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Сдружаване. Орган на сдружените земледелци из Радомирска околия. Излиза седмично. Фол. Централна печатница „Зора“ Радомир. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1—2, 4—10.

Севлиево. Обществен вестник. Излиза на 1 и 15 число от месеца. Фол. Сухиндол—Севлиево—Павликени. Ц. за 20 бр. 15 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Севлиевски глас. Строго независим обществен вестник. Излиза на 1, 10 и 20 число. Фол. Севлиево.

Год. I (1922), бр. 11.

Седмичен преглед. Независим информационен вестник. Излиза в края на всяка седмица. Фол. Печатница „Елит“ — София. Год. ц. 120 лв.

Год. I (1921), бр. 4—5.

Село. Лист за народа. Излиза всеки четвъртак. Фол. София. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1922), бр. 1—35.

За бележка. Излиза по стария правопис.

Селски вестник. Орган на българската комунистическа партия (тесни социалисти) и на сюза на земеделските работници. Излиза седмично. Фол. Печатница „Балкан“ София. Ц. 2 лв. за месец.

Год. II (1921), бр. 32—50; год. III (1922), бр. 1—24.

Селски глас. Основан от Александър Димитров. Излиза всяка седмица. 4°. София. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1921), бр. 1—7, 9—24.

Селско знаме. Урежда редакционен комитет. Фол. Печат. Стефан Боев. Бургас. Год. ц. 50 лв.

Год. I (1922), бр. 1.

Селска пробуда. Орган на Варненския околийски демократически комитет. Излиза всяка седмица. Фол. Варна.

Год. I (1922), бр. 1.

Синдикален бюлетин. Общ работнически синдикален сюз в България. София. 8°. Ц. 3 лв.

Год. (1921), бр. 4, 7.

Сливенски общ. вестник. Излиза на 15 и 30 число. Раздава се даром. Печатница „Труд“ Сливен. 4°.

Год. III (1922), бр. 1—19.

Слово. Всекидневник за политика, стопанство и културен живот. Фол. Народна печатница „Витоша“ — София. Год. ц. 140 лв.

Год. I (1922), бр. 1—81, 84—200.

За бележка. Излиза по стария правопис.

Служащ. Орган на комунистическия сюз на държавните, окръжни и общински служители в България. Излиза седмично. Фол. Печатарска работническа кооперация „Франклин“ — София. Год. ц. 29 лв.

Год. IX (1921), бр. 34—48; год. X (1922), бр. 1, 3—28.

Собственик. Орган на сдружените собственици. Излиза всяко 1 и 15 число. 4°. Печатница на Григор Ив. Гавазов. София. Год. ц. 24 лв.

Год. I (1922), бр. 8—16.

Софийска фондова борса. Официален борсов лист. Излиза всеки борсов ден. Фол. София. Год. ц. 200 лв.

Год. (1922), бр. 123—165, 180—212.

Софийски бич. Седмичен политико-хумористичен вестник. Орган на изчезналата правда. Излиза веднаж в седмицата. Фол. Печатница „Нов живот“ София.

Год. V (1921), бр. 502—508, 510—519; год. VI (1922), бр. 521—523.

Софийски търговски вестник. Journal commercial de Sophia. Редакция и администрация ул. „Тетевенска“ — 2. Фол. София. Год. ц. 130 лв.

Год. XII (1922), бр. 348—383.

Софиянец. Орган на Софийската независима група. Излиза всеки понеделник. 4°. Печат. на Армейския-военно-издателски фонд. София. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1922), бр. 1—7.

Социалдемократ. Местен орган на работническата социалдемократическа партия. Фол. Печатница „Звезда“ Сливен. Излиза два пъти в месеца. Год. ц. 24 лв.

Год. II (1921), бр. 7—15.

Социалистически младеж. Орган на сюза на социалистическата младеж в България. 4°. Двуседмичен вестник. Кооперативна печатница „Гутенберг“. София. Год. ц. 20 лв.

Год. II (1922), бр. 1.

Социалистическо слово. Периодически вестник на соц. демократ. организация. Излиза всяка сбота. Фол. Печатница „Фжртунов“. Търново. Излиза Сухиндол.

Год. I (1922), бр. 6.

Социалистическа трибуна. Седмичен орган на окръжния комитет на социалдемократическата организация Варненски окръг. Фол. Варна. Год. ц. 40 лв.

Год. II (1921), бр. 1—32; год. III (1922), бр. 1.

Спортен лист. Печатница на армейския военно-издателски фонд. Фол. София. Ц. 22 бр. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 1—19, 21.

Спортна мисъл. Периодичен лист за туризъм и спорт. 4°. Печатница „Гутенберг“ — Варна. Ц. за 3 месеца 10 лв.

Год. I (1922), бр. 1—2.

Старини. Орган на пенсионерното дружество „Старини“. За сега излиза в неопределено време. 4°. София.

Год. I (1922), бр. 1.

Старозагорски окръжен вестник. Излиза всяка седмица. 4°. Печатница „Светлина“ Ст.-Загора. Год. ц. 30 лв.

Год. VI (1922), бр. 3—11.

Стопански вести за търговия, индустрия и пр. Излиза всяка седмица. Фол. Печатница „Художник“ — София. Год. ц. 45 лв.

Год. I (1921), бр. 1—4.

Стрела. Двуседмичен независим вестник. Фол. Печатница „Зора“ Радомир. Год. ц. 30 лв.

Год. (1922), бр. 1—8.

Стремление. Седмичен вестник. Фол. Печатница „Светлина“ на Ст. Рясков. Ловеч. Год. ц. 20 лв.

Год. XIII (1921—22), бр. 597—636.

Строителен работник. Орган на работниците по строежа в България. Излиза два пъти месечно. 4°. София. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1922), бр. 1—10.

Северно ехо. Независим информационен вестник. Редактор: Петко Попов. Фол. Печатница „Мотавчиев“ Плевен. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1921), бр. 32, 34—35, 37—40; год. II (1922), бр. 1—10, 26—28, 31—40, 42—46.

Съдийски вестник. Орган на сюза на българските съдии. Излиза на 5 и 20 всеки месец. 4°. Печатница „Балкан“ София. Год. ц. 30 лв.

Год. III (1921), бр. 8—21; год. IV (1922), бр. 1—7.

Съзнание. Орган на българския учителски съюз. Излиза всяка сбота. Фол. Работническа кооперативна печатница „Напред“ — София. Год. ц. 40 лв.

Год. XXV (1922), бр. 1—4.

Съюзни вести. Орган на сюза на ученическите неутрални въздържателни дружества в България. 4°. Издателски комитет „Сливен“.

Год. II (1922), бр. 1—6.

Телеграфо-пощенски известия. Официален бюлетин на главната дирекция на пощите, телеграфите и телефоните. Излиза на 1 и 15 число всеки месец. 4°. Държавна печатница. София. Год. ц. 20 лв.

Год. III (1921), бр. 22—24; год. IV (1922), бр. 1—12, 14—22.

Телеграфо-пощенско и телефонно съзнание. Орган на сюза на телеграфопощенските и телефонни служители в България. Излиза на 1 и 15 число. Фол. Печатница „Франклин“ — София. Год. ц. 30 лв.

Год. I (1922), бр. 1—16.

Телеграфо-пощенско съзнание. Орган на телеграфопощенски и телефонни работници. Фол. Излиза на 1 и 15 число. София.

Год. XIV (1921—22), бр. 1—29.

Теософ. По случай първия летен популярен теософски курс. Фол. Варна. Ц. 1 бр. 2 лв.

Год. (1922), брой единствен — август.

Тракийски земеделец. Орган на Пловдивската окръжна земеделска дружба. Фол. Печатница „Работник“ — Пловдив. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1921), бр. 1—27.

Тракия. Орган на Тракийската организация. Излиза всеки четвъртък. Фол. София. Год. ц. 50 лв.

Год. II (1922), бр. 36—60, 63—65.

Транспорт. Орган на сюза на транспортните работници в България. Излиза три пъти месечно на 1, 10 и 20 число. 4°. София.

Год. I (1921), бр. 28—37; год. II (1922), бр. 1—36.

Троянски общински вестник. Орган и издание на Троянската община. Излиза два пъти месечно: на 1 и 15 число от месеца. Фол. Троян. Год. ц. 12 лв.

Год. I (1921), бр. 1—12; год. II (1922), бр. 13—21.

Трибуна. Орган на свободната обществена мисъл. Излиза един път седмично. Фол. Нова-Загора. Печатница „Светлина“ — Ямбол. Год. ц. 100 лв.

Год. V (1921), бр. 245—253; год. VI (1922), бр. 254—266, 268—290.

Трибуна. Орган на обединената народно-прогресивна партия в Врачански окръг. Излиза еднаж в седмицата. Фол. Печатница и книжарница „Труд“ — Враца. Год. ц. 30 лв.

Год. II (1921), бр. 1—18, 20—29, 31—32, 34—40.

Триумф. Периодичен лист за философия, наука, критика и литература. Фол. Печатница „Единство“ на К. Петров. Плевен.

Год. I (1922), бр. 1—4.

Трудови известия. Орган на главната дирекция за трудовата повинност. Излиза два пъти в седмицата. Фол. София.

Год. I (1921), бр. 1—44.

Трудов съюз. Урежда редакционен комитет. Орган на общия трудов съюз. Излиза Т.-Сеймен. Печатница на Ганю Колев. Чирпан. Фол.

Год. I (1921), бр. 1—2.

Тунжанец. Пропаганден вестник за използване водите на р. Тунжа. Излиза в неопределени дни. Фол. Печатница „Звезда“. Ямбол.

Год. I (1922), бр. 1.

Тунжа. Независим информационен вестник. Излиза всяка седмица. Фол. Печатница „Светлина“ — Ямбол. Год. ц. 30 лв.

Год. IV (1921—22), бр. 1—48.

Забелешка: Излиза по стария правопис.

Тутракан. Печатница „Витоша“. Фол. София.

Год. (1922), брой единствен — 6 септември.

Тютюн. Орган на сдружението на експортърите и фабрикантите на тютюн в България. Излиза два пъти в месеца. 4°. Печатница „Родопи“ София. Год. ц. 30 лв.

Год. (1921), бр. 25—32; год. III (1922), бр. 1—17.

Тютюнопроизводител. Защитник на тютюнопроизводителите в България. Фол. Печатница на Братя Ионов. Пловдив. Год. ц. 80 лв.

Год. I (1922), бр. 2.

Тютюноработник. Tabakarbeiter — Ouvrier du tabac. Орган на тютюноработническия сюз в Бжлгария. 4°. Тжрговска печатница. Пловдив. Год. ц. 12 лв.

Год. IX (1921), бр. 19—24; год. X (1922), бр. 1—18.

Тжрговски вестник. Journal commercial de Philippopole. Фол. Модерна печатница. Пловдив.

Год. VII (1922), бр. 65—84.

Тжрговия. Независим вестник за политика, тжрговия, индустрия, финанси и стопанство. Фол. София. Год. ц. 120 лв.

Год. III (1922), бр. 167—219.

Забележка: Излиза по стария правопис.

Тжрговски служащ. Орган на сжюза на тжрговските и банкови служащи в Бжлгария. Излиза два пжти в месеца. Фол. Печатница „Франклин“ — София. Год. ц. 20 лв.

Год. VII (1921), бр. 16.

Тракийска трубина. Независим инфрмационен вестник. Фол. Пловдив. Год. ц. 60 лв.

Год. IV (1922), бр. 44—45.

Тжрговско-промишлена защита. Орган на общите бжлгарски тжрговски индустриални интереси. Излиза три пжти седмично. Фол. Печатница Д. Тодоров. Варна. Год. ц. 100 лв.

Год. VIII (1921), бр. 550—555; год. IX (1922), бр. 556—600.

Тжрговска трибуна. Независим инфрмационен вестник. Фол. София. Год. ц. 100 лв.

Год. I (1922), бр. 1—3.

Утро. Фол. София. Ц. за 6 месеца 120 лв.

Год. XI (1921), бр. 3709—3735; год. XII (1922), бр. 3736—4029.

Учителски вестник. Орган на сжюза на учителите от прогимназиите, средните и висши училища в Бжлгария. Излиза на 1, 10 и 20 число всеки месец. 4°. Печатница С. М. Стайков. София. Год. ц. 30 лв.

Год. XVII (1921), бр. 4—30; год. XVIII (1922), бр. 1—8.

Учителска искра. Защитник на учителите и служителите по народната просвета. Излиза всеки петжк. 4°. София. Год. ц. 40 лв.

Год. XVI (1921), бр. 4—38; год. XVII (1922), бр. 1—8.

Фабричен работник. Орган на сжюза на фабричните и др. работници в Бжлгария. Излиза един пжт месечно. 4°. Печатница „Едисон“ София.

Год. VI (1921), бр. 1—10.

Фар. Защитник на въздржательната идея. Излиза два пъти в месеца. 4°. Кюстендил. Ц. за 2 месеца 5 лв.

Год. I (1922), бр. 1—6.

Фар. Седмичен независим информационен вестник. Фол. Печатница Велчев — Бургас. Год. ц. 60 лв.

Год. III (1922), бр. 103—153.

Финансов подем. Урежда редакционен комитет. Излиза седмично. Фол. Печатница „Елит“ — София. Год. ц. 70 лв.

Год. I (1922), бр. 1—12.

Финансова политика. Урежда редакционен комитет. Излиза 4 пъти месечно. Фол. Печатница „Слово“ — София. Год. ц. 60 лв.

Год. I (1921), бр. 7—11.

Финансова защита. Орган на сюза на финансовите служители в България. Излиза седмично. Фол. Печатница „Гутенберг“. София. Год. ц. 40 лв.

Год. VI (1922), бр. 1—16.

Финансов вестник. Орган на дружеството „Финансов живот“. Излиза на 5, 15 и 25 число. Фол. Печатница С. М. Стайков. София. Год. ц. 50 лв.

Год. V (1921), бр. 1—31.

Хр. Ботйов. Юбилеен лист по случай 46-годишнината от смъртта на Хр. Ботйов. 4°. София.

Год. (1922), брой единствен.

Цвеклопроизводител. Бюлетин на българския цвеклопроизводителен сюз. 4°. София.

Год. I (1922), бр. 1—2, 4—7.

Час. Независим информационен вестник. Фол. Печатница „Франклин“ София.

Год. I (1922), бр. 1—22, 24—44.

Забелѣжка: Излиза по стария правопис.

Черноморски земеделец. Орган на Бургаската окръжна земеделска дружба. Фол. Печатница Ст. Д. Боев. Бургас. Год. ц. 40 лв.

Год. III (1922), бр. 1—11, 16—41.

Червен бюлетин на Кюстендилския окръжен комитет на Българската комунистическа партия. Фол. Печатница „Изгрев“. Кюстендил.

Год. II (1922), бр. 1.

Червено знаме. Орган на социалдемократическата партия в Плевенски окръг. Излиза двуседмично. Фол. Плевен.

Год. III (1922), бр. 15.

Шуменски вестн. Седмичен независим вестник за култура и обществен живот. Фол. Печатница И. Аргости. Шумен. Год. ц. 25 лв.
Год. III (1921), бр. 42—48; год. IV (1922), бр. 3—44.

Шуменски окръжен земеделски вестник. Орган на окръжната земеделска дружба. Фол. Печатница П. Пенев — Шумен.
Год. II (1921), бр. 7—48, 50; год. III (1922), бр. 1—16.

Шопски глас. Двунедельник за политика и литература. 4°. Радомир.
Год. ц. 50 лв.
Год. I (1922), бр. 1—10.

Юг. Независим всекидневник. Фол. Печатница „Юг“. Пловдив.
Год. ц. 120 лв.
Год. V (1922), бр. 937—963, 965—1031, 1033—1137, 1138—1231; год. VI (1922), бр. 1232—1245.

Ючбунарска дума. Независим информационен вестник. Фол. Год. ц. 40 лв.

Год. I (1921), бр. 13—28.

Ямболски куриер. Политико-обществен лист. Фол. Ямбол. Год. ц. 30 л.
Год. III (1921), бр. 10.

Списания и вестници на чужди езици — *Revue et journaux rédigés en langues étrangères*

Списания — *Revue*

Балкански журнал. Руско-българско литературно-художествено-иллюстрирано списание. Издание „Кавказскага журнала“. 4°. София. Ц. 1 бр. 5 л.
Год. VIII (1921), кн. 10; год. IX (1922), кн. 1—4.
Забележка: Излиза на руски и български.

Bulgara esperantisto. Monata organo de la Bulgara Esperantista societo. 8°. Sofia. Печатница „Ориент“ Веслец. 7. София. Год. ц. 20 лв.
Год. III (1921—22), бр. 1—10.
Забележка: Излиза на есперанто и български.

Bulletin des Chambres de Commerce française en Bulgarie. 4°. Sofia Imprimerie „Balcan“ Sofia.
Год. I (1921), бр. 1—12.

Bulletin des Chambres de Commerce et d'Industrie Bulgares. Paraissant tous les mois. 4°. Imprimerie P. Gloukhoff — Sofia. Prix 40 leva. Sofia.

Год. I (1921—22), бр. 1—9; год. II (1922), бр. 1—4.

Bulletin d'Information économiques et financières. Bulgarska banka. 4°. Sofia. Печатница „Амишпат“ София.

Год. (1921), Août, Novembre, Décembre; год. (1922), Janvier —, Juillet.

Изгнанникъ. Периодическiй литературно-художественный и общественный журналъ. 8°. Софія. Печатница на Военно-издателския фонд. Год. (1922), бр. 1.

Иолдашъ. (Сжпжтник). Полумесечно списание на турски език. Редактор Хафжз Абдуллах Фехми. Печатница Терракж. 8°. Гр. Шумен. Год. I (1922), бр. 2, 5—6.

Корниловецъ. Редакторъ: Редакціонная коллегія. Горньо-Паничерево (Казанлъшко). 8°. Месечно списание. Ц. 1 бр. 1 лв.

Год. (1922), № 1—2.

La Macédoine. Bulletin du Comité exécutif des sociétés macédoniennes en Bulgarie. Paraissant tous les mois. 4°. Imprimerie P. Glouchkoff. Sofia. Abonnement — un an 20 leva.

Год. III (1921—22), № 1—16.

L'Opinion libre. Annales bihebdomadaires, politiques et sociales. Rédacteur en chef: D. Micheff. Paraisant les premier et troisième vendredis de chaque mois. 8°. Imprimerie P. Glouchkoff. Sofia. Год. ц. 200 лв.

Год. IV (1921—22), № 1—6.

Oriental idisto. Орган на бжлгарските идисти. Излиза всеки втори месец. Organo die Bulgara idisti. 8°. Aparas omna duesma monato, Redactaro: Th. Koneff. Печатница „Родопи“ Т. Л. Клисаров. Софія. Год. ц. 20 лв.

Год. I (1922), № 1—3.

Забележка: № 1 е отпечатан в Пловдив, в печатница „Тжрговска“. Излиза на бжлгарски и есперанто.

Тербие оджалж. (Вжзнитателно огнище). Двумесечно педагогическо, научно списание. Орган на мюсюлманския учителски сжюз в Бжлгария. 8°. Излиза на турски език. Шумен.

Год. I (1921—22), № 1—11.

Вестници — Journaux

Ашофар („Тржба“ на еврейски). Орган на ционистическата организация в Бжлгария. Nachofar. Organ de la Fédération Sioniste de Bulgarie. Излиза седмично. 4°. Печатница „Амишпад“ София. Год. ц. 70 лв.

Год. XII (1921), бр. 32—43; год. XIII (1922), бр. 1—38.

Балканян мамул (на арменски). Отговорен редактор Хартюн Бохосян. Фол. Печатница Балканян Мамул. Русе.

Год. I (1922), бр. 1—10.

Вѣстникъ земледѣльца. Газета казаковъ и крестьянъ. Выходить по средамъ и петницамъ. Фол. София. Год. ц. 180 лв.

Год. (1922), бр. 7—28.

Донской освѣдомительный листокъ. Фол. Печатница „Светлина“ Ст.-Загора.

Год. (1922), № 126—144, 148—157.

Ехали („Население“ на турски). Турски научен, културен вестник. Гл. редактор: М. Бехчет. Фол. Орехово.

Год. (1922), бр. 1—33, 35—46, 53—64.

Зия („Светлина“ на турски). Орган на бѣлгарската комунистическа партия (тесни социалисти) секция на III комунистически интернационал. Излиза всеки две седмици. Фол.

Год. (1921—22), бр. 3—50; год. III (1922), бр. 1—10.

Информационный листокъ. Излиза седмично. Фол. Търново.

Год. (1922), бр. 57—65.

Казачьи думы. Выходить по четвергамъ и воскресеньямъ. Обще-казачій виѣпартийный органъ. Фол. Печатница „Право“ Софія. Подписная цѣна на мѣсяць 14 лв. От бр. 49 за 1 мѣсяць 20 лв.

Год. (1922), бр. 1—52, 55—90, 101—104.

Забележка: От брой 57 „выходить по средамъ, пятницамъ и воскресеньямъ“.

Казачье слово. Выходить по средамъ и воскресеньямъ. Фол. Печатница „Право“ Софія. Подписная цѣна на 1 м. 7 лв.

Год. I (1922), бр. 1—46, 53—60, 62—64.

L'Echo de Bulgarie. Journal Quotidien. Fol. Imprimerie Vitocha, Sofia. Abonnements d'un an 100 leva.

IX-ème année (1921), № 2431—2551; X-ème année (1922) № 2552—2692, 2694—2726.

На родину. Органъ „Союза возвращенія на родину“. Софія. Фол. Печатница „Балкан“ Софія. Выходить три раза въ недѣлю. Абонаментъ за 3 мѣсяца 30 лв.

Год. I (1922), бр. 1—20, 22—51.

Новая Россія. Излиза два пѣти седмично. Фол. Печатница „Балкан“. Софія. Абонаментъ за 1 м. 24 лв.

Год. (1922), бр. 1, 3—24.

Нор Ашхар (на арменски). Фол. Пловдив.

Год. (1922), бр. 6—7.

Нова Палестина (на еврейски). Издава централния Директориум на Керен Айесод в Бжлгария. 4°. Софiя. Печатница „Амишпат“. Излиза на еврейски.

Год. I (1922), бр. 1—4.

Русъ. Выходить въ Софiи въ теченiе iюля 3 раза въ недѣлю, а съ августа — ежедневно. Фол. Редакторъ: С. С. Чазовъ.

Год. (1922), бр. 18—51.

Русское дѣло. Издательство „Національное возрожденiе“. Софiя. Выходить по средамъ, пятницамъ и воскресеньямъ. Фол. Подписка на мѣсяць 24 лв.

Год. (1922), бр. 34—134.

Свободная рѣчь. Выходить по вторникамъ, четвергамъ и субботамъ. Фол. Софiя. Подписная цѣна 1 мѣсяць 18 лв.

Год. (1921), бр. 1—60.

Тюрк-сюзю (турско слово). Независим турски вестник. Редактор: Али Фехми. Фол. Пловдив.

Год. II (1922), бр. 45—55; год. III (1922), бр. 57, 58.

Хаястан (на арменски). Journal Arménien „Hayastan“ rue Soborna 61, Philippopole. Отговорен редактор: Гр. Василев. Излиза всеки ден. Фол. Печатница „Работник“. Пловдив.

Год. (1921—22), бр. 201—290, 292—305.

Чиѣчи Вилгиси („Земледелско сѣзнание“, на турски). Орган на бжлгарския земледелски сѣюз. Фол. Софiя. Год. ц. 40 лв.

Год. II (1921), бр. 113—120; год. III (1922), бр. 1—36.

Класификация на излезлите през 1922 год. бжлгарски издания — Classification des périodiques bulgares parus pendant l'année 1922

Долните шест таблици ни показват, как се разпределят бжлгарските периодически издания по време на издаването им, по цената им за отделен брой и за година, по съдържанието им, по годината на основаването им и по населените места, в които са излизали.

От долната таблица се вижда, че през 1922 год. у нас са излизали 578 периодически издания (през 1921 год. — 412). От вестниците 27·34% са излизали седмично (през 1921 год. — 40·8%), а само 11·3% всекидневно (през 1921 год. — 11·6%). От списанията повече от половината са излизали месечно, както бе и през миналите години.

Брой на издаваните през 1922 год. периодически издания в царство
България — Nombre de périodiques paraissant pendant l'année 1922
dans le royaume de Bulgarie

Брой на населените места, в които са издавани периодически издания Nombre de publication		Периодически издания Périodiques		Общ брой на издаваните периодически издания — Total		Редакционни Redigés		Излизали — Mode de périodicité									
						На българския език — En langue bulgare	На чужд език — En langues étrangères	Всеседмично или 6 пъти в седмицата Paraissant journellement ou six fois par semaine	Два или 3 пъти в седмицата, или в промеждутъци по-малки от седмица Paraissant 2 ou 3 fois par semaine ou par autre fraction de semaine	Седмично (4 пъти в месеца) — Paraissant hebdomadairement (4 fois par mois)	3 пъти в месеца или всеки 10 дни — Paraissant 3 fois par mois ou tous les 10 jours	Всеки 2 седмици, всеки 15 дни или в други промеждутъци по-малки от един месец Paraissant toutes les deux semaines, tous les 15 jours ou par autre fraction de mois	Месечно — Paraissant mensuellement	Всеки два месеца — Paraissant tous les 2 mois	Тримесечно — Paraissant tous les 3 mois	В промеждутъци от време по-голямо от 3 месеца — Paraissant par intervalles plus grands que 3 mois	Случайно или непостоянно — Paraissant à l'occasion ou irrégulièrement
41	Вестници Journaux . . .	} 362	342	20	41	26	9	15	56	15	3	3	—	6	98		
	Списания Revue . . .		} 216	204	12	—	—	18	2	39	117	5	4	—	—	31	
	Всичко Total .	} 578		546	32	41	26	117	17	95	132	8	7	—	6	129	

Разпределение на периодическите издания по цена — Répartition des périodiques par prix

	На отделен брой или № Par numéro							На годишен абонамент за България Abonnement annuel pour la Bulgarie										
	5 ст. — centimes	10 ст. — centimes	15—45 ст. — centimes	50—95 ст. — centimes	1 лев — franc	Пошеце от 1 лв. — Plus d'un franc	С неизвестна цена, които не се продават или се дават безплатно Prix inconnu, ne se vendant pas ou distribués gratuitement	До 5 лв. — Jusqu'à 5 francs	6—10 лева — francs	11—15 лева — francs	16—20 лева — francs	21—25 лева — francs	26—30 лева — francs	31—35 лева — francs	36—40 лева — francs	Пошеце от 40 лева — Plus de 40 francs	Без абонамент, които не се продават или се дават даром, и такива които не могат да се отнесат към една от по-горните категории — Sans abonnement, ne se vendant pas, ou distribués gratuitement, ainsi que ceux ne pouvant être mis dans les catégories ci-dessus	
Периодически издания Périodiques																		
Вестници Journaux			2 64	148	55	93	—	6	21	27	19	62	2	29	113		83	
Списания Revue			—	6	90	120	—	3	6	18	11	14	4	24	89		51	
Всичко Total			2 64	154	145	213	—	9	27	45	30	76	6	53	202		134	

От вестниците най-много са с цена по 1 лев (40·8%) и 25·6% са по неопределена цена, а от 15—45 ст. са останали само 2. Вестниците у нас станаха скъпи: годишния абонамент на 40·8% от тях надминава 40 лв. Процента за 1920 год. беше 25, а през 1911 год. само 2·99.

Разпределение на периодическите издания според годината на основаването им — Répartition des périodiques suivant l'année de leur fondation

Периодически издания Périodiques	Преди 1881 год. Avant l'année 1881	1881—1885 г. de à	1886—1890 г. de à	1891—1895 г. de à	1896—1900 г. de à	1901—1905 г. de à	1906—1910 г. de à	1911—1915 г. de à	1916 de	1917 de	1918 de	1919 de	1920 de	1921 de	1922 de
Вестници — Journaux .	1	1	1	2	6	17	15	9	11	1	12	19	26	95	147
Списания — Revues . .	—	—	—	3	8	6	9	16	3	6	5	12	26	55	67
Всичко — Total . .	1	1	1	5	14	23	24	25	14	7	17	31	52	150	214

От тази таблица се вижда, че от всички наши вестници и списания само един датира от преди Сжединението. Повече сигурност се забелязва в изданията, основани през периода 1901—1916. От него време датират 14·8% от излизалите през 1922 год. вестници и списания.

Разпределение на периодическите издания по окръзи — Répartition des périodiques par départements

№ по ред № d'ordre	Окръзи — Département de	Вестници Journaux	Списания Revues	Всичко Total
1	Софийски — Sofia	172	156	328
2	Пловдивски — Plovdiv	28	14	42
3	Варненски — Varna	29	9	31
4	Бургаски — Bourgas	16	3	19
5	Русенски — Roussé	19	8	27
6	Старо-Загорски — Stara-Zagora	20	4	24
7	Вратчански — Vratza	16	2	18
8	Шеменски — Choumen	6	3	9
9	Плевенски — Pléven	24	12	36
10	Търновски — Tirnovo	8	4	12
11	Видински — Vidin	6	—	6
12	Кюстендилски — Kustendil	20	1	21
13	Хасковски — Haskovo	5	—	5
	Всичко — Total . .	362	216	578

Разпределение на периодическите издания по градове и села
Répartition des périodiques d'après les lieux de publication

№ по ред № d'ordre	Градове и села — Villes et villages	Вестници Journaux	Списания Revue	Всичко Total
1	София — Sofia	160	153	313
2	Пловдив — Plovdiv	26	14	40
3	Варна — Varna	23	9	32
4	Русе — Roussé	14	8	22
5	Бургас — Bourgas	10	3	13
6	Шумен — Choumen	5	3	8
7	Сливен — Sliven	6	—	6
8	Нова-Загора — Nova-Zagora	6	—	6
9	Плевен — Pléven	8	12	20
10	Видин — Vidin	6	—	6
11	Вратца — Vratza	8	2	10
12	Стара-Загора — Stara-Zagora	10	4	14
13	Кюстендил — Kustendil	8	1	9
14	Берковица — Berkovitza	2	—	2
15	Дупница — Doupnitza	4	—	4
16	Казанлък — Kazanlik	3	—	3
17	Ловеч — Lovetch	3	—	3
18	Хасково — Haskovo	3	—	3
19	Ямбол — Jambol	3	—	3
20	Търново — Tirnovó	5	4	9
21	Оряхово — Oréhovo	1	—	1
22	Самоков — Samokov	2	3	5
23	Радомир — Radomir	5	—	5
24	Свищов — Svichtov	4	—	4
25	Габрово — Gabrovo	2	—	2
26	Орхане — Orhané	5	—	5
27	Разград — Razgrad	3	—	3
28	Провадия — Provadia	1	—	1
29	Горна-Оряховица — Gorna-Oréhovitza	2	—	2
30	Карлово — Karlovo	1	—	1
31	Севлиево — Sevliévo	2	—	2
32	Търново-Сеймен — Tirnovó-Seimen	1	—	1
33	Айтос — Aitos	3	—	3
34	Кърджали — Kirdjali	1	—	1
35	Луковит — Loucovit	4	—	4
36	Троян — Troian	3	—	3
37	Станимака — Stanimaka	2	—	2
38	Сухиндол — Souhindol	4	—	4
39	Петрич — Petritch	1	—	1
40	Чирпан — Tchirpan	1	—	1
41	Т.-Пазарджик — T.-Pazardjik	2	—	2
	Всичко — Total	362	216	578

Разпределение на периодическите издания по съдържание
Répartition des périodiques par matière

Периодически издания Périodiques	Политически — Politiques	Народно-стопански — D'économie sociale	Земледелски — Agricoles	Индустриално-технически — Industriels - techniques	Медицина и естествени науки — De médecine et de bistoire naturelle	Съдебни, юридически и административни — Judiciaires de jurisprudence et administr.	Религиозни — Religieux	Педагогически и за младежи — Pédagogiques et de jeunesse	Географически, етнографически и историко-литературни — De géographie, d'éthnographie, d'histoire et de littérature	Театър, музика, изкуство, мода и домакинство — Théâtre, musique, arts, mode et économie ménagère	Ведомствени и хумористични — Belles-lettres et humour	Не политически — locaux	За съобщения, анонси, реклами и др. — De communication, annonces, réclames etc.	Военни — Militaires	Женски — Féministes	Професионални — Professionnels	Търговски — Commerciaux	Други — Autres
Вестници . . . Journaux . . .	96	16	5	2	—	1	8	30	—	4	10	60	34	5	5	47	16	23
Списания . . . Revue . . .																		
Всичко . Total .	117	31	16	8	9	4	25	58	3	13	55	70	44	9	5	59	20	32

Както се вижда от тази таблица, и през изтеклата отчетна година повечето (26.5%) вестници по съдържание сж били политически.

И през изтеклата година повечето от нашите вестници и списания (44.2%) се издават в Софийския окръг, главно в София.

Иностранни периодически издания—Périodiques étrangers

Списания — Revues

Френски — Françaises

1. Revue Hebdomadaire, — Paris; 2. Revue de Paris, — Paris; 3. L'Europe Nouvelle, — Paris; 4. Monde illustré, — Paris; 5. Revue des Deux Mondes, — Paris; 6. Revue Parlementaire, — Paris; 7. Revue Scientifique, — Paris; 8. Héraut de christianscience, — Boston.

Немски — Allemandes

1. Archäologischer Anzeiger, — Berlin und Leipzig; 2. Bücherei und Bildungspflege — Leipzig; 3. Die Kunst, — München; 4. Der

Herold der christian Science, — Boston; 5. Der Sturm, — Berlin; 6. Deutsche Rundschau, — Berlin; 7. Hermes, — Berlin; 8. Historische Zeitschrift, — Leipzig; 9. Illustriete Zeitung, — Leipzig; 10. Iarbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, — Berlin und Leipzig; 11. Klio, — Leipzig; 12. Literarisches Zentralblatt, — Leipzig; 13. Monats-register, — Leipzig; 14. Wöchentliches verzeichnis, — Leipzig; 15. Monatsverzeichnis, — Leipzig; 16. Zentralblatt für Bibliothekswesen, — Leipzig.

Србо-хрватски и чешки — Serbo-croate et tchèques

1. Československý-statistický věstník, — Praha; 2. Genové Zpravy, — Praha; 3. Zprávy, — Praha.

Английски — Anglaises

1. Christian science sentinel, — Boston; 2. Current Histoiry, — New-York; 3. Foreign affairs, — London; 4. Graphic, — London; 5. The christian science journal, — Boston; 6. The children's newspaper, — Canada.

Международни („Есперанто“) — Espéranto

1. Esperanto, — Genève; 2. Nondo, — Frankfurt am Main; 3. Verda Utopia, — Osaka, Japanujo.

Вестници — Journaux

Английски — Anglais

1. The Times, — London; 2. The Deily Telegraph, — London.

Руски — Russes

1. „За свободу“ — Варшава.

Френски — Français

1. Bonsoir, — Paris; 2. Gazette de Lausanne, — Lausanne; 3. Le Matin, — Paris; 4. Le Temps, — Paris.

Статистика — Statistique

Статистиката на библиотеката ни позволява да знаем всеки един момент не само, колко и какви книги са четени преди един ден било в читалнята, било вън от нея, и колко и какви посетители са работили в библиотеката, но и какво е чел всеки един от тях.

Резултата от държаните статистически бележки както през миналите години, така и през отчетната 1922 година се групираше всеки-месечно в една прегледна статистическа ведомост, която се излагаше през целия следен месец на определено място в библиотечната читалня. Всички статистически материали, събирани всекидневно, дават следните резултати по статистиката на библиотеката за отчетната 1922 година.

Читалня — Salle de lecture

През цялата отчетна година библиотечната читалня е била отворена всичко 353 дни (през 1921 година тя е била отворена 345 дни). През това време тя е била посетена от 18575 лица (през 1921 год. — 15789 лица). Най-много от тях са били ученици и студенти — 8582 (през 1921 год. — 8586), свободни — 5014 (през 1921 — 3500) чиновници — 1566 (през 1921 год. — 1146), учители — 1215 (през 1921 год. — 1000), адвокати — 688 (през 1921 год. — 594), търговци — 589 (през 1921 год. — 243) и пр., а най-малко писатели — 2, лекари — 32 и духовни — 43. Числото на дамите, посетили библиотечната читалня през отчетната 1922 година, възлиза на 98 (през 1921 год. — 69).

Процентно пресметнато, учениците и студентите през 1922 год. са съставлявали 46·2% (през 1921 год. — 54·37%) от всичките посетители на библиотечната читалня, чиновниците 8·43% (през 1921 г. — 7·25%), учители — 6·54% (през 1921 год. — 6·33%), свободни — 26·99% (през 1921 г. — 22·16%), адвокати — 3·7% (през 1921 г. — 3·76%) и т. н. Изобщо взето, библиотечната читалня и въобще библиотеката през изтеклата година се е посещавала много по-малко, отколкото преди войните: тя е имала средно 52·6 читатели на ден (през 1921 година — 45·7 читатели на ден).

За по-голяма прегледност на казаното за посетителите на библиотечната читалня, давам следната таблица:

Четените периодически издания извън изложените
Nombre des périodiques lus en dehors des courants

Периодически издания Périodiques	Януарий — Janvier	Февруарий — Février	Март — Mars	Април — Avril	Май — Mai	Юний — Juin	Юлий — Juillet	Август — Août	Септември — Septembre	Октомври — Octobre	Ноември — Novembre	Декември — Décembre	Всичко — Total
През 1922 година . . Pendant l'année 1922 .	489	543	236	240	182	142	139	164	200	212	200	234	2981
През 1921 година . . Pendant l'année 1921 .	299	549	437	389	132	341	170	147	113	250	276	234	3337

А разпределени по езици същите дават следната таблица :

Четените периодически издания по езици
Nombre des périodiques lus par langues

Месеци — Mois	Български — Bulgares	Руски — Russes	Француски — Français	Немски — Allemands	Английски — Anglais	Гръцки — Grecs	Разни — Divers	Всичко през 1922 година Total pendant l'année 1922	Всичко през 1921 година Total pendant l'année 1921
Януарий — Janvier . .	451	31	2	—	5	—	—	489	299
Февруарий — Février .	498	22	23	—	—	—	—	543	549
Март — Mars	219	9	5	3	—	—	—	236	437
Април — Avril	215	16	6	—	3	—	—	240	389
Май — Mai	142	19	3	1	4	—	13	182	132
Юний — Juin	98	34	7	—	1	—	2	142	341
Юлий — Juillet	90	26	23	—	—	—	—	139	170
Август — Août	92	54	13	1	4	—	—	164	147
Септември — Septembre	121	44	34	1	—	—	—	200	113
Октомври — Octobre . .	78	46	86	1	—	—	1	212	250
Ноември — Novembre .	122	37	41	—	—	—	—	200	276
Декември — Décembre	137	77	19	1	—	—	—	234	234
Всичко през 1922 година Total pendant l'année 1922	2263	415	262	8	17	—	16	2981	—
Всичко през 1921 година Total pendant l'année 1921	2803	336	114	19	26	—	39	—	3337

Вижда се, следователно, че в библиотечната читалня през отчетната година, след българските 2263 (през 1921 год. — 2803), най-много периодически издания в читалнята са били четени на руски език — 415 (през 1921 год. — 336), после на френски — 262 (през 1921 год. — 114), на английски — 17 (през 1921 год. — 26), на разни — 16 (през 1921 год. — 39) и на немски — 8 (през 1921 год. — 19)

Всичките книги, заедно с периодическите издания, четени в библиотеката, по езици се разпределят така:

Четените книги и периодически издания по езици — Nombre des livres et des périodiques lus par langues

Месеци — Mois	Български — Bulgares	Руски — Russes	Френски — Français	Немски — Allemands	Английски — Anglais	Гръцки — Grecs	Разни — Divers	Всичко през 1922 год. Total pendant l'année 1922	Всичко през 1921 год. Total pendant l'année 1921
Януарий — Janvier . .	1310	201	77	59	5	—	4	1656	1241
Февруарий — Février . .	1354	261	101	10	2	—	2	1730	1925
Март — Mars	770	228	85	5	—	—	7	1095	1612
Април — Avril	565	221	90	10	8	—	2	896	1230
Май — Mai	503	320	60	10	12	—	23	928	597
Юний — Juin	518	224	96	11	3	—	3	855	922
Юлий — Juillet	522	307	93	11	2	4	7	946	844
Август — Août	462	290	69	7	6	—	2	836	587
Септември — Septembre	591	222	167	6	—	6	3	995	770
Октомври — Octobre . .	457	287	165	7	—	—	2	918	1143
Ноември — Novembre . .	587	240	189	2	—	—	—	1018	1124
Декември — Décembre . .	595	256	112	29	—	1	—	993	1172
Всичко през 1922 год. . Total pendant l'année 1921	8234	3057	1304	167	38	11	55	12866	—
Всичко през 1921 год. . Total pendant l'année 1921	10248	1753	893	123	88	4	58	—	13167

Получените резултати показват, че през изтеклата отчетна година, както бе и през 1921 год., най-много книги и периодически издания, след българските (8234 срещу 10248 за 1921 год.), в читалнята са били четени на руски език — 3057 (през 1921 год. — 1753), та тогава на френски — 1304 (през 1921 год. — 893), немски — 167 (през 1921 год. — 123) разни — 55 (през 1921 г. — 58), английски — 38 (през 1921 г. — 88) Най-малко книги през годината в читалнята са били четени на гръцки език — всичко 11 (през 1921 год. — 4),

Мнозина от посетителите на библиотечната читалня не взимат никакви книги за прочит, а се задоволяват само да четат изложените по масите списания и някои вестници. Броят на такива посетители е по-малък от половината на общия брой на посетителите в читалнята — 8397 от 18575 (през 1921 год. — 6471 от 15789).

Цифрените данни по този въпрос, разпределени месечно, ни дават следния резултат:

Читатели на текущите периодически издания в читалнята — Nombre des lecteurs des périodiques courants

Периодически издания Périodiques	Януарий — Janvier	Февруарий Février	Март — Mars	Април — Avril	Май — Mai	Юний — Juin	Юлий — Juillet	Август — Août	Септември Septembre	Октомври Octobre	Ноември Novembre	Декември Décembre	Всичко — Total
През 1922 год. Pendant l'année 1922 . .	579	591	584	485	810	617	582	687	789	890	908	925	8397
През 1921 год. Pendant l'année 1921 . .	634	649	587	488	334	502	472	495	462	567	630	701	6471

Домашен прочит — Prêt des livres à domicile

Освен в читалнята, библиотеката дава на своите четци, срещу определена писмена или парична гаранция, възможност да получават от нея книги за домашен прочит. Такива читатели през 1922 год. са били на брой всичко — 5987 (през 1921 год. — 4533), от които най-много са ученици — 2866 (през 1921 год. — 2093), свободни — 852 (през 1921 год. — 621), чиновници — 765 (през 1921 год. — 596), учители — 454 (през 1921 год. — 349) и т. н. Числото на дамите през изтеклата година бе 454 срещу 377 за 1921 год.

За по-голяма прегледност на казаното относително професията на библиотечните посетители, които са взимали книги за домашен прочит, вж. таблицата на стр. 105.

Освен в града, книги за домашен прочит са раздавани през изтеклата година още и на лица живущи в следните градове и села: Карлово, Пещера, Т. Пазарджик, Ст.-Загора, Станимака, с. с. Балтаджий, Голямо-Конаре, Кадършик, Новосел, Сотир, Селджиково, Стрема (пловдивска околия), Катуница — Станимашко и Сарам-бей — Пазарджишко.

Заетите книги по предмет — Nom-

Предмет — Matière	Януарий — Janvier	Февруарий — Février
Богословски науки — Théologie	2	8
Философски науки	18	19
Philosophie	10	8
Педагогически науки — Pédagogie	22	22
Литература—Belles-lettres	123	105
Филологически науки — Philologie	3	1
История — Histoire	25	33
География, етнография, пътешествия	3	10
Géographie, ethnographie, voyages	3	2
Естествени науки — Histoire naturelle	31	19
Математически науки — Mathématiques	3	5
Медицински науки — Médecine	23	14
Правни, политически и социални науки	15	13
Sciences juridiques, politiques et sociales	39	24
Военни и морски науки — Art militaire et marin	—	4
Технически науки	14	11
Arts et métiers	14	14
Справни книги — Livres de référence (bibliographie, encyclopédie)	6	--
Всичко през 1922 год. — Total pendant l'année 1922	1009	964
Всичко през 1921 год. — Total pendant l'année 1921	613	735

bre des livres prêtés par matière

Март — Mars	Апрел — Avril	Май — Mai	Юний — Juin	Юлий — Juillet	Август — Août	Сентябрь — Septembre	Октябрь — Octobre	Ноябрь — Novembre	Декабрь — Décembre	Всичко през 1922 година Total pendant l'année 1922	Всичко през 1921 година Total pendant l'année 1921
2	—	—	5	—	3	2	—	21	5	48	32
7	11	8	33	12	5	7	23	19	16	183	188
7	2	4	5	4	—	3	4	13	11	71	110
7	3	13	8	5	10	17	21	39	18	185	158
63	79	116	86	80	76	119	139	185	180	1351	1042
497	389	442	540	485	639	587	770	692	662	6994	5078
—	2	3	1	—	—	1	7	2	1	21	36
9	27	17	18	14	10	21	25	18	15	232	123
5	—	6	6	2	5	3	3	15	5	66	51
2	6	3	1	3	—	4	2	10	4	48	46
—	—	—	1	—	—	1	—	4	1	12	8
16	17	26	19	14	11	10	21	12	21	217	204
7	11	10	1	2	—	3	1	3	—	46	17
4	7	15	12	8	5	9	12	12	9	130	108
17	16	12	15	9	10	18	13	23	6	167	149
38	25	49	28	12	15	21	28	31	59	369	323
2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	8	11
9	4	6	1	—	2	6	2	14	14	83	16
8	5	5	7	7	10	10	16	12	12	120	110
2	1	—	3	2	—	2	—	1	—	17	6
702	605	735	790	659	801	844	1094	1126	1039	10368	—
597	491	456	533	551	619	569	747	871	1034	—	7816

А по езици период. изд. се разпределят така в следната таблица:

Четените периодически издания по езици
Nombre des périodiques lus par langues

Месеци — Mois	Български Bulgares	Руски — Russes	Френски Français	Немски Allemands	Английски Anglais	Гръцки — Grecs	Разни — Divers	Всичко през 1922 г. Total pendant l'an- née 1922	Всичко през 1921 г. Total pendant l'an- née 1921
Януарий — Janvier	20	15	4	—	—	—	—	39	28
Февруарий — Février	19	16	6	—	—	—	—	41	33
Март — Mars	12	14	2	—	—	—	—	28	24
Април — Avril	10	13	5	—	—	—	—	28	16
Май — Mai	11	27	10	—	—	—	—	48	17
Юний — Juin	20	24	9	—	—	—	—	53	22
Юлий — Juillet	9	14	4	—	—	—	—	27	38
Август — Août	5	16	—	—	—	—	—	21	104
Септември — Septembre	6	19	7	—	—	—	—	32	32
Октомври — Octobre	4	32	1	—	—	—	1	38	26
Ноември — Novembre	11	19	3	—	—	—	—	33	39
Декември — Décembre	32	35	4	—	—	—	—	71	35
Всичко през 1922 година Total pendant l'année 1922	159	244	55	—	—	—	1	459	—
Всичко през 1921 година Total pendant l'année 1921	144	167	100	—	—	—	2	—	414

От получените резултати се вижда, че най-много периодически издания от взетите за домашен прочит са били на руски език — 244 (през 1921 год. — 167), после на български — 159 (през 1921 год. — 144) на френски — 55 (през 1921 год. — 100).

Всичките книги заедно с периодическите издания, взети за домашен прочит, по езици се разпределят така: (вж. таблицата на стр. 109.)

От тази таблица се вижда, че най-много книги от взетите за домашен прочит са били на български език — 7137 (през 1921 год. — 5554), после на руски — 1805 (през 1921 год. — 1188), френски — 1333 (през 1921 год. — 991), а най-малко на гръцки — 5 (през 1921 год. — 1).

Освен изброените до тук статистически сведения за посетителите на библиотеката и за четените от тях книги през изтеклата година било в читалнята, било вжн от нея, в библиотеката се държат особни бележки за четивото на отделните групи четци. Тия бележки за отчетната година, сгрупирани в следната обща таблица, ни дава отговор на въпроса, кой какво е чел през отчетната 1922 година.

Заетите книги и периодически издания по езици — Nombre des livres
et des périodiques lus par langues

Месеци — Mois	Български — Bulgares	Руски — Russes	Френски — Français	Немски — Allemands	Английски — Anglais	Гръцки — Grecs	Разни — Divers	Всичко през 1922 год. Total pendant l'année 1922	Всичко през 1921 год. Total pendant l'année 1921
Януарий — Janvier	698	173	124	7	1	—	6	1009	613
Февруарий — Février	686	157	111	4	5	—	1	964	735
Март — Mars	507	108	84	2	1	—	—	702	597
Април — Avril	383	127	87	5	—	—	3	605	491
Май — Mai	500	151	81	3	—	—	—	735	456
Юний — Juin	573	111	97	8	—	—	1	790	533
Юлий — Juillet	440	111	103	4	—	—	1	659	551
Август — Août	535	136	122	4	2	—	2	801	619
Септември — Septembre	556	155	121	8	—	—	4	844	569
Октомври — Octobre	764	188	135	3	1	—	3	1094	747
Ноември — Novembre	795	198	125	4	—	2	2	1126	871
Декември — Décembre	700	190	143	3	—	3	—	1039	1034
Всичко през 1922 год. Total pendant l'année 1922 .	7137	1805	1333	55	10	5	23	10368	—
Всичко през 1921 год. Total pendant l'année 1921 .	5554	1188	991	53	5	1	24	—	7816

Кой какво е чел — Nombre des lecteurs, par profession,

Читатели по занятие Nombre des lecteurs par profession		Четените книги по предмет —																													
		Богословски науки — Théologie		Философски науки — Philosophie				Педагогически науки — Pédagogie		Литература — Belles-lettres				Филологически науки — Philologie		История — Histoire															
				Философия — Philosophie		Логика — Logique				Психология — Psychologie		Етика — Morale				История — Histoire		Теория — Théorie		Фолклор — Folklore		Белетристика — Romans, Contes, nouvelles		Театър — Théâtre		Поезия — Poésie		Всобща — Générale		Славянска — Slave	
В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile	В библиотеката Sur place	В къщи A domicile						
Учители — Professeurs et instituteurs . . .	3	2	55	19	11	3	89	31	228	183	59	257	36	2	64	104	33	23													
Ученици — Etudiants et élèves	51	9	92	62	67	41	629	90	1291	504	1739	3626	110	12	88	38	69	25													
Чинovníци — Fonction- naires	2	7	25	37	5	11	16	31	199	154	268	918	4	3	18	9	1	3													
Военни — Militaires . .	1	—	—	2	—	4	1	4	9	13	30	31	—	—	5	1	5	6													
Лекари — Médecins . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	—	57	—	—	—	2	—	4													
Адвокати — Avocats . .	7	2	11	8	4	1	—	2	127	70	34	35	11	1	24	25	4	—													
Търговци — Négociants .	—	5	2	4	2	1	2	1	80	6	234	203	1	—	1	5	—	—													
Инженери — Ingénieurs	—	—	—	1	—	—	—	—	5	4	6	33	—	—	—	4	—	1													
Занаятчи — Artisans . .	3	—	4	10	3	4	1	5	23	11	102	198	4	—	1	2	—	—													
Духовни — Membres du clergé	—	19	—	—	—	—	—	—	—	11	1	5	—	—	—	13	—	2													
Писатели — Hommes de lettres	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—													
Свободни — Sans pro- fession désignée . . .	16	2	74	30	24	2	19	10	736	282	1357	959	35	1	88	23	25	2													
Дами — Dames	—	2	2	10	—	4	—	11	13	93	30	672	—	2	—	1	—	—													
Всичко през 1922 год. Total pendant l'année 1922	83	48	265	183	116	71	757	185	2711	1351	3860	6994	207	21	289	232	137	66													

et des livres, par matière, qu'ils ont lus pendant l'année 1922

Nombre des livres lus par matière

География, етно- графия, пътест. Géographie, ethno- graphie, voyage		Есобща — Générale		Славянска — Slave		Естествени науки — Histoire naturelle		Математически науки — Mathé- matiques		Медицински науки — Médecine		Правни, политически и социални науки Sciences juridiques, po- litiques et Sociales		Военни и морски науки — Art militaire et marin		Технич. науки Arts et métiers		Справки книги — Livres de référence (bibliographie, en- cyclopédie)			
В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile	В библиотеката Sur place	В ежич A domicile		
59	12	2	2	70	38	7	6	22	12	6	12	70	17	6	—	52	5	81	13	92	3
69	25	35	8	530	105	45	31	104	45	80	51	336	134	3	—	58	5	184	14	133	2
7	2	—	—	109	36	14	3	23	25	54	12	104	48	1	—	8	2	55	24	74	5
2	2	—	—	17	5	—	—	6	1	2	2	7	5	28	5	4	1	9	3	7	1
—	—	—	—	21	2	—	—	11	3	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	1
—	—	—	—	24	1	1	—	8	4	258	69	138	23	—	—	9	2	11	1	89	1
—	—	—	—	6	3	—	1	23	8	3	2	23	23	—	—	12	31	26	8	24	—
—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	14	—	—	—	1	—	2	2	1	—
—	—	—	—	2	3	4	2	—	7	7	—	—	—	—	—	4	10	102	—	18	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
70	5	—	—	155	20	16	5	67	20	34*	19	199	42	3	—	51	25	252	20	123	4
3	—	—	—	7	3	—	—	8	5	—	—	2	17	—	—	3	—	9	5	3	—
210	48	39	12	943	217	86	46	286	130	437	167	941	369	41	8	199	83	681	120	578	17

Списък на някои автори, четени в читалнята на библиотеката и вън от нея — Nombre des auteurs lus dans la salle de lecture et à domicile

Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан	Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан	Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан
Абрамов	15	3	Биолте, В.	10	1	Верди	5	5
Абрашев, П.	23	1	Бирнбаум	9	2	Верисхофер	33	21
Абу, Ед.	21	3	Битнер	8	5	Верн, Ж.	174	149
Аверченко А.	22	6	Благоев	20	4	Вернер	7	5
Алберт, Ш.	5	10	Благоев, Д.	30	5	Версаев, В.	27	5
Алексиев Н.	8	3	Блох	23	10	Винделбанд	18	1
Ален Грант	10	4	Блжсков	15	2	Волтер	13	3
д'Амичис, Ед.	9	12	Бобевски, Л.	10	1	Вундт	10	—
Ангелов, Б.	12	4	Бобчев, С. С.	34	8	Гааке	19	2
Андерсен	13	3	Богданов	12	3	Габорно	11	6
Андреев, Л.	86	28	Бодри-Лакантенери	36	5	Галле, Л.	19	8
Андрейчин	75	52	Бокачио, Дж.	45	16	Галузеев	9	4
д'Анниунцио, Г.	74	125	Бокл	21	6	Ганев, проф.	11	—
Аристофан	43	16	Бомарше	9	2	Гаршин	14	4
Арnaudов, Д-р М.	49	17	Бордо, А.	37	90	Гауц, Ого	10	—
Арсенеев	11	6	Борн, Г.	9	32	Герлиня, Д-р Р.	17	6
Арцибашев	118	81	Бородкин	8	9	Гете	131	72
Атанасов, Ст.	13	1	Ботев, Хр.	20	4	Гечев, А.	8	2
Атанасов, Н.	50	19	Бочев, Ст.	24	8	Гиргинов, Д-р А.	14	2
Ауербах	35	2	Бранд	19	4	Гнедич	71	1
Аура	13	6	Брандес, Г.	26	6	Гогол	101	102
Ахшарумов	34	5	Бранеков, А.	12	2	Гончаров	51	27
Бабеv, Д.	20	5	Браунс, М.	15	8	Горки	73	36
Базен, Р.	17	17	Брем	48	5	Горон	24	6
Базунов, С.	6	4	Бриллиант, С. М.	12	3	Готне	15	17
Байданов, В.	6	5	Брио	11	6	Готтенрот, Г.	12	—
Байрон	86	55	Буве	7	9	Григоревич	12	3
Бакалов, Г.	32	16	Булвер	7	6	Грим	15	3
Бакунин	11	3	Бунге	50	1	Грудев	7	9
Баджиев	10	6	Бурже, П.	109	143	Гуно	8	2
Балзак	53	89	Бусенер	12	7	Гю	9	2
Банг, Х.	10	6	Брюхнер, К.	20	24	Дабев, Е.	4	6
Бараченко	7	4	Вагнер	31	9	Давидов	18	17
Барбюс, А.	25	4	Вазов, Ив.	408	249	Дал, В.	17	—
Батай	18	5	Вайнинггер, О.	43	22	Данилевски	48	6
Бебел, Ав.	10	5	Валтер	6	6	Данжен	6	4
Безант	18	10	Вамбери, А.	7	8	Данте	26	11
Белами, Ед.	11	2	Ван Тигем	10	2	Дарвин	40	10
Белински	18	7	Ватсон	5	5	Дауден, Е.	3	8
Бен, А.	13	1	Вебер	22	2	Дебау, Д-р	13	2
Бергеман	8	2	Вегенер	11	—	Дебарол	6	7
Берищайн	8	2	Велинов	16	5	Дебелянов	10	2
Берон, Д-р	7	3	Величков, К.	37	18	Делаки Ж.	2	8
Берс, А.	4	6	Вентцел	9	1	Демоломб	47	—

Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан	Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан	Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан
Джидров	18	4	Карин Михаелис	23	6	Лорен	21	1
Джиованйоли	3	11	Кат, Ед.	9	1	Лори	39	11
Дикенс	105	38	Кауцки	38	15	Лоти, П.	50	29
Димитров, М.	16	—	Келерман	75	67	Луи, П.	7	8
Димитров, п. Ем.	8	2	Киплинг	11	5	Луначарски	7	7
Добрев	10	3	Киров, проф.	9	1	Майн-Рид	277	276
Добринов	12	2	Кирхнер	10	3	Мало	40	44
Доде, А.	141	149	Кларети	26	12	Мамин-Сибиряк	88	—
Досев	9	2	Клинчаров	22	4	Маргерит, В.	9	4
Достоевски	316	293	Клод, Б.	11	1	Маргерит, П.	18	9
Друмев, В.	35	23	Коган	58	10	Маринополски	10	5
Дюбоа, Ж.	7	14	Козак, К.	10	—	Маркс, К.	39	10
Дюма, А. (баща)	789	445	Коларов, И.	14	3	Мартенс	12	—
Дюма, А. (син)	13	15	Конан-Доил	155	68	Масон	8	2
Евелин	17	11	Константинов, А.	63	50	Масперо	17	—
Евренид	36	22	Корнеил	9	7	Меңделеев	9	2
Елин-Пелин	51	22	Короленко	44	14	Мензбир	10	4
Емар, Г.	41	14	Корш	13	2	Мериме	26	30
Емерсон	9	7	Котляревски	8	9	Мережковски	14	1
Енгелс, Ф.	24	7	Крак, Д-р О.	11	2	Метерлиня, М.	49	19
Етиван, Ж.	9	2	Крестовски	22	8	Меч, С.	11	8
Есхил	31	12	Кропоткин	70	22	Милтон	6	4
Ешенбах	6	5	Кржстев, Д-р (Ми- ролюбов)	26	14	Мирбо	66	47
Жаколио	35	6	Кудрявцев	12	1	Миролюбов	29	13
Жерар, Эр	12	1	Кулишер	14	1	Михайловски	38	4
Жип	27	22	Купе	34	9	Мойман	7	3
Жук	6	5	Куприн	144	29	Молиер	119	62
Займов, Ст.	17	3	Лаведан	6	7	Монтегано	41	5
Занд, Ж.	21	12	Лагерльоф	34	16	Монтенеп	315	241
Зелинни	20	—	Ламартин	22	25	Мопасан	392	321
Златаров, Д-р А. (Аура)	11	—	Лансон	6	7	Мордовцев	57	4
Златарски	9	1	Лафарг, П.	11	7	Моро	10	1
Зола	190	252	Летбистер	14	2	Мутафов	9	3
Зотов	9	2	Лейкин	11	1	Мюлер	41	2
Зудерман	33	16	Лео Бон Густав	15	1	Мюсе	18	—
Ибсен	90	61	Лермонтов	64	26	Мюрже	13	2
Илков, Д.	8	3	Леру	6	4	Наживин	15	9
Иенсен	15	7	Лео Саж	31	5	Неймар	6	4
Иогес, Л.	9	4	Лесинг	40	32	Неми, Ж.	7	4
Иречек	16	1	Лефебр	11	1	Немиров, Д.	10	2
Иширков	34	6	Лилиев, Н.	10	7	Немирович-Дан- ченко	31	3
Каптеров	11	2	Лвидеман, К.	7	4	Ников	39	1
Каравелов	55	17	Лист	11	—	Никомб	8	2
Каразин	32	10	Литров	22	5	Ничте, Ф.	39	10
Караогланов, З.	11	7	Лихтенберже	36	7	Нордау	9	3
Кареев	16	—	Лок Дж.	18	5	Омир	34	16

Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан	Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан	Автор Auteurs	Колко пъти е даден	Колко пъти е отказан
Островски	15	3	Сен, Пиер	7	5	Фаденхехт	9	2
Оне, Ж.	23	34	Сервантес	38	17	Фалк	7	37
Паулсен, Ф.	27	15	Скабичевски	8	2	Феойе, О.	14	10
Пейо, Ж.	7	3	Скот, В.	90	34	Ферри, Г.	10	3
Пенев, Б.	36	17	Славейков	130	97	Фламарнон	62	48
Печерски	36	32	Смайлс	12	—	Флобер	23	5
Планиол, М.	22	2	Смит	10	—	Форел	13	18
Плеханов, Г.	27	7	Спенсер	12	2	Франс, А.	39	11
Плутарх	13	1	Соколовски	8	2	Хагард	41	10
По, Ед.	17	11	Соловеев	28	2	Хайерманс, Х.	10	—
Поповилиев, М.	12	—	Софокл	29	18	Хайне	76	24
Потаниенко	27	8	Сроковски, М.	9	3	Хамсун	227	198
Потебня	18	4	Станюкович	62	1	Хауптман	59	34
Превю, М.	117	112	Степняк	26	6	Хволсон	33	—
Прост, Ивет	9	3	Стороженко	7	3	Хедин, Св.	—	2
Протич, Ан.	14	5	Стоянов, В.	14	2	Хекел	16	9
Пушкин	111	66	Страшимиров, А.	42	9	Херцен	12	1
Пшибишевски	168	100	Стриндберг	16	2	Холодовски	7	4
Радда-Бай	12	8	Сю, Ев.	87	42	Хофман, Ед.	39	1
Радев, С.	24	9	Таганцев	10	2	Христов, К.	29	6
Райнов, Н.	35	17	Твен	93	66	Хюго, В.	176	136
Раковски, Г. С.	18	2	Тен, И.	20	4	Проф. Понев, Б.	24	3
Расин, Ж.	19	11	Терайл, Понсон	11	3	Чайковски	12	1
Реймонд	8	4	Тетмайер	22	10	Чернишевски	15	1
Рейнолд, Ж. В.	18	13	Тимирязов	10	5	Чехов, А.	184	14
Реклю	23	2	Типер, М.	9	2	Чилингиров, Ст.	9	2
Ренан, Ер.	22	2	Тодоров, П.	27	15	Чириков	16	4
Рябо	15	1	Толстой, Л. Н.	415	316	Шатобриан	26	10
Ришбург	63	83	Томпсон	15	1	Шекспир	139	77
Род, Ед.	55	51	Тончев, Д.	10	1	Шиллер	72	76
Ромен-Ролан	11	3	Теорие	57	28	Шишманов Д.	39	29
Русо	14	11	Тургенев	258	225	Шницлер	12	4
Садлер	12	1	Туган-Барановски	9	1	Шопенхауер	61	14
Сакети	11	9	Уайлд	84	25	Шнимаген	20	3
Салиас	35	1	Уелс, Д. Х.	10	3	Шрадер	13	—
Сарду, В.	8	3	Успенски	12	—	Яворов	85	94
Сенкеевич	203	161	Фабр	9	1			

От този списък става явно, че най-любим български автор е Ив. Вазов: той е бил поискан през изтеклата година 657 пъти. Най-любим на обществото ни руски автор бил Лев Толстой — поискан 731 пъти, а френски — А. Дюма (баща), който е бил поискан 1234 пъти.

II

Археологически музей — Musée archéologique

Всички събрани и запазени в музея паметници, според § 167 от Правилника за Народната библиотека в Пловдив, образуват три главни отдела: археологически, нумизматичен и художествен. За всеки един от тия отдели на музея са отредени специални инвентарни книги, в които всеки предмет, щом се откупи за сбирките или постъпи в дар, се вписва под отделен номер (§ 168 от Правилника). Според тия регистри ще дам и своя отчет.

I. Археологически отдел — Section archéologique

От 1 Януарий 1910 година, когато основах при библиотеката археологическия музей, до края на изтеклата 1922 година в разните му сбирки са групирани 1181 разни старини.

Предметите в този отдел на музея образуват следните шест групи: археологическа, етнографска, историческа, черковни старини, художествени старини и разни. Ядрото на сбирките, които влизат в този отдел, съставя археологическата група.

От инвентарите на археологическия отдел при библиотеката извличаме следните данни за постъпилите предмети в разните му отдели през отчетната 1922 година.

1. В археологическия отдел постъпиха всичко 44 предмета, от които 34 са археологически, 7 етнографски и 3 черковни старини. Всички те са вписани в регистра под 44 сумарни номера, от № 1035 до № 1078.

2. В нумизматичния отдел през същия период постъпиха всичко 41 монети.

3. В художествения отдел през същото време постъпиха 26 художествени произведения.

Придобивките на археологическия отдел при музея през отчетната 1922 година по групи се разпределят така в следния

Списък на старините придобити през 1922 година
Liste des antiquités acquises pendant 1922

Група — Groupe	Злато Or	Сребро Argent	Бронза, мед Bronze, cuivre	Желязо, дърво Fer, bois	Мрамор Marbre	Гравирани камъни Pierres gravées	Глина Terre cuite	Всичко Total
Археологическа Archéologique	1	3	2	13	5	2	8	34
Етнографска Ethnographique								
Черковни старини Antiquités ecclésiastiques	—	2	—	1	—	—	—	3
Всичко — Total								
	1	10	3	14	6	2	8	44

От тази таблица се вижда, че броят на археологическите предмети, постъпили в този отдел на музея, заема, както и през предходните години, първо място, съгласно главната цел на нашия малък музей.

От постъпилите предмети в археологическия отдел на музея по-особено внимание заслужават следните:

1. Статуя, мраморна, на римски първенец, увит в тога, в естествена големина, 1.55 м. височина. Главата липсва. Стил хубав, римски, от III ст. след Р. Хр. Инв. № 1056.

2. Антична гема от изюмруд върху модерен златен пръстен. Върху гемата е изящно издълбан образ на богиня Атина полугола, с диадема на глава, на среща; с дясната ръка държи шлем; до нея долу изправен кръгъл щит. Пръстенът е от масивно злато с нарязи. Инв. № 1062.

3. Глава, мраморна, от малка статуя или бюст. Портрет на непознат римлянин. Отличен римски стил от I или II ст. след Христа.

4. Пръстен, сребърен, със старобългарски надпис „Черно Малки“ в обратен ред, за печат. Масивен. Инв. № 1059.

5. Колан с големи емайлирани пафти и 22 сребърни позлатени прешлени. Върху пафтите сребърен позлатен филигранов орнамент и двуглав орел. Инв. № 1055.

6. Пафти с хубав сребърен филигранов орнамент върху сребърна основа. В средата розета с червени маниста. Позлатени. Инв. № 1077.

7. Корици, сребърни, от Евангелие, две. Релефно са изработени върху първата корица: Разпятието, св. Богородица, св. Иван Богослов, св. св. Арх. Михаил, Иеремия, Исая и Илия; върху втората корица: Възкресението и четирите Евангелиста. Короците са изработени, според добитите от мен сведения, от пловдивския златар х. Димитр Чукулдава, починал през 1867 година. Инв. № 1078.

Като прибавим придобитите през изтеклата година старини към събраните до края на 1921 година, узнаваме, че в нашия музей са сгрупирани от основаването му до края на отчетната година всичко 1181 предмети. Те се разпределят по групи и материя така в следния

Списък на старините в музея през 1922
Liste des antiquités au Musée pendant 1922

Група — Groupe	Злато — Or	Сребро — Argent	Бронза — Bronze	Желязо, дърво Fer, bois	Мрамор — Marbre	Гравирани камъни Pierres gravées	Рог, кост Corne, os	Глина Terre cuite	Плат, хартия Toile, papier	Стъкло, седеф Verre	Всичко — Total
Археологическа — Archéologique	21	55	232	92	155	35	14	147	1	56	868
Етнографска — Ethnographique	—	101	30	11	2	2	4	2	1	5	158
Историческа — Historique . . .	—	2	4	1	1	—	—	—	1	—	9
Черковни старини — Ecclesiastique	1	19	30	12	1	—	1	2	2	—	68
Художествена — Arts	—	1	—	2	—	—	—	4	—	1	8
Разни — Varia	—	—	1	—	1	1	—	66	—	1	70
Всичко — Total . .	22	178	357	118	160	38	19	221	5	63	1181

II. Нумизматичен отдел — Section numismatique

Нумизматичният отдел на музея в края на 1921 година броеше всичко 1316 древни монети, от които 70 златни, 448 сребърни и 798 бронзови и медни монети.

През изтеклата отчетна година в отдела постъпиха всичко 41 монети, от които 1 златна, 5 сребърни, 25 бронзови и 10 калаени (имитация на сребърни), така че в края на 1922 отчетна година нумизматичният отдел на музея броеше всичко 1357 древни монети, от които 71 златни, 453 сребърни, 823 бронзови и медни и 10 калаени.

Монетите, постъпили през изтеклата година в отдела, са:

	Златни	Сребърни	Бронзови	Калаени	Всичко
Гржци	—	4	23	10	37
Византийски	1	—	—	—	1
Български	—	—	2	—	2
Разни	—	1	—	—	1

Всичко . . . 1 зл. + 5 ср. + 25 бр. + 10 кал. = 41 монети

По-подробно всички тия монети по държави, провинции, градове и владетели се разпределят така в следния

Списък на монетите придобити през 1922

Liste des monnaies acquises pendant 1922

Вид на монетите Espèces des monnaies	Злато Or	Сребро Argent	Бронза Bronze	Калай Plomb	Всичко Total
Moesia Inferior					
Dionysopolis	—	—	1	—	1
Thracia					
Abdera	—	1	—	—	1
Deultum	—	—	3	—	3
Maronea	—	2	—	—	2
Perinthus	—	—	2	—	2
Insulae Thraciae					
Thasus	—	—	1	—	1
Reges Thraciae					
Seuthes I	—	—	1	—	1
Seuthes III	—	—	1	—	1
Macedonia					
Macedonia ing.	—	—	1	—	1
Macedonia romana					
Macedonia I	—	1	—	—	1
Macedonia II	—	—	1	—	1
Amphipolis	—	—	1	—	1
Philippi	—	—	2	—	2
Reges Macedoniae					
Philippus II	—	—	—	10	10
Alexcander III	—	—	5	—	5
Cassander	—	—	1	—	1
Ant. Gonatus	—	—	2	—	2
Nummi bysantini	1	—	—	—	1
Reges Bulgariae					
Михаил III Шишман	—	—	1	—	1
Иван Александър	—	—	1	—	1
Varia	—	1	1	—	2
Всичко — Total . . .	1	5	25	10	41

От придобивките на нумизматичния отдел през изтеклата 1922 г. заслужават да се споменат на първо място двете старобългарски монети: една медна от Иван Александър и Михаил, върху ревера на която са изобразени крепостни стени с кули и сводеста врата; инв. № 1333 н. 2. Медна монета от Михаил III Шишман; инв. № 1336.

Също е интересна сребърната монета от Abdera: върху лицето грифон и надпис ΑΒΔΗΡΙΤΕΩΝ, а върху opakoto глава на Аполона и надпис ΕΠΙ ΕΥΡΗΣΙΠΠΟΥ; инв. № 1311 н.

Придобивките, както се вижда от горната таблица, са повече от скромни, — оскъдните средства на музея не ни позволяват да плащаме за предлаганите монети ония цени, каквито им определят частни колекционери или спекуланти. Тази пакост би могла да се отстрани само с увеличение на кредитите на музея, за да сме в положение да заплащаме реалната стойност на предлаганите старини; иначе ще станем причина да изгубим най-ценните паметници на България.

Откупените през отчетната година монети, заедно с придобитите до края на 1921 година, се разпределят по държави, провинции, градове и владетели така в следния

Списък на монетите в музея — Liste des monnaies au Musée

Вид на монетите Espèces des monnaies	Злато Or	Сребро Argent	Бронза и олово Bronze plomb	Всичко Total
Sarmatia				
Olbia	—	—	1	1
Moesia Superior				
Viminacium	—	—	5	5
Moesia Inferior				
Callatia	—	2	4	6
Dionysopolis	—	—	5	5
Istrus	—	4	3	7
Marcianopolis	—	—	43	43
Nicopolis ad Istrum	—	—	49	49
Odessus	—	—	14	14
Tomi	—	—	4	4
Thracia				
Abdera	—	34	30	64
Adrianopolis	—	—	19	19
Aenus	—	3	4	7
Anchialus	—	—	31	31
Apollonia in Ponto	—	8	11	19
Augusta Traiana	—	—	24	24

Видъ на монетите Espèces des monnaies	Злато Or	Сребро Argent	Бронза и олово Bronze plomb	Total Всячко
Byzantium	—	1	3	4
Bizya	—	—	3	3
Deultum	—	—	56	56
Kabyle	—	—	1	1
Kypsela	—	—	1	1
Maronea	—	32	38	70
Messembria in Ponto	—	11	36	67
Ulpia Pautalia	—	—	34	34
Perinthus	—	1	13	14
Philippopolis	—	—	55	55
Plotinopolis	—	—	3	3
Selymbria	—	1	—	1
Serdica	—	—	23	23
Topirus	—	—	2	2
Traianopolis	—	—	2	2
Chersonesus Thraciae				
Autonomi	—	5	1	6
Cardia	—	—	4	4
Sestus	—	—	1	1
Insulae Thraciae				
Thasus	—	36	8	44
Samothracia	—	—	4	4
Odrysae	—	—	1	1
Reges Thraciae				
Seuthes I	—	—	1	1
Amadocus I	—	—	4	4
Cotys I	—	—	2	2
Scostocus	—	1	1	2
Seuthes III	—	—	24	24
Lysimachus	1	18	6	25
Seuthes IV	—	—	2	2
Mostis	—	—	1	1
Rhoemetalcus I	—	—	23	23
Cotys V et Rescuporis	—	—	5	5
Rhoemetalcus III et Cotys	—	—	1	1
Reges Getarum				
Canites	—	—	1	1
Macedonia				
Macedonia in genere	—	1	5	6
Macedonia romana				
Coson	—	9	—	9
Macedonia I (provincia)	—	13	—	13
Macedonia II (provincia)	—	1	1	2

Видъ на монетите Espèces des monnaies	Злато Or	Сребро Argent	Бронза и олово Bronze plomb	Всичко Total
Imperatores romani	—	—	1	1
Acanthus	—	2	—	2
Aegae	—	1	—	1
Amphaxus	—	—	1	1
Amphipolis	—	1	14	15
Chalkidica	—	—	1	1
Dicaea	—	1	—	1
Eion	—	5	—	5
Lete	—	1	—	1
Mende	—	—	1	1
Neapolis	—	5	2	7
Orthagoria	—	3	6	9
Pella	—	—	6	6
Philippi	—	—	7	7
Stobi	—	—	1	1
Thessalonica	—	—	10	10
Reges Macedoniae				
Philippis II	6	9	15	30
Alexander III Magnus	6	32	14	52
Philippus III Arideus	5	8	2	15
Cassander	—	—	9	9
Alexander IV	—	—	4	4
Demetrius I Poliorcetes	—	3	—	3
Anitigonus Gonatus	—	3	3	6
Demetrius II	—	—	1	1
Philippus V	—	—	6	6
Nummi romani	18	7	15	40
Nummi byzantini	34	8	6	48
Reges Bulgariae				
Иван Асен II	—	—	4	4
Михаил II Асен и Ирина	—	1	—	1
Константин Асен	—	—	6	6
Тодор Светослав	—	4	5	9
Михаил III Шишман	—	3	4	7
Иван Александр	—	84	10	94
Иван Срацимир	—	16	—	16
Иван Шишман	—	9	—	9
Добротич ¹⁾	—	—	1	1
Неопределени	—	1	9	10
Вжлкашин	—	2	—	2
Иван Оливер	—	1	—	1
Numi Iugoslaviae	—	8	—	8
Varia	1	53	26	80

¹⁾ Тази монета наглежда повече да е на цар Г. Тертер.

От горната таблица се вижда в резюме, че в нумизматичния отдел на музея до сега са сгруппирани следните монети:

	Златни Or	Сребърни Argent	Бронза и олово Bronze, plomb	Всичко Total
Гръцки — Grecques	18	257	746	1021
Римски — Romaines	18	7	15	40
Византийски — Byzantines	34	8	6	48
Български — Bulgares	—	120	40	160
Югославянски — Iugoslaves	—	8	—	8
Разни — Varia	1	53	26	80
Всичко — Total	71	453	833	1357

Трябва да се има пред вид, че на нашия музей се дадоха и останалите монети от едновременния Областен музей на Южна Румелия¹⁾ на брой 4101; с тях сбирката на отдела съдържа всичко 5458 древни монети. Между тях се намират твърде ценни, редки и дори такива единични екземпляри, каквито за пръв път се отбелязват във всемирната нумизматика. За това и нумизматичният отдел на нашия музей има голяма научна стойност. Част от него (монетите на Pautalia), с моето съдействие, е използвана от известния нумизмат г. Леон Ружичка от Виена за монографията му върху древните монети на този град, която той тъкми да публикува в скоро време.

III. Художествен отдел — Section Beaux-Arts

Художественият отдел на музея в края на 1921 година броеше всичко 88 картини, 24 скици, 6 статуи, 3 вази, 2 резбарски произведения, 2 платнени предмета, една танурка и един кавал, или всичко 127 художествени предмета. Кратки бележки за тия художествени произведения, оригинални или копирани, на наши и чужди художници, съм дал в годишниците си за 1910—1921 години. През изтеклата 1922 г. в отдела постъпиха всичко 25 картини и 1 барелеф, така че художественият отдел на музея в края на отчетната 1922 година броеше всичко 113 картини, 24 скици, 6 статуи, 1 бронзов барелеф, 2 резбарски произведения, 2 платнени предмета, 1 танурка и 1 кавал, или всичко 153 предмета, всички вписани в специална инвентарна книга под 132 сумарни номера.

¹⁾ Подробен списък на тази колекция съм дал в годишника си за 1910 год., стр. 98.

Ето придобивките на отдела през изтеклата година:

1. Неизвестен автор. Тотлебен и турски маршал. Сключване на прелименерен мир в Сан-Стефано. Схвременна картина от освободителната война 1877—78. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 55×68 см. Открита от директора на библиотеката в „Държавното сиротопиталище“ в Пловдив и официално от него изискана. Дар от Пловдивското Държавно сиротопиталище.
2. Г. Машев. „Крали Марко в пещерата“. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 75×56 см.
3. М. Кржстев. Иван Вазов. Портрет по натура. Скица с молив. 1917 год. Нарисувано поле 17.5×24 см.
4. Ж. Спиридонов. Иван Вазов. Барелефен бюст. Големина 18.3×13.8 см. Бронза.
5. Е. Дункел. „Гадане“. Платно с блажни бои. Индийски сюжет. Откупено от изложбата на автора в Пловдив през май 1922 година.
6. Е. Дункел. „Руска зима“. Картон с блажни бои. Нарисувано поле 22×27 см. от същата изложба.
7. Г. Машев. „Когато петлите спат“. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 33×49 см.
8. Хар. Тачев. Бачковски ктитори. Цветна картина. Нарисувано поле 28×32 см.
9. Г. Ботушаров. Младини. Декоративен мотив. Нарисувано поле 35×43 см.
10. В. Бабаков. Баташката (стара) църква. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 47×66.5 см.
11. С. Велков. Асеновата крепост. Акварел. Нарисувано поле 41×54 см.
12. Д. Гюдженев. Харман — отвяване. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 64.5×86.5 см.
13. М. Кржстев. Боянската църква. Гваш. Нарисувано поле 23.5×39 см.
14. Г. Машев. Кошмар. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 32×47.5 см.
15. Д. Сотиров. Детска глава. С блажни бои. Нарисувано поле 18.5×23.7 см.
16. Г. х. Димитров. Сирените на Черно-море. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 46.5×74 см.
17. Ст. Стаматов. Есен. Пейзаж с блажни бои. Нарисувано поле 26×64 см.

18. Г. Атанасов. Портрет на Д. Б. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 0.69 м. × 1.35 м.

19. В. Бабаков. „Тжга“. Дама с черен шал. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 58.5 см. × 1 м.

20. Н. Михайлова-Кожухарова. „Бebкo“. Детска глава. Платно с блажни бои. Нарисувано поле с диам. 30.5 см.

21. Н. Михайлова-Кожухарова. „В. ателието“. Акварел. Нарисувано поле 31 × 39 см.

22. Н. Радомиров. Пейзаж. Изглед към Марица от Бунарджика. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 38 × 58 см.

23. Хр. Станчев. Зимно утро. Платно с блажни бои. Нарисувано поле 26 × 64 см.

24. М. Кржстев. Портрет на художника А. Бакларов. По фотография. Нарисувано поле 23.5 × 30 см.

25. Николай Райнов. „Езеро“. Темпера. 1922 г. Нарисувано поле 36 × 55 см.

26. Николай Райнов. Разпятие апокрифно. Акварел, темпера, бронз и туш. Нарисувано поле 38 × 55 см.

От изброените придобивки на отдела отбелязаните под бр. бр. 9—17 са откупени от Министерството на народното просвещение и подарени на нашата библиотека-музей по искане на директора. За жалост, избраните от специалния делегат на Министерството картини не са от най-хубавите произведения на авторите. Също е дар, както споменахме по-горе, и отбелязаната в списъка под бр. 1 историческа картина.

Отбелязаните в списъка под бр. бр. 18—23 картини са откупени и подарени на библиотеката от група пловдивски граждани. Библиотеката взе участие в подписката с една сума от 5000 лв. За този колективен дар на пловдивското гражданство е съставен, по мое настояване, специален протокол, който, красиво написан и орнаментиран, носещ подписите на всички дарители, е предаден на съхранение и в пълна собственост на библиотеката ни. Той се пази в ръкописната сбирка под № 294 на инвентара за ръкописите.

Посетители — Visiteurs

Макар персонала на учреждението и да е малоброен, все пак дирекцията намери за възможно да отвори музея за публиката от месец май пет пъти седмично: понеделник-петък — от 15 до 17 часа (до тогава той бе отворен три пъти седмично). Обаче имало е много случаи,

Посетители на музея през 1922 — Visiteurs du Musée pendant 1922

Месяца — Mois	Дни — Jours	Ученици — Professeurs et instituteurs	Ученици — Elèves et étudiants	Чиноуправляващи Fonctionnaires	Военни — Militaires (officiers et soldats)	Лекари — Médecins	Адвокати — Avocats	Търговци — Négociants	Инженери — Ingénieurs et techniciens	Заваятици — Artisans	Духовни — Membres du clergé	Писатели — Hommes de lettres	Свободни — Sans professions	Дами — Dames	Всичко — Total
Януарий — Janvier	12	5	40	16	2	2	1	2	—	6	—	—	8	5	87
Февруарий — Février	11	4	101	16	3	—	1	5	1	4	—	—	19	14	168
Март — Mars	15	11	145	9	43	—	2	8	—	7	—	—	31	12	268
Април — Avril	12	12	143	3	2	—	1	3	—	3	—	—	14	—	181
Май — Mai	23	65	1357	17	7	4	2	2	1	4	1	—	22	12	1494
Юний — Juin	23	24	405	5	1	1	1	6	1	8	2	—	29	14	497
Юлий — Juillet	20	14	48	15	—	3	—	7	—	10	—	—	24	20	141
Август — Août	22	17	39	11	135	3	1	2	2	8	1	—	28	7	254
Септември — Septembre	22	8	62	9	3	1	3	2	1	6	—	—	21	6	122
Октомври — Octobre	20	8	121	12	—	1	1	3	—	5	—	—	15	5	171
Ноември — Novembre	17	6	115	5	3	—	2	1	—	10	—	—	19	2	163
Декември — Décembre	21	4	50	8	25	—	2	2	—	2	—	—	20	—	113
Всичко — Total	218	178	2626	126	224	15	17	43	6	73	4	—	250	97	3659

когато музеят е бил отварян и извън тия дни и часове за хора на науката, изкуствата и пр. и за случайни пътници, наши и чужди.

За посетителите на музея през определените дни и часове се води специална статистика, която давам в таблицата на стр. 125.

От тази таблица се вижда, че археологическия музей е бил отворен през отчетната 1922 година 218 дни (през 1921 година — 154) и е бил посетен през това време всичко от 3659 души (през 1921 год. 2235) или средно на ден от 16 (през 1921 год. 14) посетители.

От същата таблица става още явно, че най-много посещения на музея ни е направила нашата младеж от училищата — всичко 2626 (през 1921 г. 1404), а след това свободни — 250 (през 1921 г. 215), военни — 224 (през 1921 г. 100), учители — 178 (през 1921 г. 120), чиновници — 126 (през 1921 год. 130) и пр.

Един от посетителите на музея бе господин Министра на народното просвещение Ст. Омарчевски, който на 17 февруарий с голямо внимание и подробно ревизира всичките отдели на музея и живо изказа на директора пълното си задоволство от реда в него. Също тъй библиотеката-музей бе посетена от г. г. Министра Р. Даскалов, председателя на Народното събрание Н. Атанасов, българския генерален консул в Париж Леон Ламуш, депутатът от френската камара Ленау, пълномощния министър на Франция G. Picot, пълномощния министър на Германия, депутати, професори и др. високопоставени лица, наши и чужди.

Дарители — Donateurs

И през отчетната година, както и през 1921 г., музеят ни получи малко подаръци. Само художественият отдел бе обдарен по-щедро, както съобщих по-горе. Колкото за археологическия отдел, той, с изключение на една могилна находка, открита и любезно предложена и доставена в музея ни от г. г. Славов, Стоев и Ставрев, началници на 2-а околийска трудова група по строящата се железопътна линия Пловдив—Панагюрище, не е получил в дар нещо особно ценно.

Ето списъка на г. г. дарителите и подарените от тях предмети: Славов, Стоев и Ставрев подариха един фрагмент от голяма мраморна плоча с част от релеф на „тракийски конник“, фрагмент от мраморна колона и една малка медна римска монета без особно значение; Ана Табова, ученичка от Пловдивската търговска гимназия, 1 бронзова монета от Deultum с лика на римския император Гордиан III (238—244 г.),

намерена в Пловдив; Теню П. Стефанов — 1 бр. монета от Реметалъ I, намерена в Пловдив; Беню Бенев — 2 бр. монети, една от Pautalia с лика на императора Каракала (198—217), а другата от Augusta Traiana с лика на императора Гета (209—212), и двете намерени в двора на дарителя в Пловдив.

На всички любезни дарители, имената на които изброих тук и на други места в тоя отчет, от името на библиотеката-музей поднасям най-голяма благодарност.

Б. Дякович,

Директор.

B. Diakovitch,

Directeur.

НЕОФИЦИАЛНА ЧАСТ
PARTIE NON OFFICIELLE

Б. Дякович — B. Diakovitch

Барелиефи на трите нимфи в група със Зевс и Хера

Les basreliefs des Trois Nymphes en groupe avec Zeus et Héra

През месец Април на миналата 1922 год. сполучих не с малки усилия да придобия за сбирките на Народната библиотека-музей в Пловдив два твърде интересни антични памятника — два мраморни барелиефа с изображението на три нимфи в група със Зевс и Хера. Този тип на оброчни барелиефи е от по-редките, които се срещат по нас и за това заслужават по-голямо внимание от наша страна. Ето защо аз счетох за полезно да ги опиша върху тия страници заедно с другите оброчни барелиефи с образа на нимфите, които се съхраняват в музейните сбирки на Пловдивската библиотека-музей и от които един е от същия тип, а друг от тжй наречения саладиновски тип.

Двата барелиефа, за които споменах, произхождат от село Айватово, разположено на един час северно от гара Белозем, Брезовско. В една от нивите на селото, в един кръг от наредени недялани камани, сжединени по между си без всякаква зидария, било разкрито нещо като кладенче, обградено като пещ, а вътре положени двете мраморни плочи с барелиефите по тях. Очевидно, това е било тракийско светилище специално уредено в чест на Нимфите, един малък нимфеум. Така констатираните у нас нимфеуми стават на брой два: един при с. Саладиново, друг при с. Айватово. Първият, несравнено по-голям и по-богат, е край брега на самата р. Марица, а вторият, по-малък, близо при нея, до нейни притоци. Това показва, че култа на нимфите бил разпространен у нас най-вече в Тракия и то покрай р. Марица и нейните многобройни притоци. Че действително този култ бил твърде много на почит в антична Тракия, се доказва не само от многобройните оброчни барелиефи и надписи, намерени на много места из България, а най-вече в южната ѝ част, но и по свидетелството на древни писатели,¹⁾

¹⁾ Вж. по това у Г. И. Кацаров „Принос към археологията на България“ в Изв. на Българ. археологическо дружество, кн. I, стр. 114.

както и от множество антични монети с типа на трите нимфи.²⁾ Намерените до сега у нас паметници по този култ са описани главно от покойния В. Добруски, който е имал и грижата да ни даде в множество фототипии най-типичните от тях.³⁾ След него и г. проф. Г. Кацаров се е занимал накратко с този култ в туку що цитирания му труд.

От събраните и публикуваните до сега материали по култа на трите нимфи у нас се констатира, че ония оброчни барелефи, които ни дават образите на нимфите в група със Зевс и Хера, се срещат само в оная част на Тракия, която отговаря на днешна Южна България. Дали това явление е случайно или не — ще се докаже от по-нататъшните археологически изследвания в страната ни. Обаче, като се вземе пред вид, че огромното множество от събраните барелефи на трите нимфи произхожда от тази част на Тракия, че и античните монети, сечени в древна България с образа на трите нимфи, произхождат главно пак от тук (Anchialus, Apollonia in Ponto, Augusta Trajana, Hadrianopolis, Deultum и Trajanopolis в Тракия и само Marcianopolis в Мизия), може да се заключи, че тук най-вече се е славил култа на нимфите, които толкова високо са почитали, че са ги изобразявали наред с най-висшите богове на античния пантеон, както ги виждаме върху барелефите на Айватовския нимфеум.

* * *

Нимфите (νύμφαι, nymphae) олицетворявали природните сили, които произвеждат растежа и изобилието на растителното и животното царство. Всички земни плодове се намират под властта на нимфите: като им дават потребната топлина и влага, те ги карат да растат и да дават плод. Благоденствието на стадата е също тяхно дело: от там произхожда и името им ἐπιμηλίδες (покровителки на стада). Та дори и самият човешки род не бил свободен от тяхното влияние. Те бдят над детето още в майчината му утроба и за това, след раждането му, на нимфите са възнасяли благодарствени жертви. Есхил ги нарича θεῶντορες — богини, които дават живот. Тази концепция за нимфите се потвърждава и от връзката им с други божества, които също така са способствували на развитието и плодородието в природата; за това в изкуството нимфите се срещат в култа върху вотивните надписи и други паметници наред с Менадите, Часовете, Харитките, Деметра, Хермес, Аполон, Пан, та

²⁾ Сборник за нар. умотворения, наука и книжнина, кн. XIII, 402—403.

³⁾ Сбм. кн. XIII, 398 и сл., кн. XVI—XVII, 64 и сл.; Bull. corr. hell. 119 и сл.

дори и сжс Зевс и Хера. В някои легенди пжк, като тия за Хермес и Дионис, нимфите се явяват като кжрмачки на боговете в тяхната детска възраст.¹⁾

Вече Омир смята нимфите за джщери на Зевс, богини,²⁾ които взимат участие в събранията на безсмжртните.³⁾ Според любимото им обиталище Омир ги разпределя в три главни групи: Нимфи на планините — *ὄρεστιάδες*, нимфи на реките и на изворите — *νηϊάδες* или *κρηναῖαι* и нимфи на полето — *ἀγρονόμοι*. Това деление, както се вижда, обхваща цялата физическа природа в главните ѝ видове. По планинските върхове Орестиадите придружават Артемида в игрите и лова ѝ; при изворите на реките Найадите обитават чаровните сенчести пещери, гдето пчелите слагат своя мед, а самите те такаг фини пурпурни платна;⁴⁾ полските пжк нимфи обитават в пресните джбрави и сочните ливади. Всички сж хубавици. Те обичат игрите и хората. Както и по-голямата част от младите женски божества, така и те са добродушни и милосливи; за техните добрини хората им организирали специален култ, въздигали им олтари, възнасяли им благодарствени жертви.

Кжм омировото деление на нимфите по-късно се прибавя четвърта група — Хамадриади (*Ἀμαδρυάδες*), нимфи на джрветата, които отсетне се смесили с Дриадите, нимфи на горите.

Найадите са владетелки изобщо над всички води, течещи и застоели, но властта им особно се проявява над сладките води и специално над лековитите. Множество надписи и оброчни барелиефи ни свидетелствуват за благодарността на болните спрямо лекарките — нимфи.

Орестиадите не се отличават много от Найадите; различието е само в обиталището им. У Омира Орестиадите живеят по върховете,⁵⁾ но и всички други кжтове на планината принадлежат тям: едни живеят из хладните урви, други — из горите по склоновете, трети — из пещерите по скалите. Според това и нимфите носят многобройни имена (*αἰλωνιάδες*, *δρυάδες*, *ἀντριάδες* и пр.). Обитателки на планините, нимфите, разбира се, се намират в близки отношения с известни бежества, които сжщо там живеят: с Диониса, на когото под името Менади, сжставлявали буйният и див хор; с Пан, Сатирите и Силените, бру-

¹⁾ Вж. в статията ми „Находки из некропола на античния Пловдив“ в „Изв. на Бжл. Археол. Инст.“, кн. I, 45, обр. 30, описанието на едно огледало с образа на Диониса — дете и възпитателката му.

²⁾ Илиада XXIV, 615.

³⁾ Илиада XX, 8.

⁴⁾ Одисея, VI, 108.

⁵⁾ Илиада XX, 8; Одисея VI, 123.

тални сластолюбци, които ги дебнат и преследват из гжсталаците; с Артемида, която ги увлича в своя лов; с майката на боговете Кибела.

Полските нимфи имат за свое любимо жилище сенчестите джбрави и тлжстите пасбища, оплодотворявани от влагата. Те произвеждат храната на стадата — тревата. Тям сжщо се дължи разплода и отглеждането на добитжка (ἐπιμηλίδες). Като полски богини, те имат връзки с Хермес, бог на стадата, който ги преследва с любовните си стремежи, с Аполон, с Пан. Както и за другите пастирски богове, изнамярването на песента и на флейтата понякога се смята за тяхно дело; смята се дори, че Менадите и Музите пжрвоначално сж били един вид нимфи.

До като Найадите имат специална и изключително тям присжща дарба да лекуват, пророческата дарба, наопаки, е свойствена на всички нимфи. Обаче в тази своя функция те са главно тжлкувателки на волята на някое от по-висшите божества.

* * *

Култа на нимфите бил разпространен по всички страни, кждето е проникнала гржцката култура, и то в широките маси на народа. Този култ се е изразявал твжрде просто и твжрде скромно. Нигде никакви специални храмове за нимфите не са били построявани. Тук-там само, като в Олимпия и Атина, в храма на някое друго божество са поставяли по един олтар на нимфите. Те, изобщо, имали за свои естествени светилища горите, изворите, пещерите, в които често пжти скромни оброци свидетелствуват за почитта, що им отдавали поклонниците.

Обожателите на нимфите са били главно жителите на планините и полето. Те са им принасяли в жертва или животни, волове, ягнета, кози и пр., или, още по-скромно, вино, млин, плодове, мед, рози. Покрай тия дарове в натура на нимфите са посвещавали скромни оброчни паметници, малки статуйки и барелиефи, изобразяващи самите нимфи. Сжбрани са до сега цели серии оброчни барелиефи, вжрху които нимфите са представени танцуващи, обикновено водени от Хермес, пред речния бог Ахелоос. Тия вотивни плочи са намерени най-вече поставени в ниши из пещерите, посветени на нимфите. В сжщите пещери се намират и части от изпотрошени глинени сждове и лампи, които са сжщо ex-voto, поставени от бедни поклонници. Някои смятат, че самите нимфи изпжлнявали известен култ пред по-висше божество, — хорото вжрху оброчните барелиефи е сигурно ритуална почит, която те отдават на царя на реките Achelous.

От Гърция култа на нимфите преминал в Рим. Тук нимфите се срещат изключително като божества на течността, а паметниците в тяхна чест, достигнали до нас, произхождат главно от места близки до извори, езера, бани, кладенци, но особено до лековити води и курорти.

Оброчните надписи в чест на нимфите-лекарки у римляните били още по-разпространени, отколкото у гърците, но и там не им сж въздигали специални храмове, а само изградени чешми и фонтани или нимфеуми. Последните са една доста просторна сграда с апсида, която е съдържала шуртяща чешма посветена на нимфите. Тази сграда, полурелигиозна, полусветска, служила едновременно и за светилище, и за воден резервуар, и за място на срещи и обеда.

Култа на нимфите у римляните се изразявал в жертвоприношения, оброци, надписи, барелиефи. Голям брой от votivни паметници са събрани из различните части па обширната римска империя.¹⁾ Често върху надписите нимфите се приобщават към някое висше божество, с което имат нещо общо, напр. с Юпитер като бог на физическата природа, с Аполон лекар, с Диана, богиня на изворите и чешмите, със Силван, с *Genius pagi*, понякога дори с Нептун, Церера, па дори и с Тракийския конник.²⁾

Според същите надписи, нимфите носили различни епитети. Тия епитети се разпределят в четири групи: 1) почетни или благочестиви епитети — *deae, divinae sanctae, sanctissimae, venerandae, augustae, dominae*; 2) епитети физически, заимствувани от живите води, — *perennes, aeternae, novae*; 3) епитети прославящи лековитите води — *medicae, salutiferae, salutare (pro salute)*; 4) локални епитети — *Nymphae Varcilenaе, Lupianaе, Cararenses, Grisebicae* и пр.

Специално у нас, според събраните материали от Саладиноския нимфеум, нимфите носили следните епитети: *Μύμφαις* (n° 1), *Νύμφας* (n° 11), *Κυρίας Νύμφαις* (n° n° 10, 13, 15, 17, 26), *Θεαῖς Νύμφαις* (n° 16), *Κυρίαῖς ἐν (θῆ)αῖς Νύμφαις* (n° 26), локален епитет — *Βουρδαπηναῖς* (n° n° 21 и 26), според *Βουρδάπα*, тракийско название на мястото, где то е било светилището;³⁾ като лекарки нимфите се споменуват *ἐπερ ὀφθαλμῶν* (n° 13), *ὕπερ τῆς σωτηρίας* (n° 26)⁴⁾

¹⁾ Изброяват се имената у Roscher, *Lex. d. gr. und. röm. Myth.* III, 1 стр. 544—552 и 565—567 (за нашите земи); *Bull. Corr. hell.* 1897, 122—140.

²⁾ *Bull. corr. hell.* 1897, 122; Мсб XIII, 423 върху релнефа от Pizus.

³⁾ Мсб. XVII, 67.

⁴⁾ Roscher, *Lexikon*, III, 1, стр. 566.

Артистичният тип на нимфите никога не е бил строго определен. Младост и хубост — това са единствените характерни черти, с които ги кичи античната поезия; ала те не са достатъчни за отличението на нимфите от цяло множество богини, Часове, Харитки, Музи, и дори понякога от прости смъртни. За това е и невъзможно да се определи, до колко нимфите са инспирирали цяла серия вотивни барелиефи. Върху тия *ex-voto* не са само епиграфичните указания, които ни позволяват да разпознаваме нимфите, но и местоположението на изобразената сцена, постоянното присъствие на други пастирски божества, най-сетне и типичните подробности в положението и групировката ни дават известни данни да ги различим. Всякога действието става в пещера, изобразена чрез закръгления и неправилен рѣб на плочата. Като централна фигура ние виждаме Хермес хороводно да води три забулени нимфи, които се държат за ръка или се допират с ръка. Този хор върви наляво, гдето се показва из-под земята брадатата, а по някога и рогатата глава на царя на реките Ахелоос. Един груб жертвеник обикновено стои пред нимфите. А високо в пещерата, седнал на скална издатка, Пан доминира над сцената и с своя сиринокс ритмира хорото на нимфите. Такъв тип *ex-voto* е съществувал и в Тракия. Подобен ни описва А. Dumont, който го открил в Галиполи, но произхода му, обаче, е неизвестен. Върху релефа от бял мрамор, висок 45 см. и широк 40 см., са изобразени три нимфи, облечени в развяващи се хитони. Те се държат за ръка и се водят от Хермес, който е облечен в къс хитон и държи кадуцей. Наоколо кошници плодове. На дясното в дясно Пан свири на сиринокс. По стил този релеф е от по-хубавите. Върху него били запазени следи от гръцки надпис посветен на нимфите: ΓΜΦ (ν)υμφ(αις).¹⁾ Върху много паметници от този род самоличността на нимфите се установява с изрични надписи, както е върху галиполския релеф.

Другият тип, по-нов и по-прост, по-скромен, е тракийският, саладиновският, който се повтаря върху стотина барелиефи, открити в нимфеума при с. Саладиново.²⁾ Този тип се схожда с горния и по броя на нимфите, винаги три, и по мястото на действието, също пещера, изразена чрез закръгления рѣб на плочата. Върху всички тия барелиефи са изваяни или три голи нимфи в позата на Харитките, или танцуващи

¹⁾ А. Dumont. *Inscriptions et monuments figurés*, 51, № 98.

²⁾ Вж. описанието им в Мсб. XIII, 398 — 423.

с развети була, или три забулени нимфи, които ту стоят прави, ту вървят, ту танцуват. Този тип, от груб популярен стил, датува от II или III столетие след Христа.

От този тип в сбирките на музея при Пловдивската Народна библиотека има само един барелеф върху малка мраморна плочка, почти триъгълна, горе закръглена, 12 см. широка, 11 см. висока и 1 см. дебела (обр. 1). Върху нея барелефно са изваяни трите нимфи, обжрнати настреща и разделени една от друга по на 1·2 см. разстояние. Те са с кръгла прическа, облечени в дълги подгънати и в кръста опасани хитони; ръцете им са сложени отзад така, че изглеждат без ръце. Те като че ли танцуват всяка една самостоятелно. Средната нимфа е малко по-висока от другите две може би поради височината на свода, но тя е и по-едра, което сигурно показва, че на тази нимфа в случая се отдава по-голямо значение, отколкото на останалите две нейни другарки. Това като че ли се потвърждава с обстоятелството, че тази нимфа, с изключение на главата ѝ, е изцяло боядисана с черна боя, малко очервенена, когато другите две са оставени съвсем чисти. И вътрешният ръб на цялата плочка е боядисана с две тънки, една над друга, черна и червена ивици. Плочката горе е малко повредена заедно с част от главата на лявата нимфа.

Обр. 1

Най-сетне трети един тип, разпространен най-вече през римската епоха, ни представя нимфа гола до пояс, с разпусната коса, държаща пред себе си сжд или мида. Този мотив не се среща само върху вотивни плочи; той е служил също за декорация на чешми и шадравани. От този тип има много варианти: ту нимфата носи в ръка или на рамо една урна, ту тя е легнала, като речните божества, облегната на урна, из която блика вода.¹⁾

* * *

Един от по-редките у нас мраморни барелефи с изображението на трите нимфи, както споменах в началото на тая статия, са ония,

¹⁾ По-големи подробности за култа на нимфите вж. у Saglio et Daremberg, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, IV, 124 — 128 и особено у W. H. Roscher, *Lexikon des griech. u. röm. Mythologie*, III, 1, стр. 500 — 567.

върху които те са представени наред със Зевс и Хера. От 95 мраморни плочки, намерени в Саладиновския нимфеум, само една ни дава образа на Зевс и Хера съвместно с тоя на нимфите. Този типичен релеф е публикуван от покойния В. Добруски.¹⁾ Плочката, върху която е изваян барелефа, е мраморна, 13 см. висока и 19 см. широка. Трите нимфи са изобразени заедно със Зевс и Хера, като божества на плодотворния дъжд и влагата. От дясната страна на боговете е изваян по един жертвеник, над който те държат по една патера; с другата си ръка, вдигната, те обхващат по един жезъл. На дясно от Хера се редят в хоровод трите нимфи, изобразени в по-малък ръст, отколкото главните богове. Релефа, доста плосък, е изтрит и изветрял.

Подобен барелеф ни описва още А. Дюмон, който го е намерил в една къща в Т.-Пазарджик.²⁾ Сега той се пази в Софрийския Народен археол. музей. Този голям барелеф, с форма на четирежъгълник, представя Зевса прав насреща, държащ в едната си ръка жезъл, а в другата патера; от дясната му страна стои четвъртит жертвеник. Също такъв жертвеник се намира и от другата му страна, а до него стои права насреща, покрита с було, Хера, също със жезъл и патера. До нея се редат трите нимфи, облечени в дълги туники, опасани в кръста, и се държат за ръка. Хера и нимфите са особено вчесани, с един вид перчим над темето. Стил груб. Върху горния ръб е изрязан надпис:

ΚΥΡΙΩ ΔΙΙ ΚΑΙ ΗΡΑ

който означава, че барелефа е бил пожертвуван на Зевс и Хера. Под барелефа е изрязан следният триреден надпис, който дава имената на пожертвувателите:

ΒΕΙΘΥΣΑΓΔΟΥΖΕΝΕΟΣΚ . . . ΙΚΕΤΗΣΑΣΚΑ

ΝΙΟΥΚΑΙΣΚΩΡΙΑ ΙΣΑΔΑΛΑΣΕΥ

ΧΗΝ

Всичко се чете:

Κυρίῳ Διὶ καὶ Ἡρᾷ Βεῖθυς Ἀγλουζένεος κ[αὶ Ἀλ]κότης Ἀσκανίου καὶ Σκωρια[νος καὶ] Σαδάλας εὖ — χήν.

В село св. Карилово, Ст.-Загорска околия, е намерена в развалините на северния край на селото една мраморна плоча от варовник, 66 см. висока, 45 см. широка и 15 см. дебела, с релефното изображение на

¹⁾ Мсб. XIII, 422, ХСIII, табл. VI, обр. 16.

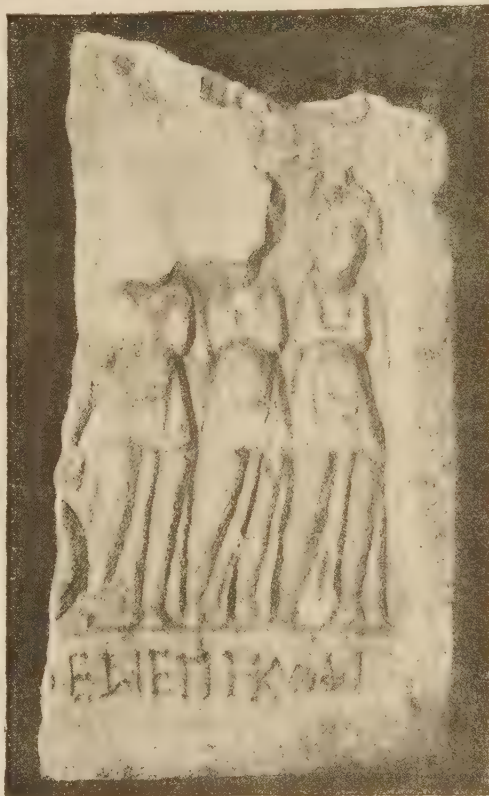
²⁾ А. Dumont — Th. Homolle, *Melanges d'Archéologie et des Monuments figurés*, 9, № 10 и Мсб. XIII, 401, бр. 4; XVI—XVII, 59, бр. 24 с изображение на релефа.

Зевс и Хера със същите атрибути, каквито са представени върху горе-описания паметник, а на ляво от Хера — трите нимфи.¹⁾

Един отломък от барелиеф с образа на Зевс, Хера и трите нимфи е намерен в с. Габаре, Брезнишка околия. Надписа съдържа тракийско име на пожертвувателя.²⁾ Характерното в този релеф е, че една от нимфите, съвсем първобитно изваяна, е издялана върху самата рамка на релефа, както е и в един от релефите, които описваме по-долу.

Друг отломък от барелиеф с изображението на същата група произхожда от с. Ново-село, Сливенска околия. Върху тази мраморна плоча, 70 см. висока, 67 см. широка и 12 см. дебела, групата е изваяна в обратен ред: от лява страна стоят трите нимфи прави насреща, облечени в дълги препасани хитони, с кждрици спуснати по рамената им, а на дясно от тях се вижда Зевс гол, прав, с патера в ръка. Лявата страна от бога е отчупена, а заедно с това и цялата фигура на Хера липсва. Този единствен по рода си паметник е забележителен още и с тази особеност, че съдържа барелиефни изображения и от двете си страни — от другата страна е изваян образа на Аполон — конник.³⁾

Трети отломък от мраморна четвъртата плоча с образа на трите нимфи се съхранява в музейните сбирки на Народната библиотека - музей в Пловдив (обр. 2). Тя е намерена до самия град Пловдив. От нея е отчупена едната половина, а е оцеляла само другата с релефа на нимфите, от които на двете главите са също стросени.

Обр. 2

Нимфите са тясно наредени една до друга така, че от ръцете им се вижда само лявата ръка на крайната дясна нимфа и дясната ръка

¹⁾ Мсб. XVI—XVII, 60, № 25.

²⁾ Той е описан от В. Добруски в Мсб. XVI—XVII, 61 под № 26.

³⁾ Мсб. XIII, 401; XVI—XVII, 59, № 23, фиг. 30.

на крайната лява. Облечени са в дълги подгнати хитони, опасани в кръста. Прическата, която се вижда само у едната нимфа, образува висок кок на темето. И трите нимфи са представени като че ли бавно се движат хороводно в дясно.

Височината на фигурите е 19 см., а самата плоча е висока 31 см., широка 17 см. и дебела 6 см. Върху долния изгладен перваз е изрязан еднореден гръцки надпис с височина на буквите до 2 см.:

ΟΕΛΕΠΕΚΩΝ

(Θεῶ ἐπιήκοϛ)

От надписа се вижда, че оброка е поставен в чест на някое божество, образа на което е бил изрязан на ляво от нимфите, но кое именно е това божество — с положителност не може да се определи, — името му е отчупено, а пак епитета ἐπιήκοϛ се е давал на много божества. За него и за божествата, които са го носили, немският учен Weinreich е написал голяма студия от 68 страници под заглавие Θεὸς ἐπιήκοϛ в „Mitteil. des deutschen archäol. Instituts in Athen“ XXXVII, 1912. Към изброените в статията надписи с този прякор професор Г. Кацаров прибавя още 6 надписа, неизвестни на Вайнрайха,¹⁾ от които два са изрязани върху мраморни релефи с образа на тракийския конник, един от с. Миндя (Еленска околия) и друг от околностите на с. Каменица (Дупнишко).

В един старогръцки надпис от Пловдив, сега в софийския музей, съобщен в сборника на Калинка,²⁾ се споменува само епитета Θεὸς ἐπιήκοϛ, без да се означава името на божеството. Върху друг надпис, публикуван в същия сборник на стр. 132, № 143, епитета е изрязан в дателен падеж ед. ч. над образа на „тракийски конник.“ И в нашия случай епитета е тоже в дат. п. ед. ч., за това можем с известно право да предполагаме, че пред нимфите в барелефа е стояло само едно божество, в случая, както би могло да се предполага, Зевс или, по-скоро, Хера, с образа на която са намерени вече няколко фрагмента от релеф в околността на с. Каменица (Дупнишко).³⁾

Специално от Пловдив произхожда един мраморен релеф с образа само на Хера и с името на трите нимфи, без Зевс, описан накратко от А. Дюмон.⁴⁾ Хера е представена права насреща, облечена в дълга

¹⁾ Известия на Бжлг. Археол. дружество VII, 2.

²⁾ Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien, стр. 133, № 141.

³⁾ Weinreich, № № 136—136; Г. И. Кацаров, Изв. Б. А. Д. VII, 1.

⁴⁾ Dumont—Homolle, Melanges d'Archéologie, 333, № 23.

туника и препасана в кръста. В лявата си ръка държи жезъл, а в дясната — патера; на ляво от нея жертвеник, на дясно — жрец. Под relieфа се чете [Νύμφαι]ς καὶ Ἥρα(ι). Значи тук се само споменува името на нимфите, на които се посвещава този оброк, предназначен главно за Хера.

Друг relieф, прибран в Пловдивския музей през миналата есен, е една четвъртитя мраморна плоча, горе закръглена, върху която е изваяна Хера права насреща, облечена в двойно препасан хитон. В дясната си ръка богинята държи патера над жертвеника, а в лявата — жезъл. До нея, от лявата ѝ страна, стои насреща малка женска фигура, без съмнение, нимфа (обр. 3). Височината на плочката е 14 см., широчината 7.5 см., а дебелината 1 см. Памятника е намерен през миналото лято в една могила по новата железопътна линия Пловдив — Панагюрище, на десетина километра от първия, заедно с други две триъгълни плочки с relieфно изображение на Хера сама, без нимфи, и две стомнички.

Обр. 3

Но най-забележителните паметници от култа на трите нимфи в Тракия, постъпили в сбирките на Пловдивската Народна библиотека-музей, са оброчните барелиефи от Айватовския нимфеум.

Единият от тия паметници представлява плоча от едрозърнест бял мрамор, почернял от времето, във форма на паралелограм, 49 см. дълга, 29.5 см. широка и 3.5 см. дебела. На 8 мм. вдлъбнато поле 46×21.5 см. е издялан барелиеф на Зевс, Хера и трите нимфи. Височината на Зевс и Хера е по 20.5 см., а на нимфите по 16 см. (Обр. 4 на стр. 14).

Крайната лява фигура, гледана насреща, е Зевс, прав, облечен в хитон и мантия, която е увита около кръста му и праметната на лявата му ръка. В десницата си, спусната надолу и малко в страна, държи патера, а в лявата, издигната нагоре, държи жезъл. От лява страна на Зевс стои в същото положение Хера, облечена по същия начин с тая разлика, че на главата ѝ има було. С дясната си ръка тя държи патера над четвъртит жертвеник 5.7×3.5 см. с профилирани база и гор-

нище, а с лавата, издигната нагоре, жезъл. От ляво на Хера са наредени една до друга трите нимфи, обжрнати насреща, облечени в дълги хитони, подгнати на хълбоците. С двете си ръце като че ли поддържат дрехите си при подгнатото място. Средната нимфа държи ле-

Обр. 4

вият си крак малко сгънат, а крайните две десният. Под фигурите первазът, 5·5 см. широк, е гладко издялан, но надпис не личи да е имало. По стил барелиефа е доста слаб, но все пак е от по-хубавите наши паметници от този род. От влагата повърхността на плочата и релефа е станала грапава, така че лицата на фигурите, особено на нимфите, са зле запазени; най-добре е запазена фигурата на Зевс. Левият горен кът на плочата, покрай главата и дясната ръка на Зевс дори до патерата, е отчупен и липсва. Този votivен барелиеф, ако се не лъжем, е най-големият екземпляр от намерените до сега в България паметници с образа на трите нимфи.

Другият votивен паметник е също мраморна едрозърнеста четвъртата плоча, вис. 33 см., шир. 34 см. и дебела 3 см., горе закръглена, с релефно изваяни Зевс, Хера и трите нимфи. (Обр. 5 на стр. 15). На дълбоко до 2·5 см. издялано поле са изваяни във висок релеф фигурите на Зевс и Хера прави насреща. Зевс е облечен само в мантия, която обгръща долната половина на телото му, като оставя съвсем на открито целите му гърди и част от корема, и се премията през лявото му рамо.

С дясната си ръка Зевс държи патера над разпален жертвеник с профилирано горнище, а в лявата, издигната нагоре, държи жезъл. От лявата му страна стои, обърната също насреща, Хера, облечена в дълъг двойно препасан хитон (под гърдите и над хълбоците) и с дълго було над къдро вчесаната ѝ коса. С лявата ръка богинята държи жезъл, а с дясната — патера над разпален жертвеник, който е плътно поставен между двете божества така, че ръката на Хера се допира до дрехата на Зевс, а жезъла на последния се крие зад жертвеника и ръката на Хера.

Обр. 5

От лявата страна на Хера се редят главиците на трите нимфи, от които едната е изваяна върху самия рѣб на плочата. Нимфите са дребни фигурки, които едва достигат над коляното на Хера. От запазените им глави лицето не се вижда. Плочата от долу над коляното на Зевс и Хера е пречупена, и парчето липсва. Върху горния дъговиден перваз вън вид на месечен сѣрп с обрязани рогчета е издълбан следният еднореден грѣцки надпис с височина на буквите до 2·2 см.

ΔΙ ΚΑΙ ΗΡΑ ΚΑΙ ΝΥΜΦΑΙΟ

[Δι καὶ Ἡρα(ι)καὶ Νύμφαις]

Надписа,¹⁾ както се вижда, приобщава нимфите към най-висшите божества на Гърция, като им се поставя общ оброк и като им се споменува името наред с тях. По стил памятника, макар и не тъй изящен, все пак е един от по-хубавите, по-внимателно изработените у нас мраморни барелефи. Той е доста добре запазен.

¹⁾ Буквата О в края на текста е очевидно погрешно издълана вместо С.

Б. Дякович — B. Diakovitch

Оброчни барелиефи на Херкулес в България — Bas-reliefs votifs d'Hercule en Bulgarie

Култа на Херкулес (Хераклес) бил на почит в Мизия и Тракия, които днес са неразделни части на България в нейните исторически граници. Много паметници, археологически и нумизматични, говорят за неговата широка известност у тракийските народи на Балканския полуостров. Някои от тия паметници, особено бронзовите предмети, а и някои мраморни, говорят за голям напредък на статуерното изкуство в древна Тракия и неволно ни карат да сравняваме тия предмети, колкото и скромни да са, с изящните творби на знаменитите гръцки и римски майстори. Да твърдим категорично, че намерените до сега у нас изящни скулптури били внесени в страната от Гърция и Рим, не можем, защото броят им е вече толкова голям въпреки най-повърхностните до сега археологически изследвания, а територията на Тракия била толкова обширна и тъй мъчно достъпна за гръцките и римски майстори, които при това имали големи и лесно достъпни пазарища за своите художествени произведения както у дома си, така и по крайбрежията на древния културен свят, че би трябвало, наопаки, да приемем, че в обширната и затворена територия на Траките се е развило местно изкуство, което, ако съдим по монетите и металическите паметници, е стояло на завидна висота. В какъв размер, до какво съвършенство и под чие чуждо влияние се е развило това изкуство — ще ни покажат по-нататъшните археологически изследвания, които сега за сега у нас са, може да се каже, едва в своите наченки.

Като продукт на местното ваятелство са ония многобройни барелиефи със сюжети, заимствувани от гръко-римската и местна митология, които се срещат и по най-затътените къщица на днешна България. Макар по стил тия барелиефи и да не се различават твърде много от произведенията на съвременното тям елинистическо и късноримско изкуство, те пак съдържат известна самобитна оригиналност и такива отличителни подробности, в които с право бихме могли да съгледаме елементи чисто тракийски. Във всеки случай този въпрос има да се разрешава

отсега нататък, тъй като за неговото категорично определяне сега нямаме нито достатъчно събрани сурови материяли, нито положителни данни.¹⁾

* * *

Между многобройните оброчни барелефи, събрани до сега из цяла България, се намират сравнително неголям брой мраморни votivни плочки с изваян върху тях образ на Херакла.

Херакл първоначално се е почитал едновременно и като бог и като херой; за това в някои градове в негова чест били въздигнати по два отделни храма: единият на Хераклес Олимпийски, другият — на хероя. Най-напред в Атина се затвърдява култът му като на божество, а от там се разпространява по целия елински свят.²⁾ Но каквото и митологическо значение да е имал Хераклес първоначално, в Гърция той олицетворявал физическата сила. Свръхчовешката здравина, която той проявява в безбройните подвизи, е главната характерна черта на неговото битие. Също, заедно с Хермес и Аполон, той е един от боговете на палестрата и на гимназията, и за това младежите от Атина и Спарта в деня на своята възмъжалост му принасят жертва като на покровител на физическите упражнения. Според най-стари легенди, Хераклес се смята за основател на знаменитите Олимпийски игри, които той отредил за пръв път след победата си над Авгий, за да я увековечи. Според Пиндара, той основал състезанията, определил реда, фиксирал периодичното петолетие на игрите, създал лавровия венец за победителите и най-после, след приемането му на Олимп, поверил ръководството на игрите на Диоскурите.³⁾

Хераклес, покровител на атлетическите борби, хероят с лъвското сърдце, е също бог на войната, който води войските през мъчните проходи и им дарява победа, за което му възнасят благодарствени жертви.

Но не само през време на война Херкулес проявява своята мощ и своята защита: той е изобщо бог спасител, σωτήρ,⁴⁾ който отстранява опасностите, злата съдба, който пази човека от всички злини, той е ἀλεξίκακος. В това отношение Херкулес се сравнява с Аполона, бога на светлината, който разпръсва мрака и злото. Такава била мисията

¹⁾ Проф. Г. Филев, макар и да признава, че сюжета на някои релефи, напр., тъй нареченият „тракийски конник“, да е безспорно тракийски, не ги счита за произведения на тракийското изкуство. Вж. изв. Б. А. Д. VI, 2.

²⁾ Wilamovitz, Eurip. Heracles. I, стр. 282 и сл.

³⁾ Pind. Ol. III, 38.

⁴⁾ Според монетите на Тасос и на Тракия. Head. Hist. num. 229, fig. 166 и стр. 243; Mionnet. Medailles antiques, I, 435.

на Херакла на земята. Той се родил, за да стане мощен защитник както на боговете, така и на хората. В това си качество той изстребва чудовищата, пречиства земята от тирани, разбойници и нечестивци. Той подпомага дори самите богове в борбата им срещу Гигантите, които символизират недисциплинираните сили на природата. Той всякога се е почитал като добродейно божество, което се появява само добро да прави; за това той е здраведарно божество, той е лекар, помощта на когото болните дирили в неговите храмове.

Но Херакл не само отстранява злото и предпазва човека от многобройните опасности, които го заобикалят, той е и голям негов благодетел.

Множество епизоди из легендата за Херакла изразяват неговата цивилизаторска роля на земята: така, борбата му с хидрата на Лерна, с глигана на Еримантея, Кимфалските птици, Ахелоос, означават подобрене на почвата и пресушаване на блатата.

Херакл е също божество на изворите и баните, и за това го представят в кръга на нимфите; ¹⁾ някои бани са били нему посветени или пък там е бил въведен неговият култ, построени светилища в негова чест. Нему се посвещава понякога рог на изобилие, символ на богатството и просперитета, които той разпространява. Херакл става най-сетне бог на мира, който благоприятствува благоденствието на народите. Особно той е бог на орачите и селяните, на виноделците и жътварите.

Често Херакл е представян като любител на виното. Тази слабост на хероя е очевидно причина да го сближават с Диониса и да го поставят в кортежа на последния, гдето той заема едно от най-почетните места. В група с други божества Херакл се явява с Дионис по изображенията на архаичните вази, обкръжен често със Силени и Сатири. Често пъти той е пиан, а понякога и влюбен. ²⁾

* * *

От Гърция култа на Херакла преминал в Рим чрез гръцките колонии в южна Италия и Сицилия и особно чрез Етруските, прародителя на които Тирен (Tyrrhenos) се смятал за син на Херкулес.

¹⁾ Hartwig, Heracles mit dem Fullhorn, 15 сл.

²⁾ Върху opakото на една интересна монета от Адрианопол са представени два Ероса да си играят с кривака на Херакла. Вж. Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, № 2482.

В Рим неговият култ се разпространил, като абсорбирал от местната митология множество черти, които и сега се забелязват в римския Херкулес.¹⁾

Най-разпространеният и най-важният култ на Херкулеса в Рим е на *Hercules Victor* или *Invictus*, споменуван твърде често в латинските надписи,²⁾ чествуването на който се е извършвало всяка година на Ага Махима, край р. Тибр, с големи тържества. Пред Ага Махима победителите-военачалници са поднасяли в негова чест заедно със жертвата и десятка от своята плячка (*decima, Herculanea pars*). Освен Ага Махима в Рим е имало и много други паметници в чест на Херкулеса, храмове, статуи и др.

Като божество, което дарява победи, Херкулес се е почитал наред с Марс и Виктория.³⁾ Ала покрай това Римляните са почитали Херкулеса като божество, което съдействува на плодородието в полето, и за това името му често се споменува в надписите наред със Силван. Той има върховният надзор над баните и лековитите извори, — той е здраведарно божество — *Salutaris, Salutifer*; Херкулес бди над семейството и къщата, той протезира и търговците.

Освен това в Рим са празнували култа на *Hercules Magnus Custos* като патрон на цирковите игри и ръководител на игрите в чест на *Venus Genetrix* или *Victoria Caesaris*. Той е също патрон на римските гладиатори, както в Гърция на атлетите.

Също много се е почитал *Hercules Musarum*, в чест на когото бил издигнат специален храм, декориран със статуи. Макар вече в Гърция Херакл да се е почитал наред с Музите, обаче Херкул Музагет, т. е. протектор на Музите и сам музикант, е чисто римско тълкувание; такъв го и представят върху някои монети — с лира в ръка и с надпис *Hercules Musarum*.⁴⁾

Ала, както споменахме и по-горе, в Рим най-вече се славил, особно през епохата на императорите, Херкулес на победите и триумфа. Син на Юпитер, победителя и владетеля на вселената, Херкулес става символ на императорската мощ. Мнозина императори, като Адриан, се изобразявали с чертите на Херкулес. Имп. Комод също се е изобразявал като Херкулес и сам се нарекъл *Hercules Romanus*; Диоклетиан

¹⁾ Preller, *Roem. Myth.*, 3° изд., II, 281 и сл. и Roscher, *Lexikon des Mythol.*, I 2258 и сл.

²⁾ *Corpus I. L.* VI, 224, 226—7, 320—325, 327, 329—333 etc.

³⁾ Peter, *Lexikon*, I, 2938 и сл., 3002 сл.; Preller, I, 352, № 2.

⁴⁾ Babelon, *Description historique des monnaies*, II, 361, № 7.

официално взел титлата *Jovius*, а Максимин — *Herculius*.¹⁾ Тази почит към Херкулеса в Рим продължила до пълната победа на християнството над класическия паганизъм.²⁾

* * *

През епохата на римското владичество в Тракия, Мизия и Дакия култа на Херкулес се е разпространил и в тия отдалечени римски провинции, особено в Мизия и Дакия, чрез римските легиони.³⁾ Тук той се силно затвърдява и придобива такова значение, че в чест на Херкулеса почнали да въздигат специални светилища и посвещават лековити извори, някои от които и до сега са запазили за спомен неговото име: баните „Херкулесбат“ в Мехадия се явяват като център, от где то се е разпространил култа на *Hercules invictus* в Дакия и крайдунавска Мизия.⁴⁾ От последната провинция вече са открити няколко надписа с името на *Hercules invictus*, които се споменуват от професор Б. Филов в туку що цитираната книга на Бжлг. археол. дружество, на стр. 96 под забележка 2.

Към коя дата би трябвало да отнесем началото на разпространението култа на Херкулеса в крайдунавска Бжлгария (*Maesia Inferior*) — не може точно да се определи. От публикуваните до сега надписи от тази провинция се вижда, че най-старият от датираните надписи изглежда да бъде тоя от Адамклиси (Добруджа), който се пада във времето на Антонина Пий (138—160). Обаче, ако съдим по нумизматиката на страната, култа на Херкулес бил пренесен там още преди Рождество Христово. Така, вече върху автономните монети на *Dionysopolis* (Балчик) виждаме главата на брадат Херкул.⁵⁾ Сжцата глава на Херкула с лавров венец виждаме и върху множество автономни бронзови монети на *Kallatis* (Мангалия в Добруджа).⁶⁾ Сребърните ижк автономни монети на сжщия град носят върху лицето си главата на Херакла без брада, а върху опакото — атрибутите му: лжк, тул и кривак.⁷⁾

¹⁾ *Lexikon I*, 2997 и сл.

²⁾ По-големи подробности вж. у *Saglio et Daremberg*, *Dictionnaire des antiquités*, статията *Hercules* от *Durrbach*.

³⁾ Вж. моята статия „Археолог. излетъ въ Крайдунавска България“ в *Мсб. ХХ* (1904), стр. 34.

⁴⁾ Б. Филов. *Изв. Бжлг. Археол. друж.* II, 97.

⁵⁾ Н. Мушмовъ, *Античните монети на Балк. Полуостровъ*, стр. 11, бр. 80 и 81.

⁶⁾ Н. Мушмовъ, *Античните монети на Балканския Полуостров*, 23, особно № 214, табл. I. 16 и № 226, табл. I, 20; стр. 24, № 242, табл. I, 21; стр. 25, № 252, табл. I, 22.

⁷⁾ *Ibid.*, 22, № 202, табл. I, 13.

И двата тия стари града на Долна Мизия са секли и сребърни монети на Александра III Велики с глава на Херакла върху лицето.

Също и върху автономните бронзови монети на останалите три града на същата провинция, Marcianopolis, Odessus и Tomi, е изобразяван Хераклес: върху ревера на първите ние го виждаме прав да удупва Немейския лев,¹⁾ по вторите са изобразени глава на Херакла върху лицето и кривак върху опакото,²⁾ а върху ревера на третите намираме или Херакла в цял ръст с неговите атрибути, или само неговата глава покрита с левска кожа.³⁾ Също и върху лицето на някои монети от този град е изобразена главата или бюста на Херакла.⁴⁾ Само старият град Istrus и по-новият Nicopolis ad Istrum от тази провинция не са секли автономни монети, които да напомнят за култа на Херкулес в тия градове.⁵⁾

Ако се седи, следователно, по нумизматичните паметници на Долна Мизия, би могло с право да се предполага, че в тази страна култа на Херкулес е съществувал, преди тя да стане римска провинция, и че този култ бил разпространен по цялата страна. През епохата на римските императори култа само се засилил поради почитта, която владетелите му отдавали, и популярността, която е имал измежду войниците на последните. Изглежда, че потик към засилване на култа в Долна Мизия първ е дал император Адриан (117—138), от времето на когото датират два типа бронзови монети на града Odessus с образа на Херкулес.⁶⁾ Тези монети се явяват за сега като най-стари паметници, които имаме за разпространението култа на Херкулес в Долна Мизия през времето на римските императори.

Колкото за култа на Херкулес в Тракия, до колкото той е отбелязан по нейните монети, трябва да забележим, че той е проникнал тук много по-рано от преобръщането на страната в римска провинция. И наистина, в древна Тракия намираме някои градове, чието съществуване датува от цели столетия преди римското владичество на Балканския полуостров, които са секли монети с образа на Херакла. Така, града Dicaea (580—450 преди Р. Хр.) има върху своите автономни сребърни монети изобразена главата на Херакла брадат с левска кожа.⁷⁾ Също

¹⁾ Ibid., 32, № 360.

²⁾ Ibid., 85, № 1539.

³⁾ Ibid., 97, № № 1716, 1717, 1754.

⁴⁾ Ibid., 100, № № 1775, 1776, 1779.

⁵⁾ Последният град почва да сече монети с образа на Херакла едва през времето на импер. Септимий Север (193—211). Вж. Мушмов, *Ант. мон.*, 61, № 1009 и сл.

⁶⁾ Н. Мушмов, *Ант. мон.*, 87, № № 1573—1574, табл. XI, 10.

⁷⁾ Ibid., 211, № 3817 и сл., табл. LII, 1—4.

и върху автономните монети на Byzantium и Perinthus се вижда изображението на Херакла. Особно последният град е сякал твърде много монети с този образ. Освен автономни, от този град са останали множество императорски бронзови монети, които датират още от времето на Нерона (54—68), Домициана (81—96) и пр. и свършват чак с Галиена (253—268).

Не може, обаче, да се отрича факта, че, освен монетите на антична Тракия, има вече ред други фигурални паметници за култа на Херакла в тази страна, особно бронзови статуйки, които по своя стил и висока художествена стойност сведочат за неговото пълно развитие и обширна популярност дори и във вътрешните центрове на тракийската държава и то преди обръщането ѝ в римска провинция. Съществуват бронзови единични статуйки на Херакла, запазени в народните ни сбирки из нашите музеи в София, Пловдив, Ст.-Загора и др., които по художествената си обработка могат да се смятат за произведения от преди Христа или най-късно от първото столетие след Христа. При все това, обаче, може с право да се приеме, че в Тракия култа на Херкулес, ако и въведен преди римското владичество и разпространен първоначално и предимно из крайморските градове на Тракия, които са били в постоянни търговски и културни връзки с Гърция, във вътрешността на страната и в някои черноморски пристанища (Anchialus) той проникнал, с редки изключения, едва през епохата на императорите и то доста късно — едва от времето на Антонин Пий (138—161), както се потвърждава и от монетите на Адрианопол и Филипопол.

* * *

Първ откривател на барелиефи с образа на Херкулес у нас е известният френски археолог Алберт Дюмон, който е и първ изследовател на Тракия в археологическо отношение. През време на своите специални мисии и научна работа по Ориента Дюмон се вдълбочава за дълги месеци в Тракия, която кръстосва по много направления. В Пловдив (през 1868 год.) той имал добър прием и намерил събран и сам събрал значителен материал по археологията на робска и тъжна Тракия под двойно иго. Резултата на своите научни изследвания младият френски учен изложил в два рапорта, които, след завръщането си в Париж, отправил до министра на народното просвещение на Франция.⁸⁾

⁸⁾ 1. Rapport sur un voyage archéologique en Thrace, печатан в Archives des missions, 1871, ser. II, t. VI, p. 447—515 и в отделна брошура под същото заглавие, 69 стр. в малки осмини; 2. Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, в същия сборник, 1876, ser. III,

В. Пловдив А. Дюмон намерил в гръцката гимназия хубава библиотека и колекция от антични барелиефи и надписи, събрани и подарени на училището от усърдни пловдивски граждани.¹⁾ В сбирката, която Дюмон описва накратко върху страниците на своя рапорт, се намирал и първият намерен вотивен паметник у нас с релефния образ на Херакла в група с Дионис.²⁾ Барелиефа е от Пловдив. Върху него е представена наляво мъжка гола фигура с издигната лява ръка, за да откъсне бръшлянова вейка; до божеството от дясно стои пантера. Това е без съмнение Дионис. От дясната страна на Дионис е изобразен Херакл, покрит с левска кожа и държащ своя кривак. Плочата била 22 см. висока и 19 см. широка. От времето на Дюмона и до сега са открити хиляди мраморни *ex-voto* из разните краища на Мизия и Тракия, двете съставни части на българското царство, но от тях само 18 оброчни барелиефи принадлежат към култа на Херкулес, от които 13 са намерени в Северна България и само 5 (заедно с пловдивската плоча) — в Южна България.

От казаното се вижда, че вотивните мраморни барелиефи с изображения на Херакла рядко се срещат у нас; та и тия паметници, които сме събрали до сега в народните ни колекции, са повечето обломки. Ето защо всеки нов паметник с образа на Херкулеса или с надпис на неговото име, намерен где и да е в царството ни, е важен принос към материалите за изучаване култа на Херакла в днешните земи на България. Аз съм имал отдавна случай да констатирам у нас твърде ограниченият брой на епиграфичните и фигуралните паметници на Херкула.³⁾ От отбелязаните в статията ми паметници само 6 са мраморни барелиефи с изображението на Херкула. Всичките са прибрани в Софийския археол. музей. Единият, с образа на Херкул, бил намерен при с. Пчелинци, Радомирска околия; другият, също с образа на Херакл и двуреден гръцки надпис, бил намерен в околността на Пловдив; третият — мраморен отломък, от неизвестен произход, представлява любимия на римляните тип Херкул *bibax*; върху четвъртия, намерен в чирпанското землище Рупките, Херкул е представен в борба с немейския лев;⁴⁾

t. III, p. 117—200 и в отделна книга под същото заглавие с 88 стр. в 8°. И двете тия брошури са сега голяма библиографическа редкост. След ненавременната смърт на даровития археолог неговите трудове по археология и епиграфика са събрани и издадени от учения френски археолог Th. Homolle през 1892 год., в един обемист том под наслов „*Melanges d'archéologie et d'épigraphie*“, от който сега се и ползват учените.

¹⁾ A. Dumont, Rapport, 58.

²⁾ A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés, 18, № 38. Cp. Dumont-Homolle, *Melanges*, 335, № 38.

³⁾ Б. Дякович, „Археолог. изглед в крайдунавска България“ в Мсб. XX (1904), стр. 35.

⁴⁾ Описан от В. Добруски в Мсб. XVI—XVII, 92, № 13.

най-сетне при разкопките в стария Никюп (Nicomolis ad Istrum) били са открити и прибрани в Софийския музей още един или два мраморни памятника с изображението на Херкула, за който давам бележка по-долу според описанието на В. Добруски, който в своите обширни „Материали по археологията на България“, печатани върху страниците на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, ни описва някои от тия оброчни барелефи. От тях три релефа са в група с Дионис.

От първия релеф е запазена само долната част, върху която Дионис е изобразен отясно с грозд в ръката, а Херакл отляво с левска кожа, която виси между краката на Херакла и Дионис. Барелефът е от Nicopolis ad Istrum¹⁾.

Вторият релеф ни представя Диониса стоящ насреща с издигната нагоре ръка, берящ грозде, което виси на лозата. Наляво от Дионис, в краката му, стои пантера, а надясно — Херакл насреща, с кривак опрян на земята; от лявото му рамо виси левската кожа. Барелефа е намерен в Пловдив.²⁾ Този релеф, както видяхме по-горе, е открит и кратко описан най-напред от А. Дюмон.

Третият барелеф изобразява Диониса гол, с кръстосани нозе; до него Херакл стоящ малко разкراчен; главата му е покрита с левска кожа, предните лапи на която са вързани на гърдите му; с десницата си той се опира на своя кривак, а с лявата ръка държи винена чаша, до която с ръка се допира Дионис. Наляво от последния е пантерата му. Барелефа е намерен в „Рупките“ до Чирпан, както споменахме по-горе.

В група с Диониса Херкулес е представен и върху друг един релеф, намерен в манастира св. Богородица до Свищов и прибран в Софийския музей. Херкулес е представен върху плочата гол, прав насреща; на лявото му рамо виси левска кожа; с дясната си ръка се опира на кривака. До Херкулес стои Дионис, до краката на който лежи пантера. На дясно от него се вижда Хигия.³⁾

В сборника на Kalinka „Antike Denkmäler in Bulgarien“ са описани всичко пет памятника, посветени на Херакла, от които един отломък от жертвения камак, намерен в с. Калотина, Царибродско, с гръцки надпис, който почва с името на хероя — Κυρίω Ἡ(ρα)κλεΐ; една мраморна

¹⁾ Мсб. XVI—XVII, 86, № 4.

²⁾ Ibid. 91, № 12.

³⁾ Изв. Българ. Арх. Друж., III (1912), 199, обр. 1909.

глава на Херакла — юноша, намерена във Варна, покрита с левска кожа, и три барелефа, от които двата са намерени също във Варна, а третият — в Пловдив (сега в Софийския музей).

Пловдивският паметник е голяма мраморна плоча (1·03 м. висока, 0·63 м. широка и 0·13 м. дебела), върху която са представени Херакл и Артемида прازی едно до друго. Херакл, от ляво, стои гол прав насреща, дясната си ръка опрял на кривака, а с лявата, върху която е увита лъвската му кожа, държи един съд. Артемида, с къс препасан хитон, тул зад рамо и с лък в лявата ръка, върви надясно предшествувана от своето куче. Надпис няма.¹⁾

От варненските интересни паметници, публикувани за пръв път от г. К. Шкорпил в Arch.-epigr. Mitth XVII, 202—203, № № 81 и 82, единият барелеф ни представя Херакла в група с Майката-богиня.²⁾ Херакл е гол прав насреща, с десницата си държи кривак, а на лявата му ръка, която не се вижда, е увита лъвската кожа. На дясно Метер е седнала, с дясната си ръка, протегната, държи кръгъл предмет. От надписа се вижда, че барелефа е посветен на Майката и Херакла (εὐχαριστήριον Μητρὶ καὶ Ἡρακλεῖ). Горната част на плочата заедно с главите на боговете липсва.

По-интересен е другият паметник, който ни представя Херакла в цял ръст сам, изправен насреща под една порта, свода на която се крепи върху две коринтийски колони. Херакл е гол, отпуснат легко на левия си крак, а десният му е малко отстранен в ляво; с дясната си ръка държи кривак, опрян на земята, а върху лявата му е увита левската кожа. Над свода е запазена част от гръцки надпис, който сведочи, че барелефа е бил посветен на Херакла.³⁾

Ала най-ценният и най-интересният из между всички събрани до сега у нас мраморни релефи с изображенията на Херакла е Мадарският релеф. Този оброчен релеф, намерен през 1910 година при с. Мадара, Шуменско, е най-типичният паметник за култа на Херакла по нашите земи. По богатството и подробностите в представената сцена той е единствен по рода си. Посветен е на Hercules invictus, твърде много почитан в Рим, гдето в негова чест е бил въздигнат и специален храм. Върху релефа Херкулес е представен да си почива след извършените подвизи, лежащ върху левската кожа под едно дърво в

¹⁾ Подробно описание вж. у Е. Kalinka, 176, № 198, fig. 58.

²⁾ Ibid, 176, № 197, fig. 57.

³⁾ Е. Kalinka, 175, № 196, fig. 56.

светилище на нимфите, услужван от една нимфа и два сатира, които му наливат вино и вода да пие. Пред Херкулеса са изобразени няколко животни, които символизират неговите подвизи: лернейската хидра, еримантският глиган, керевитската кошута и стимфалските птици. Под главното изображение се намира още един пояс с релефи. В него виждаме най-напред един бик, пред него голям кръгъл предмет и една изправена тояга; по-нататък две симетрични групи от два коня и два вола и най-сетне на десния край млад конник с фригийска шапка и с издигнати ръце, в дясната от които държи двойна брадва, а в лявата — амазонски щит. Релефа е 47 см. висок, 40·5 см. широк и около 5 см. дебел. Той е запазен в Софийския музей, а е подробно проучен и публикуван от г. Б. Филов, който ни дава и своето тълкуване на разните изображения по релефа.¹⁾

Подобен фрагментиран релеф на Херкулеса има още един в същия музей. Неговото местонахождение не се знае точно, но понеже главната фигура на Херкулеса показва пълно сходство с тая от Мадарския релеф, па дори и в подробностите двата памятника си приличат, а и мрамора, от който са изваяни релефите, е един и същ, то твърде вероятно е, че и двата са излезли от едно и също ателие в северна България. Под лежащата фигура на Херкулеса са представени в два пояса неговите дванадесет подвизи: немейският лев, амазонката Хиполита, еримантският глиган, керевитската кошута, стимфалските птици, лернейската хидра (в първия пояс); в втория пояс първата сцена е отчупена, после следва Диомед, триглавият Герион, критският бик и още две сцени, които са отчупени.²⁾

Не по-малко интересни сцени от подвизите на Херкулеса виждаме в релефите върху плочата на един хубав похлупак от каменен саркофаг, намерен през 1910 год. в с. Лъжене, Ловешко. Върху един от страничните акротери на капака е представено убиването на тракийския цар Диомед от Херкулеса, а в другия — борбата на Херкулеса с Антея.³⁾

В Народния музей в София е постъпил през 1911 год. един мраморен релеф на Херкулеса с латински надпис *Herculi s(a)nc(to) — M. Valens ex v(oto) p(osuit)*. Херкулес е представен гол, прав насреща, легко отпуснат на левия си крак; дясната му ръка е опряна върху

¹⁾ Вж. статията му „Релеф на Херкулеса при Мадара“ в „Изв. на Бълг. Археол. друж.“ т. II, свезка I, стр. 89—97, обр. 1.

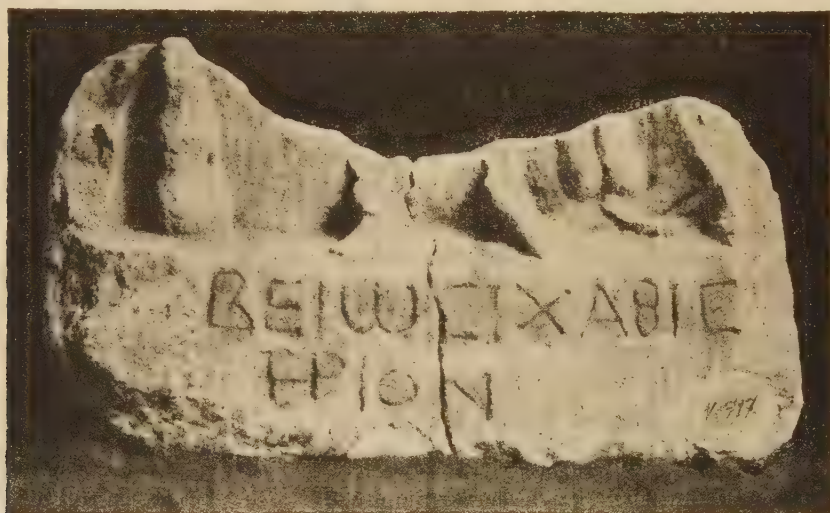
²⁾ Ibid., 89, обр. 2.

³⁾ Изв. Бълг. Археол. друж. т. II, стр. 276—277 и обр. 14 и 15.

кривака, а на лявата му е праметната левската кожа. Зад Херкулеса в дясно змия се вие около дърво. Релефа е намерен в с. Мъртвица (Плевенско).¹⁾

В същия музей се съхранява и един отломък от мраморна плоча, намерен в местността Ралевци при с. Расник (Радомирска околия). На плочата е бил изобразен Херакл, от когото са запазени двете му ходила на краката и част от кривака. Той е издаден от проф. Г. И. Кацаров.²⁾

Към изброените до тук вотивни барелефи с образа на Херакла днес можем да прибавим два нови, неиздадени до сега, мраморни фрагмента, които се съхраняват в лапидарната сбирка на Пловдивската Народна библиотека — музей.

Обр. 1

Върху единия фрагмент от хубав висок релеф (обр. 1), намерен през 1917 год. в Ст.-Загора, са останали само по-голямата част от кривака на Херакла на ляво, двете ходила от краката на последния, и то изпочукани, в средата, и част от левската кожа на дясно. Плочата е била 18 см. широка, височината на фрагмента е 9·5 см., дебелината 3·5 см. Върху долния перваз на камака, под релефа, е изрязан двуреден гръцки надпис

ΕΥΣΕΒΕΙΟΕΥΧΑΡΙΕ

ΤΡΙΟΝ

¹⁾ Вж. Изв. Българ. арх. друж. т. II (1911), стр. 276, обр. 10.

²⁾ В същите „Известия“, т. VII, 4—5, обр. 3.

Височината на буквите е 13 мм. Фрагмента е пречупен по средата на две. Записан е в инвентаря на музея под № 717.

От втория вотивен релеф на Херакла, намерен при с. Пастуша, в лозята при „старата църква“, през 1920 год. и откупен за сбирките на Пловдивската Народна библиотека — музей, е запазена по-голямата му част, — липсват само главата и част от гърдите на Херакла (обр. 2). Плочата е долу по-широка, 16·5 см., а към върха се стеснява 14·5 см., така, че изглежда да е била горе закръглена, сводеста. Дебелината на плочата е до 2 см., а височината ѝ 17·5 см. Записана е в инвентаря под № 828.

Обр. 2

Барелефа е интересен по композиция, а по стил е от по-хубавите мраморни релефи, събрани до сега у нас. Той ни представя Херакла гол, прав насреща, с хубава снага на снажен юноша. С дясната си ръка, малко свита в лакътя, се опира върху дебел кривак, а с лявата, от която се вижда само юмрука, придържа кожата на грамаден лев, на който краката и главата с високо настръхнала грива, висат до левия му крак; зад Херакла и от дясната му страна стои кошута с издигната към ръката му и опряна на кривака му глава.

Очевидно скулптора е имал за цел със своята творба да напомни за два от най-големите подвизи на Херкулеса: удушването на немейския лев и за керенитската кошута със златните рокове и челичените нозе, която Херакл преследва дори и в пределите на Хиперборејците и жива я залавя.

Според композицията си нашият барелиеф, след мадарските, е един от най-интересните паметници за култа на Херакла в нашата страна.

От прегледа, който направихме на събраните до сега у нас оброчни барелиефи с образа на Херкулес, се вижда, че последният се явява по-рядко в група с други божества, а по-често сам: от споменатите 19 барелиефа само 8 ни представят Херкулес в разни групи, а 11 — сам. От друга страна, от събраните до сега барелиефи само 4 съдържат сцени с подвизите на Херкулеса: двата големи мадарски релефа, един малък барелиеф от Чирпан (Рупките) с Херкулес в борба с немейския лев и фрагментите от лъдженския саркофаг. Към тия барелиефи се прибавя сега туку що описаният нов екземпляр — пастушкият барелиеф.

В. Дякович — В. Diakovitch

Тракийско оброчище при с. Хамзаларе — Sanctuaire thrace du village Hamzalaré

На половина час разстояние западно от селото Хамзаларе, Брезовска околия, се издига естествен хълм, наречен Гйол-Тепе. Името си хълма придобил от едно блато, което се образува под него в дъждовно време. На северо-източната страна на хълма, през пътя, се простира обширна нива, в която се е намирала малка могила, сега така свалена и изравнена, че се почти не познава. Направените разследвания показват, че могилоката е била изкуствено насипана. На северната страна на могилоката са изровени през април 1912 год. множество безформени камани, а между каманациите и много плочки с барелефен образ на „Тракийския конник“. Около селото няма каменен материал от рода на този, от който са работени барелефите.¹⁾

В източната страна на могилоката, под нивото на 30 см., се забелязват остатъци от зидове, градени с камани и тухли. Парчета от тухли са разпръснати в доста голямо количество, но следи от никакви съдове не се намериха. Потребно е да се извършат малки разкопки, за да се проучи по-обстойно могилоката и изобщо цялото място, на което очевидно се е намирало значително тракийско оброчище.

Самото Гйол-Тепе заема красиво местоположение. От него се открива хубава гледка на Средно-горските кичести върхове, а срещу него се редят малки възвишения „Мал-тепе“ с една малка могила. На върха Гйол-Тепе, от към южната му страна, има голям камак, на който се забелязва нещо като човешка стъпка — „там Господ е стъпал“!

Под тепето, както казахме по-горе, се образува гйол, а в него на разни места са изравяли големи купове (dolia), а тук-там и римски и турски монети. Цялата местност е известна под името Бабунар (Лозен Геран), което е добила, казват, от някакъв си кладенец, мястото на който обаче, никой не е открил.

Материала, от който са изработени барелефите, бял, прост, едрозърнест мрамор, е един и същ, което показва, че той е ваден от една

¹⁾ Кратка вест за оброчището е дадена от г. Б. Филов в Изв. Арх. Др., т. III, 323.

и съща кариера и изработван, вероятно, в една и съща работилница макар и от разни майстори, близу до самото светилище. Кариерата не ще да е давала изобилен материал, за това и ваятелите на барелиефите, за да издялат своята творба, са се съобразявали с големината и формата на плочките, които са обдялвали от малки мраморни блокчета; за това и самият релеф върху тях е изработен съобразно с повърхността и размера на плочката. От това произлиза едно сравнително голямо разнообразие във формите на коня и ездеца: върху едни барелиефи пропорциите на всички части на коня са напълно спазени, върху други той е въздълж, върху трети е къс и висок и пр. Ако мястото е позволявало, пред коня е била изваяна женска фигура, а понякога жертвеник пред нея.

Общо взето, стила, в който са издялани барелиефите, не е лошав. Съглежда се старание не само да се спазва пропорционалността в разните части на коня и на тая между него и ездеца, но и да се придаде известна живост и дори елегантност в движенията на групата.

Конника е почти винаги в стоящо положение; само върху няколко плочки той е в ход и само върху един релеф той галопира на дясно. Сцената е изваяна обикновено върху вдлъбнато и изгладено поле, което, според формата на плочката, е или почти четвъртито или горе закръглено, което е обикновената форма в по-голямата част на оброчните барелиефи с тракийски конник. Само върху две плочи, най-големите в цялата находка, горният перваз на памятника е по-внимателно обдялан и образува нещо като тригълнен фронтон.

От всичките барелиефи само един представя конника като гонец на глиган, замахващ късо копие, за да порази бегачето животно; върху всички останали барелиефи конника стои спокойно, с положена върху шията на коня десница, машинален укротителен и галйовен жест у всеки ездец спрямо любимия и верен четвероног другар.

Оброчните плочки с образа на тракийски конник са били на брой около 50. Те всички бяха разграбени и разнесени по цялото село. От тях 44 (от които 7 фрагмента) сполучих да събера и откупуя за Археологическия музей на Пловдив, гдето те и сега се намират. Всички те са били цели векове изложени на дъждове и хали, та са силно пострадали; върху някои плочки не се вижда дори никакъв образ, а върху други едва личат контурите на конника. Повърхността на всички е грапава, разедена от времето и влагата. Нито една плочка не е била надписана, или, ако върху някоя от тях е бил гравирен какъв и да е надпис, той е съвършено заличен от времето.

Ето и описание на по-типичните барелефи от Хамзатарското оброчище:

1. Конник, облечен в кжс хитон и малка хламида, галопира на дясно. Главата му, обжрната насреща, като че ли е покрита с кржгла шапка. С дясната си ржка ездеца замахва кжсо копие, за да порази тичащ под коня глиган, а лявата му ржка е скрита, не се вижда; с нея той държи юлара на коня. Самият кон е доста хубаво изваян с висока грива на вирната шия. С десния си преден крак той настъпва низък жертвеник с профиловани краища, а с левия, издигнат по-високо, се допира до стеблото на тънко високо дърво, о което се увива змия с издадена кжм лицето на коня глава. Под коня куче гони глиган, когото и захапало за задния крак.

Обр. 1

Цялата сцена е изваяна върху вдлъбнатата и изгладена плоскост, горе закржглена под низък трижгълен фронтон. Този барелеф е най-хубавият екземпляр в цялата находка. Той е 26 см. висок, заедно с фронтонa, 22.5 см. широк долу и 19.5 см. горе (под фронтонa)

и 2—3 см. дебел. В горната половина плочата е строшена на две така, че линията на пречупването минава през кръста на конника и покрай врата на коня (Обр. 1 на стр. 33).

2. Втор по големина и по тип барелеф е този, от който се е запазила само задната му половина. Той също е имал над вдлъбнатата и изгладена плоскост нещо като низък фронтон, а отдолу широко поле, върху което може да е имало изрязан някой надпис, изличен от времето и влагата. Самият кон изглежда да е бил изваян в положение на тичащ на дясно, защото левият му заден крак, отнесен назад е съвсем заличен, а десният е тъй отхвърлен напред и тъй прегънат, че не може да се допусне друго положение на коня — стоящо или галопиращо.

Барелефа се отличава от другите още и по това, че ездеца е представен да е седнал много назад, едва ли не върху плешката на коня. Той е протегнал ръката си напред. Предната част на коня липсва, а цялата композиция е силно изтъркана и изветряла, та върху релефа не личат никакви подробности. Плочата е висока изцяло 20.5 см., широка 12 см. и дебела 2 см. (Обр. 2).

Обр. 2

3. Трети по размери и по тип барелеф е този, който ни представя къс, дебел кон с голяма глава на низка, дебела шия; върху него тънка, дълга фигура на ездец, краката на който стигат до копитата на коня. Последният стои пред низка 7.5 см. женска забулена фигура, а между тях малък жертвеник. Цялата сцена е изваяна върху вдлъбнатото поле, а плочата е горе закръглена. Висока 18 см., широка 13 см., дебела 1.5 см. (Обр. 3 на стр. 35).

4. Друг тип е релефа, който представя фигурата на коня също къса, с голяма глава на дебела шия, но с дребна снага върху тънки прекомерно дълги крака. Също и фигурата на ездеца е тънка, висока, с проточени до копитата на коня нозе. Пред коня като че ли е била изваяна женска забулена фигура, изтрита от времето или недоиздялана от скулптора. Сцената е изработена на вдлъбнат в плочката фон, а

самата плочка е горе закръглена и долу образува над перваз два прави жгла. Височ. 15.5 см., широч. 12 см. и дебел. 1.5 см. (Обр. 4).

Обр. 3

Обр. 4

5. Особен тип ни представя една плочка с барелеф на тракийски конник, върху която последният е представен възседнал на кон, главата на който повече напомня глава на овца, отколкото на кон. И самата фигура на ездеца е по-особна: като че ли по недостиг на място главата му е залепена върху рамената без врат, а дясната му ръка е възвита назад и като че ли е положена върху коня; другата му ръка никак не е очертана. Коня стои над ниска фигура с грубо очертани форми на човешко същество с глава, но също без врат. Сцената е изрязана на вдлъбнато поле върху четвъртита плочка, горе закръглена. Височ. 13 см., широч. 12.5 см., дебел. 1.5 см. (Обр. 5).

Обр. 5

6. Друг релеф има тази особеност, че издеца е седнал на коня отметнат с телото си назад, каквото положение човек заема, когато се мъчи да спре коня си. В нашия случай, обаче, коня стои неподвижно пред някоя заличена от времето фигура, вероятно, забулена жена.

Плочката има почти триъгълна форма, горе закръглена. Висока 13 см., широка 12.5 см., дебела 1 см. Левият ъгъл малко строшен (Обр. 6).

Обр. 6

Обр. 7

7. Върху една плочка, на която целият горен и ляв ръб са съвсем изгладени или изронени в течение на вековете, а е запазен само първаза отдолу и от дясно, релефа прави впечатление с това, че коня е сравнително къс, а висок, с дълга завита, като на лебед, шия. И самият ездец е с тънко и дълго телосложение; дясната си ръка той е сложил върху врата на коня. Пред последния е изправена, едва ли не в войнишка стойка, тънка, висока почти колкото коня, фигура, която в случая не прилича на забулена жена. Релефа изглежда да е измазан с вар. Височина 12.7 см., широчина 10.7 см., дебелина 15. см. (Обр. 7).

Обр. 8

8. Също от по-особен вид са ония барелефи, които ни представят конника вървящ в дясно. Върху такъв един екземпляр ездеца има хубава права стойка с обхрнато насреща лице и с положена десница върху шията на коня; зад гърба се развяват гънките на неговата хламида. Пред коня малък, 3.7 см. висок разпален жертвеник и до него женска фигура, облечена

в дълъг диплест хитон, стегнат в кръста и задиплен над коленете. Главата на фигурата е изкрътена. Плочката има почти триъгълна форма, горе сводесто закръглена. Висока 12 см., широка 15 см., дебела 2 см. (Обр. 8 на стр. 36).

9. Подобен релеф имаме и върху друга мраморна плочка: и тук конника е в ход надясно; само че между високата женска фигура и коня няма жертвеник или пжк, ако е имало, бил е съвършено изличен от времето. И тук жената е облечена в дълъг хитон, стегнат в кръста и подгънат над коленете, а ездеца има хубава права стойка, както и в по-горния барелеф. Зад гърба му се развява хламида, която сега едва личи.

Обр. 9

Изобщо и двата тия релефа ни представят конника в по-хубав стил и с по-голяма пропорционалност в подробностите. Плочката е четвъртита, горе закръглена. Висока 13.2 см., широка 15 см., дебела 1 см. (Обр. 9).

10. Друг тип плочки са ония, върху които коня е представен да върви срещу сравнително малка женска фигура. Предната част на коня е силно развита, е на врата гривата му е така изваяна, че образува нещо като гребен. Ездеца е облечен в къса хламида, която свободно пада зад гърба му; дясната си ръка той е сложил върху врата на коня. Плочката е четвъртита, горе закръглена. Висока 12 см., широка 11.5 см., дебела 1.3 см. (Обр. 10 на стр. 38).

11. Върху други пжк релефи, обратно, задната част на коня е сравнително много по-силно развита, отколкото предната. Над врата му гривата е още по-изпъкнало изваяна, така че повече прилича да е лявата ръка на ездеца, сложена върху шията на коня, отколкото грива. И тук хламидата на конника свободно пада зад гърба му, а пред коня стои забулена женска фигура, изтрита от времето. Плочката е четвъртита. Висока 9.3 см., широка 8.8 см., дебела 1.5 см. (Обр. 11 на стр. 38).

Всички останали оброчни барелефи с образа на тракийски конник от това тракийско светилище могат да се отнесат към описаните по-горе

типове. Нещо по-особно те не представляват, по изработка са сжщи или по-прости от горните, а по размери са по-дребни. Най-малката плочка е 8.5 см. висока, 7.5 см. широка и 1 см. дебела, а най-голямата е 17 см. висока, 18 см. широка и 1.5 см. дебела. Всички са от един и сжщ материал.

Обр. 10

Обр. 11

Хермес. Из между всички мраморни плочки с релефния образ на тракийски конник се намери само един оброчен барелиеф с изображение на бога Хермес. Той е представен гол, прав насреща, с дясната си ръка държи кесия над жертвеник, а в лявата кадуцей и осукана на ръката му мантия. Жертвеника и мантията са сжвжршено обезформени, та тяхното присжтствие се предугажда само по останалите от тях грапавини по плочата. Релефа е изваян вжрху вдлжбнато поле с профилирана рамка и по стил изглежда да е бил доста внимателно и добре изработен; обаче вековете и влагата са силно разрушили цялата му повжрхност. Плочката е четвжртита, горе закржглени; висока 23 см., широка 17.5 см. и дебела 1 см. Горе, от лява страна, е отчупено едно парче. Материала на релефа е от сжщия мрамор, от който са и останалите вотивни плочки (Обр. 12).

Присжтствието на този барелиеф в едно оброчище, посветено изключително на тракийския конник, иде да потвжрди мнението, че в различните светилища в чест на някое божество са били посвещавани не само паметници с релефното изображение на божеството и неговите атрибути, но и такива, които изобразяват различни други божества. От друга страна това ни напомни един от най-редките и оригинални паметници с обрза на Хермеса ездящ на овен — мраморна ста-

туйка, която напомня националния тракийски герой-конник, отжждествяван с много други разни богове, и още по-оригиналния тип на Артемида ездачка на елен. Ако сравним този забележителен паметник с характеристичния тип на тракийски конник, намираме между тях твърде голяма

Обр. 12

прилика: носията и позата на Хермеса поразително се сходат с тая на тракийския конник.¹⁾ Следователно, може да се допусне известна връзка между тракийския конник и Хермес, която и да обясни присъствието на последния оброчен барелиеф между барелиефите на националния герой.

¹⁾ Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII, научен отдел, 785—787, фигура 56.

Стефан Младенов — St. Mladénov

Две антични имена на реки в бългaрските земи —
Deux noms antiques de fleuves en pays bulgares
(1. Asamus — Осъм 2. Naissus — Нишава)

Изучаването на разните географски названия в етимологично отношение представя голям интерес. Особено важно се оказва етимологичното изследване на речните имена, защото току-речи всички големи и дори малки реки, често и потоци, носят яко старинни и ценни за първобитната история имена. Учени като покойния руски академик Шахматов,¹⁾ като проф. Розвадовски,²⁾ проф. Буга³⁾ и др. използват етимологията на речните имена при разрешението на въпроса за прародината на индоевропейците и за местата, що са заемали отделните индоевропейски племена в тая прародина. Така, значи, потамологията, една от най-новите етимологични дисциплини, придобива от ден на ден все по-голямо значение и за археологията, та привлича и все повече работници, при всичко че са твърде големи мъжнотиите, с които има да се бори етимологът, когато се задвижи по това хлъзгаво поле

У нас, в България и на Балканския полуостров, имаме запазени множество старинни имена на реки, от които имена значителен брой са тракийски, и полека-лека, особено от времето на Томашековата работа „Die alten Thraker“ насам, се разясняват етимологически, като се съпоставят главно с думи от източните индоевропейски езици (индийски, ирански, арменски, албански и балтийско-славянски). Не липсват и такива тракийски имена, на които съответствия намираме в някои от западните индоевропейски езици, та затуй нѣкои от тези имена се прогласяват, чини ми се, без право, за „келтски“, както е напр. случаят и со Naissos-Ниш.

Не по-малко внимание заслужват и несъмнените прединдоевропейски имена, към които според някои спада уж и старото име на

¹⁾ Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen von Al. Schachmatov (Arch. für slav. Philologie XXXIII 51—99).

²⁾ Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód (с обширно немско резюме) от Jan Rozwadowski (Rocznik slawistyczny VI 39—58, 58—73).

³⁾ Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? от Kasimir Buga (Rocznik slawistyczny VI 1—38).

р. Осъм, десен приток на Дунава, както и на македонско-албанския Осум, който десетина километра с. з. от Берат се слива с Девол, та образуват р. *Semeni*, в чието име навярно сжщо се крие прастарата форма на Осъм, без началната гласна, която е изчезнала вследствие на безакцентност.

1. *Asamus, Asemus* — Осъм, Осум, Семени.

Както в случаите с имената на Дрин, Драма(тица)¹⁾ и разни други, така и при името на Осъм се натъкваме на повторение в различни доста отдалечени области: от една страна имаме в северна България известния Дунавски приток Осъм, който минава през гр. Ловеч, а от друга страна, далеч на югозапад в Албания намираме Бератската река, която носи името Осум,²⁾ и по-нататък в долното си течение сжщата река, сжединена с Девол, се явява под име *Semeni*, чиито две първи срички, както се каза, на pewno крият в себе сжщия корен, вж. на австрийската карта с мярка 1:200.000 л. л. 38°41' *Elbasan* и 37°41' *Durazzo*.

Най-напред трябва да се обясни отношението на тия две имена Осъм — Осум към античния *Asamus*. Че днешния севернобългарски Осъм се е наричал в старо време *Asamus*, това е вече отдавна известно.³⁾ Така, Плиний Младият, изброявайки мизийските притоци на Дунава, които извираат от Стара-планина, казва: *ex Haemo Utus, Asamus, Ieterus*, *Nat. Hist.* III 26 (29) [149]. *Utus* отговаря, както се знае, на Вит, *Ieterus* — на Яutra (Етър), тжй че *Asamus* не може да не бжде Осъм.⁴⁾

Появата на форма Осъм вместо *Asamus* е напълно сжгласна с общославянския звуков закон, според който кжсо индоевропейско *a* дава на славянска почва *o* (лат. *axis*, гр. ἄξων — слав. ось, лат. *sal, salis*,

¹⁾ Че срещу българско-албанския Дрин стои сръбско-босненската Дрина (и Дриница), се знае от старо време; вж. у мене, Имената на десетъ български рѣки в Спис. на Българск. акад. на науките X (1915) с. 46. Че срещу българската Драматика намираме и полска река Драма в поречието на Одер, вж. пак у мене Имената на още десетъ български реки, Спис. на Бжлг. акад. на науките XVI (1918) с. 76 сл.

²⁾ На австрийската карта с мярка 1:200.000 (л. 38°41' *Elbasan*) тая река е отбелязана: „*Osium (Ljumi Beratit)*“, а по албански *Ljumi Beratit* значи „реката на Берат, Бератската река“. Че *Osium* трябва да се чете Осум, а не *Озум, вж. по-долу.

³⁾ Вж. напр. К. I. Иречек, *Исторія болгаръ*. Переводъ Ф. К. Бруна и В. Н. Палаузова (Одесса 1878) стр. 47; бжлг. превод („Историята на Българитѣ“, Търново 1886) стр. 49.

⁴⁾ Вж. това Плиниево посочване и в превжходните „Извори за старата история и география, избраха и прѣведоха Гаврилъ И. Кацаровъ и Димитъръ Дечевъ (изд. Бжлг. акад. на наук. отъ фонда „Напрѣдъкъ“, София, 1912), стр. 134.

гр. ἄλς — слав. соль, лат. mare — слав. морѣ и т. н.). Появата на тая по-нова, другояче вокализирана форма, в историческите паметници говори вече и за присъствие на оня славянски елемент, който носи неславянското име българи. И наистина, у един от византийските писатели, Кедрин, когато се говори под 1048 год. за печенежките походи, става дума вече не за *Асамос, а за *Осмос: περὶ τὸν *Οσμον ποταμὸν ἐν τῇ παριστρίῳ πεδιάδι „около река Осъм в крайдунавската равнина“, вж. Tomasschek у Pauly-Wissowa, Realencycl. d. class. Altertums wiss. II (1896) 1515 s. v. Asamus.

В името на албанския Осум¹⁾ има една извънредно любопитна звукова особеност, която пак сочи към българско езиково влияние. Знае се именно, че в говора на македонските българи имаме случаи на гласкова лабилизация тжмо при числителните сѣдум, ѓсум, седѹм-десет, осѹмдесет: в тоя случай вместо бжлг. е от ъ или вместо неопределения тжмен вокал ъ (или вместо о (седем — седѹм — седом, осем — осѹм — осом и т. н.) се явява под влияние на двоустното учленение за м и по-голямо устно закръгляне на вокала, та тоя вокал е вече затворено у: сѣдум, осум. Името, значи, на албанската река гласи Осум вм. Осъм или Осом, Осем тжмо под българско-македонско влияние. А да се говори тук за славянобългарската стихия в някогашна Албания е излишно след известните работи на Миклошича, Макушева, Густав Майера, Вайганда и др. Пжтем, понеже е дума за географско име, ще си позволя да отбележа, че не десетки, а стотини албански географски названия носят типичните белези на българска фонетика, от които белези особено важни са бжлг. št, žd в имена като Pešter на с. з. от Елбасан, Peštjani, недалеч от устието на Воюса, Brždan, южно от Елбасан, Ruždi, зап. от Fjeri, Zgožda, сев. изт. от Елбасан и т. н. и т. н., вж. на австр. карта л. 38°41' Elbasan.

Като оставяме на страна въпроса за възможната връзка между името Asamus (Осѹм, Осум) и споменатото вече речно име Semenì, както и за имена Šemerì, изворен поток в горното течение на албанската река Arzen, Proni Šemerise, десен приток на Шкумба, (вж. австрийската карта с мярка 1:200.000 л. 38°41' Elbasan;

¹⁾ На австрийската генералщабна карта с мярка 1:200.000 името се пише Osuh и трябва да се чете Осум, а не *Озум: изрично е казано в картата, че начинът на писането е съгласен с хърватската употреба на латинските букви, а по хърватски *Озум би било написано *Ozum. Спирам се върху тая подробност, понеже нашият историк проф. В. Н. Златарски в една своя ценна работа за местонахождението на гр. Девол пише все „Озум“ вместо Осум (три пжти: стр. 39, 41 и 45) в „Известия на Историч. дружество“ V (1922).

албан. *š* в м. *s* съгласно с един албански звуков закон, срв. алб. *šendet* „здраве“ — лат. *sanitatem*, *škala* — *scalla*, *šōk'* „другар“ — *socius* и мн. под.), поток *Smenja*, приток на *Fani*, вж. л. 38°42' *Prizren* и др., ние можем вече да си зададем следното питане: Дали звуковото съчетание *asam-*, което сме длъжни да броиме за основа на разглежданото име, е основа индоевропейска, подобно на толкова други основи и корени, що намираме в старотракийските речни имена, или пък ще трябва да се смята тая основа за прединдоевропейска и, следователно, предтракийска?

На това питане покойният траколог Томашек отговори в смисъл, че *Asamus* е тракийско име, вж. *Die alten Thraker in Sitzungsberichte* на Виенската академия на науките *phil.-hist. Classe* т. CXXXI (1894) стр. 93. Ала даденото от Томашека етимологично обяснение на *Asamus* не може да задоволи никого: авторът казва, че „*Ἀσαμος* е приток на Истър в Мизия, бжлг. „*Osem*“, визант. „*Ὀσμος*“, с кастел „*Ἀν-ἄσαμος*“ при р. Осъм, и притуря: „а-сама, гр. *ἄ-καμας*?“ Вече самият въпросителен знак на края показва, че и сам Томашек е гледал на своя опит като на *Verlegenheitsetymologie*: той не казва дори, какво е значението на корена гр. *καμ-*, староинд. *śam-*, който уж се крие в името, та в същност никакво обяснение не е дадено, защото в споменатите два езика има няколко съвсем различни корени *καμ-*, *śam-*. Дали авторът е мислил напр. за гр. *καμ-* в *καμάρα* „свод; сводеста стая, камара...“ (*ἄ-καμας* „без извивки“?), или за индоевроп. **k'om-*, **k'em-*, староинд. *śam-* в *śam uā*, гр. *κάμαξ* „прът, върлина, дърво на копие...“ и под., или пък за индоевроп. **k'mn-* в гр. *κάμνω* „работя, уморявам се“, староинд. *śam nīte*, *śamati*, *śamuyati* „давам си труд“ и мн. др., или за някой от останалите подобни гръцки и староиндийски корени, човек не може да каже. По такъв начин многобройните поетически епитети, които биха служили да тълкуват името на реката („без извивки“, „без джрвета“, „без умора, неуморна“?? и т. н.) нямат никакво значение за сравнителната етимология.

Като стои така работата с Томашековата етимология, писачът на тези редове си позволява да изкаже едно предположение, в което няма никакви поетични елементи и което изкарва, че *Asamus* е съвсем обикновено нарицателно име со значение „река“ тъкмо тъй, както имената *Струма*, *Стряма*, *Вит*, *Дрин*, и много други, за които вж. двете погоре споменати мои статии в *Спис. на Бжлг. акад. на наук.* X 41-70, XVI 65-104.

Нищо именно не пречи да се каже, че в Asamus — Осъм, Осум се крие същият корен, който и в „неиндоевропейската“ дума ἀσάμινθος, която значи „място за къпане, баня, къпалня, басейн, фр. bassin, baignoire, bain, lieu où l'on se baigne“. Тая дума и ден днешен не е обяснена. Авторът на най-новия етимологичен речник на гръцкия език, Брюкселският професор Емил Боазак, я прогласява за „тъмна дума“ („Mot obscur“) и притурия, че опити да се обясни думата са правени от Бенфай, Баунак и Леви, ала в какво са се състояли тия опити, Боазак не смята за нужно да обади! На край само белгийският учен е намерил за потребно да каже, че Кречмер в известния свой „Увод в историята на гръцкия език“ е отбелязал в тая дума словопроизводния елемент (élément de dérivation) -νθ-, който се явява в известни местни имена, смятани за не-елински, като напр. Τίρυνθ-, Κόρινθος, Σάμινθος и под., вж. Е. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes (Heidelberg — Paris 1907—1916) стр. 86. Върху имената на -νθος се спира и проф. Х. Хирт в Die Indogermanen I 59 сл. в главата за прастарото население на Гърция и Мала-Азия (А. Предгръцкият езиков клон, Der vorgriechische Sprachstamm), като споменува (60) собствените имена Korinthos, Erymanthos, Zakynthos, Olynthos, а в същата книга (т. II) на стр. 570 изброява и ред нарицателни като βόλυνθος = βόνασος „див вол“, πέρινθος „Wagenkorb“, κήρινθος „Bienenbrod“, ὄλυνθος „дива смокиня“, ἔλμινθ- „червей, глист в червата“, ἐρέβινθος „грах“, λέβινθος също знач., ἀσάμινθος „вана за къпане, Badewanne“, τερέβινθος „терпентиново дърво“, ἀφίνθιον „пелин“, κορυμβεύς- κόφινος, κάλαθος, αλεκτρούων Hesych., κόρυνθος- μάζης φωμός пак у Хезихия. Нататък Хирт обажда, кой най-напред е изказал мнението, че тия и други подобни имена принадлежат към особен, неиндоевропейски езиков клон, който е обосновал това мнение и кои още са го възприели, като заявява, че възраженията на Софус Буге в неговите Lykische Studien I (Християния, 1897) не са го смутили („nicht irre gemacht“). Отбелязвайки най-новата работа на Фика по въпроса за предгръцките имена (Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands, Göttingen 1905), Хирт добавя още че в тая книга се разглеждат и други сродни проблеми, ала не казва, дали Фик е успял да определи от кой „неиндоевропейски“ език са думите на -νθος. Всякак едно е за Хирта повече от сигурно, че тези думи не са индоевропейски, а прединдоевропейски.

Приспособено към нашия случай, това значи, че asam- в речното име Asamus и в необяснената гръцка дума ἀσάμινθος не може да бъде

по никой начин тракийски елемент и че, следователно, загадъчната Томашекова етимология (*Asamus* ← **ašama-s*, гр. ἄσῃμος) би трябвало да се изостави, при все че не са редки случаите, когато чужди „суфикси“ се притурят и към домашни думи.

Но, и без да знаем, на кой език принадлежат собствените и нарицателни имена со „суфикс“ -νθος, ние днеска все пак можем да се досещаме, какво е било първоначалното значение на речното име *Asamus*, като имаме пред очи значението на гр. ἄσῃμνθος. От индоевропейската етимология именно се знае, че от индоевропейския корен **pleu-*: **plou-*: **plu-* имаме не само думи, които значат „плувам, нещо което плува, ладия, кораб“ и „река, поток, течение“, но и „плакна, мия, къпя“ и под. Така напр. у *Walde Latein. etymol. Wört.* 1476, 2594 под *pluo* и у *Boisacq, Dict. étym. de la langue grecque* 794 са приведени не само думи като слав. плути, пловж, старосл. *flíota*, англос. *fléotan* старогорнонем. *fliozan*, новогорнонем. *fliessen*, „тека“ (тука и *Fluss* „река“, *Flotte* „флота“, *Floss* „сал“ и мн. др.), староинд. *plávātē* „плува“, *právatē* „бърза“ и т. н., но и лит. *plaudžu*, лет. *plaužu* „je lave“, лит. *plústu*, *plúdau*, *plústi* „flotter; déborder“, старогорнонем. *flo-uwen*, *flewan*, *ir-flawēn* „baigner, laver“, армен. *luanam* „wasche“ и под. Нека отбележим още, че връзката между нем. *fliessen* „тека“ *Fluss* „река“ и другите думи от индоевропейския корен **pleu-* е отдавна призната (вж. напоследък *F. Kluge Etymolog. Wört. d. deutschen Spr* (Berlin u. Leipzig 1921) 139, 142, и че собствени имена на реки от корена, що значи „плувам, тека“, са твърде обикновени навсяде, та че и в българската езикова област те не липсват. В областта „Гора,“ в самите недра на Шар, имаме малка река Плава, един от потоците, що образуват р. Люма (*Ljuma*), ляв приток на Белия Дрин, с устие недалеч от сливането на Бели и Черни Дрин, вж. австрийската карта с мярка 1:200.000 л. 38°42' *Prizren*. От Кънчовата „Орохидрография на Македония“ (Пловдив, 1911) стр. 117, 168 се знае също, че един от притоците на Струмица, който извира от височините на Огражден над с. Джрвот и лете пресъхва, се нарича Пловица, а в това име очевидно имаме работа с кратката степен на корена, от който е и името Плава (староб. *плѹти-пловж* от индоевроп. **plou-*, а в Плава — индоевроп. *plōu-*, чието *ō* по всеизвестния славянски закон е дало *ā*).

Отношението на предгр. ἄσῃμνθος „baignoire“ към речното име *Asamus* напълно отговаря на отношението между старогорнонем. *flo-uwen*, *flewan*, *ir-flawēn* „baigner, laver“, лит. *plaudžu*, лет. *plaužu* „je lave“, арм. *luanam* „se laver, se baigner“, *luaran*, *luacaran* „lavoir,

baignoire, lavabo“ и мн. под. кжм нем. Fluss „река“ и бжлгарските собствени, и по-рано нарицателни, имена Плава, Пловица.

По тоя начин излиза, че и в случая с речното име Asamus — Осжм, Осум се повтаря общото явление в областта на потамологията и на етимологията — нарицателното име става полека-лека собствено, като често се забравя пжрвичното му значение. В полза на поджржаната тука мисжл, че Asamus в езика на тракийското или предтракийското население е значило просто „река,“ както в тракийски името Στρυμόν, слав. струя, нем. Strom и т. н., говори не само приведената успоре-дица с ἀσάμινθος, но и широкото распространение на собствени имена за реки и за сжвсем малки потоци, в които имена се откриват следи от прединдоевроп. asam-. Освен поменатото по-горе име на сжединения Осум и Девол — Semenī и другите имена като Smenja, Šemen, заслужава да се посочи и средноалбанската речица Išmi, която тече на северозапад от Тирана и в горното си течение носи разни имена. Долното течение на тая река се нарича Išmi, вж. австрийската споме-ната карта л. л. 37° 41° Durazzo и 37° 42° Scutari. Като се помни албанския звуков закон за $s \geq \check{s}$; като се сжпоставят с това име визан-тийския Ὠσμος и турската Osma; като се знае, че в м. о при известни условия често се явява и (δρῶμος друм); и като се вземат в сжобра-жение особеностите на албанския вокализжм и общите положения за отношението на предноезичните и задноезичните вокали, няма да бжде особено смело и от фонетично гледище недопустимо твжрдението, че и в Išmi от *lsmi, *Ūsmi може да се крие името Asamus — Осжм, Осум. Когато ще има да се оценява тая вжзможност (Осум — Исми Ишми) не бива да се забравят случаите с общослав. Rimъ, чеш. Řim, пол. Rzym срещу Roma и имена като Лабин — Albona, Скрадин — Scardona, Бъдынъ — Bononia, чеш. Kolin — Colonia, вж. Иречек История болгаръ (Одессъ 1878) стр. 132. Не е безинтересно в свржзка с горното да се знае, че на юз. от Валона една крайбрежна планина, се нарича Malji Ćika с вжрх Ćika 2025, и че в това име Ćika се крие бжлг. Чука: недалеч от тая „Чика“ се намират имена като Poljana, Братай, Лепеница, Вранища, Крава (в 1669 в план. „Чика“), в. Плишевица (1887), в. Чепин (1846), в. Стого (1828) и т. н. вж. на австр. карта л. 37° 40° Valona. Другояче казано, както алб. Ćika се явява срещу бжлг. Чука с *i* в м. и, така и в Išmi имаме по-нова албанска форма вместо очаквано *Usmi — *Osmi.

Най-новите изследвания в областта на индоевропейската етимология идат сякаш да подкрепят мисжлта за индоевропейски, и по-точно тра-

кийски, произход на ἄσάμνθος и Asamus. Така, едно от най-важните съображения на ония, които мислеха за неиндоевропейски корен на тия имена, се основаваше върху „суффикса“ -νθος, смятан за „чужди“. А ето неотдавна полският езиковед Ян Розвадовски посочи, че „суфикс“ -νθος, -ωνθος, както и -θος, може да си е гръцки, па и въобще индоевропейски. Всякак Розвадовски доказва, че гр. ἰνὰθος „vas intra cavum, extrinsecus convexum notans“, е сродно со санскрит ṣōtha- „tumor, inflatio“, а пак ἰνὰθος fere idem est atque ἰώνθος. В заключението си Розвадовски с право намира, че не бива да се приписва „суффикса“ -υ(ι)νθος на чужди, азиатски или егейски, народи, когато в самия гръцки език се среща тоя „суффикс“ в такива чисто индоевропейски думи като ἄκωνθος: *Etymologia proposita... monet nos, ne unum quodque vocabulum in -ωνθος cadens linguae graecae abrogemus atque populo cuidam asiano vel aegaeo, qui Graeciam insulasque maris Aegaei olim, antequam Graeci descenderunt atque Graeciae terras occuparunt, incoluerat, tribuamus. Cum enim genuina terminatio graeca -νθος occurat, ut in ἄκωνθα aliisque, procul dubio etiam -ωνθος graecum esse potest...*, вж. I. M. Rozadowski, *Notulae graecae* в „Charisteria Casimiro de Morawski septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis“, Краков 1922 стр. 8.

Оставяйки за отделна работа подробното съпоставяне на индоевропейските думи, в които се крие коренът на името Asamus, ἄσάμνθος, тука бива да отбележиме, че в индоевропейските езици не липсват думи, подобни по звуков състав и близки по значение до занимаващите ни (гр. ἄσις „limon d'un fleuve“, лит. sámtis „puisoir“ и мн. др.), та можем да завършим с утвърждение, че името на българският Осъм и македонско-албанският Осум е по произход тракийско, че трак. Asamus е значило просто „река“ и че в полза на тракийщината и на голямата старинност на името Asamus — Осъм говори и старогр. ἄσάμνθος. Трак. Asamus „река“ се отнася към гр. ἄσάμνθος „baignoire“, както нем. Fluss „река“ към арм. luagan, luacagan „baignoire, lavoir, lavabo“

Носовия звук в Asamus ще да спада към „суффикса“, както и в Strymon (корен *sru-), Sermios (кор. *ser-) и т. н.

2. Naissus — Ниш.

По въпроса за произхода на името Naissus, от което съгласно со славянските звукови закони правилно се явява Ниш, има в науката изказани две предположения, споменати и от проф. Г. И. Кацаров в неговата интересна студия „Келтите в стара Тракия и Македония“ (Списание на Българ. акад. на науките XVIII (1919) 41—80) стр. 61,

забел. 6. Привържениците на първото предположение смятат Naissus за индоевропейско име, като се различават само при по-нататъшното определение, в езика на който именно индоевропейски народ е било създадено това име. Така, едни автори, към които се присъединява и наш г. Кацаров, поддържат, че името е келтско, че това име, значи, заедно с Талиата, Герулата и под. представя следа от келтското население в областта на Дунава. Други пък автори, между които видни представители на индоевропейското езикознание като проф. П. Кречмер, са наклонни да смятат името за тракийско.

Ала както за някои други имена, както по-горе се посочи туй за Asamus — Осъм, така и за Ниш би могло да се предполага, че е име предтракийско, та г. Кацаров в края на бележката си с известно право притуря: „може би обаче то [името Naissus] е прединдоевропейско; ср. Oberhammer, Die Balkanvölker, 1917, стр. 8“.

Разбира се, защитниците на всяко от горните схващания имат някакви съображения, за да поддържат всеки своето. Така се е мислило, че в полза на келтската хипотеза говори съществуването негли на подобни келтски имена или пък просто обстоятелството, че името е вместено в известната книга на A. Holder *Altceltischer Sprachschatz*. Ала трябва да се каже, че колкото и да е ценен трудът на Холдера, той все пак не е лишен и от някои недостатъци, между които на първо място той, че Холдер прогласява за келтски известни имена, които са изобщо индоевропейски. Водейки се по Холдера човек може да се увлече да смята за келтски и такива имена, чиито корени се срещат и в някои от останалите индоевропейски езици. На такова увлечение се подаде и гениялният руски езиковед А. А. Шахматов, починал не много отдавна от изтощение, като една от безбройните жертви на голямата напасть, която е налегнала Русия. В Ягичовия *Archiv f. slav. Philologie* т. XXXIII (1911) стр. 51—99 Шахматов обнародва едно свое изследване по въпроса за най-старите славянско-келтски отношения („Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen“), в което между другото се опита да посочи някои речни и местни имена в балтийската област, които доказвали, че в земите около Висла, Мемел и Двина някога са живели келти.

Шахматовата теория не биде възприета, и против келтските етимологии на Шахматова се изказаха видни учени. И един от най-добрите познавачи на балтийските езици, именно проф. К. Буга, излезе с обширна статия в *Rocznik Slawistyczny* VI 1—38, в която поддържа, че

не може да се докаже някогашното присъствие на келти в балтийските области и че имената, които Шахматов брое за келтски, са изобщо индоевропейски; вж. К. Buga, Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? Още в началото на своята статия Буга се спира тжмо върху имена, които напомнят нашия Naissus, сжз- даден по името на р. Navissus; вж. и у Кацарова каз. съч., в което е посочено, де се среща името: Tab. Peut., Jt. Ant., It. Hier. и т. н. Буга признава, че някои балтийски речни имена много приличат на някои келтски, ала все пак, каже, няма достатъчно основания да се прогласяват само за келтски. Дори ако в балтийската топонимика се на- мерят няколко сжвсем идентични с келтските имена на реки и места, това не е никак чудно, понеже имаме работа с две сродни ези- кови групи. Точно съответствие се наблюдава напр. между келт, Nāva, sera die Nahe при Бинген (у Холдера Altcelt. Spiachsch. II 693) и лит. Nōva, десен приток на Šešupe в Сувалкската губерния. Ала ето че тук Буга привежда и областно гр. νόα· πηγὴ Λάκωνες, в което естествено имаме работа со сжщия корен, който и в келт. Nāva, па и в името на нашата река Navissus ≧ Нишава. Какво следва от всичко туй? Буга изрично пише: „Тука може тжмо да се каже само: индо- европейски! Келтски няма нужда да бждат такива имена“.¹⁾

Но в нашия случай, като се отрече келтския произход на Navissus, Naissus, остава да се приеме за едничко, много по-вероятно. второто предположение, че това несжмнено индоевропейско име на Бал- канския полуостров е тракийско, както толкова други, на първо място Струма — Στρυμόν, Стрема — Σέρμιος, Лом — Almus и т. н.

Колкото пжк за твждението, че занимаващето ни име е може би предииндоевропейско и следоват. предтракийско, това твждение не издържа критика. То би могло да се подкрепи само с посочване на обстоя- телството, че името е образувано с „предииндоевропейския“ „суфикс“ -ss-, -s-, за който говори м. др. и Хирт Die Indogermanen I 60— 61, II 570, като привежда имена на реки в Атика Ilissos и Kephis- (s)os, в Беотия реки Permessos, Kephis(s)os, в Тесалия река Pami- sos и градове Argissa, Larisa, Pyrasos, Pagasai, та че и карий- ските Halikarnassos, Prinassos, Mykalessos и мн. др. Това, което разправя нататжк Хирт, а именно, че някои от тия местни имена се повтарят в Европа и Мала-Азия, напр. Larissa в Тесалия, Лидия

¹⁾ „Hier kann man eben nur sagen: indogermanisch! Keltisch brauchen solche Namen nicht zu sein“ Rocznik slawistyczny (Revue slavistique) VI (Краков 1913), стр. 4.

и Мизия, един Parnassos има в Фокида, а други два в Кападокия и Кария, Mykalessos се явява в Беотия и Кария, Kerphisos в Атика и Беотия, Kabessos в Ликия и Kabassos в Кападокия, е верно. Ала от това никак мъчно е да се извади логическо заключение, че в индоевропейски имена не фигурира „суфикс“ -ss-, -s! Вжн от това, всеизвестно е, че в индоевропейските езици има грамадно множество имена, образувани тъкмо со „суфикс“ -ss-, -s- Би значило да се повтарят елементарни истини, ако бихме поискали да изброяваме тука всички думи с тоя „суфикс“ от всички индоевропейски езици, та затова може само да се отбележи, че на -s- Formantia (-s, -es-, -os-, -es-, -is-, -us-) в тия езици са посветени повече от 50 страници в Бругмановата голяма сравнителна граматика на индоевроп. езици вж. K. Brugmann Vergl. Laut-, Stammbildungs- u. Flexionslehre nebst Lehre vom Gebrauch der Wortformen der indogerman. Sprachen² II, 1 (Щрасбург 1906) стр. 514—574.

Който е предубеден в теорията за неиндоевропейския произход на имената со „суфикс“ -ss-, -s-, би могъл да възрази, че у Бругмана се привеждат нарицателни имена, а не собствени. Ала днес е излишно да се казва, че за етимологията няма и не може да има принципиална разлика между нарицателно и собствено име. Отдавна е казано, че за етимологията всички собствени имена са нарицателни, та е неоспоримо, че съществуването на индоевропейски нарицателни имена с формант -so-, -sso- говори против хипотезата за неиндоевропейския произход на въпросните местни и речни имена.

Има обаче нещо още по-сжкршително за тая хипотеза. То са индоевропейските местни и речни имена со „суфикс“ -ss-, -s-. Тжй, Шахматов привежда в споменатото свое изследване келтски имена, като Plisia, приток на Видава, приток на Варта, приток на Одер, немски Pleisse, приток на Саала, ляв приток на Елба, Plissa, Plisa, ляв приток на Мемел, вж. Arch. f. slav. Phil. XXXIII 77—78, Dubissa, приток на Мемел, срв. келт. dubos (ирл. dub) „черен“, п. т. 78, места Villonissa, днес Villenauхе во Франция и Vellenessa, сега Villenauхе-la-petite, п. т. 79, Welesa, ляв приток на Двина, Dryssa или Drissa, десен приток на Двина, може би от *Druissa, срв. во Франция la Druise, la Dreusse, п. т. 79, река Dumnissus от Dubnissus, п. т. 80 и др. Много от тия имена и други подобни тям речни имена разглежда, както се каза, проф. Буга в споменатата статия и доказва, че всички тези имена не са изключително келтски, а изобщо индоевропейски, вж. RS VI passim.

И тжй, за безпристрастния изследвач е повече от очевидно, че въпросите имена со „суфикс“ -ss- -s- не само могат, но и трябва да се броят за индоевропейски, и че следователно името на нашата река Navissus $\geq$ Ниш(ава),¹⁾ както и произлязлото от нея местно име Naissus $\geq$ Ниш, не бива да се прогласява за неиндоевропейско и предтракийско. Но щом това име е индоевропейско, нямат ли право ония автори, които го смятат за келтско? — Да, те щяха да имат право, ако можеше да се докаже, че коренът *пац- и „суфиксът“ -isso- са изключително келтски, и че у никой други индоевропейски народ не се намират никакви други имена от същия корен и со същия „суфикс“.

А в действителност не е така. Коренът пац- ще трябва да се брой за индоевропейски, както показва Буга, каго приведе и балт. Nóna и особено грцк. диял. νόα πηγῆ. А че и „суфиксът“ -isso- е индоевропейски, в това не може да има никакво съмнение след всичко гореизложено.

За да се свърши напълно обяснението на старотракийското име Navissus, Naissus, остава да се отговори още на едно питане: има ли случай да се образува собствено име на река от име нарицателно което значи просто „извор, източник“ („source, fontaine“) и, — което е същото — бива ли да броиме старогр. νόα πηγῆ за нарицателно име, сродно с келт. Nāva, Nahe при Бинген, литов. Nóna в Сувалкската губерния и нашия Navissus — Нишава (Naissus — Ниш)? На тоя въпрос може да се даде само утвърдителен отговор, защото образуването на речни и местни имена от подобни корени е всеизвестно. У Кънчова, Орохидрография на Македония 35 е отбележено, че горното течение на р. Велика-Треска се нарича просто „Извор“ и се изтъква, че и тука имаме същото явление, както при началото на Вардар, при изворите на който се намира и село Вруток = макед. „извор“, стр. 27: „името на което (село Вруток) е получено от вриещата из земята вода на изворите“. Пак Кънчов пос. съч. 182 ни обажда, че в Мехомийската река, съставна река на Места, малко на изток от Мехомия, се влива р. Изток, извираща в самите поли на високия Пирин. А като знаем, че коренът, който значи „извирам, изтичам“, значи и „тека“, па служи да се образуват безбройно множество имена на реки, които „собствени имена“ за етимолога се оказват, че значат просто „поток“,

¹⁾ Слав. „суфикс“ -ава е сетяшен; срв. Морава $\leq$ трак. Μάρως Сп. Б. Аж. X 56. или Серава. Сп. Б. Аж. XVI 96—7.

„струя“, „река“, то ние можем да кажем, че и в случая с Navissus — Нишава се повтаря случая со Струма и толкова други още, дето нарицателното минува за собствено: Станимашката „река Чай, Чая“ значи просто „река Река“ (тур. чай „река“), албанската „река Люма“ значи сжщото (алб. Lum „река“) и т. н. А като имаме на ум казаното погоре за връзката между думите, които значат „плувам“ и „тека“, ние добиваме основание да кажем, че индоевропейския корен *пац в занимаващите ни думи е идентичен с корена на гр. νάω от *ναίω, еол. νάει, ῥέει, βλύζει у Хезихия, атич. νῶντας ῥέοντας Phot. „couler“, които думи един такъв критичен етимолог като Боазак сжпоставя сжвършено правилно и с гр. νέω, fut. νεύσομαι „nager“ и с лакон. νόα πηγῇ. Отношението на гр. νάω „тека“, νέω „плувам“ към гр. ναῦς, νέες „navire“, староинд. nāu-h, лат. nāvis и сродните думи со значение „кораб“ към келт. Nava, лат. Nōva и трак. Navissus напълно отговаря на отношението между гр. πλέω, староинд. plāvātē, слав. плути, пловѣ, плавати и под. към гр. πλοῖον „navire“, нем. Fluss „река“, Floss „сал“, бжлг. Плава, Пловица и т. н.

Достойно за отбелязване е обстоятелството, че и тук индоевроп. -ц- пред гласна изчезва, както и в класическия пример Edessa „Воден“ от Εδεσσα. Сжщо така заслужава внимание пжлното сжгласие на формата Ниш от Naissus с отдавна установени и важни славянски фонетически закони. Така, индоевроп. дифтонги oi и ai дават слав. и или ъ (напр. старобжлг. 2. л. ед. ч. повел. накл. **бери** и 2. л. мн. ч. пов. н. **берѣте** срещу гр. φέροις, φέροιτε); жбният безотов спирант (s) след i, ai oi и и др. звукове редовно минава в x resр. ш. И в нашия случай намираме тъкмо такова ш. При това няма никакво основание да се пренебрегва писането Ναῖσσός и сжществуването на форми, които сочат към корен пац-, пав-, та да се чете Ναῖσσός като „Несос“ и лат. Naissus като „Незус“, както прави Ж. Чанков в своя „Географски рѣчникъ на България, Македония, Добруджа и Поморавия“ (София, 1918) стр. 211 (статия Нишъ) „За пръв път старото му име Незус у римляните и Несос у гърците се среща в географическия именник на Птоломей (140 г. сл. Хр.)“. Писането αῖ, ai вместо мнимо е не е измислица на граматичите, а предава живия старинен изговор.

И пак трябва да повторим, че коренът на тракийския Naissus, Navissus се среща в немалко индоевропейски думи, па се повтарят и на други места по Балканския полуостров в имена на води (реки и езера). Тук спада без сжмнение и гр. νῆσος, дорич. νᾱσος, род. νᾱσος „остров“, отношението между трак. Navissos „река“ и гр. νῆσος

„остров“ е тжко такова каквото между трак. *Strymon*, Струма, слав. струя, нем. *Strom* и т. н. и слав. остров; срв. още сърбохрв. *otok* „остров“ и слав. текж. II гр. *νήχω, νήχομαι* „плавам“ се сравнява у *Boisacq Dict ét. de la langue grecque* 670 с лат. *nāre*, гр. *νάω* и т. н. „тека“.

От корена на *Navissos* е образувано и името на езерцето Нисия в южна Македония, от което извира Воденската река (Вода); вж. за Нисия и Вода у В. Кжнчов, *Орохидрография на Македония* 87—8. Успоредица към езеро Нисия и гр. *νήσος* „остров“ представя пак южномакедонското име Остров, Островско езеро в полите на високата Нидже¹⁾ планина. Любопитно е, че на северния бряг на езеро Малик се намира село Нишавец (*Nišaves* на австрийската карта с мярка 1:200.000, л. *Elbasan* 38° 41'). Име на поток Нишор в северо-западна България имам отбелязано от карта, която сега не ми е под ръка. На запад от Воден се намира село Нисия (жит. 340 д. бжлгари християни, вж. Кжнчов, *Македония, етнография и статистика* 149), на австр. карта с мярка 1:200.000 близу до *Nisi Gölü*, сир езеро (блато) Нисия. Австрийската карта дава и с. Ниси до мочурите на Енидже-Вардарското (Пазарското) езеро, северозападно от с. Капсохор и Решани, а на югоизток от Капсохор на самата река Бистрица Мега- и Микра-Нисел, сир. Голямо и Малко Нисел, у Кжнчова *Македония етногр. и стат.* 143: Голямо Нишел, Ниши и малко Нишел

Бжлгарският Ниш от трак. *Navissus, Naissus* „река“ (река Нишава = „река Река“) представя, значи, хубава успоредица към сърбо-хрватската *Rijeka* и италианското *Fiume* „река“.

¹⁾ Дори и името на тая планина може да е от същия корен, както показват успоредите: река и планина Рила, река Вода, Водоша и пр. и планина Водно при Скопие и под. Нидже редом с Нисия може да сочи и бжм влияние на турска фонетика.

Ст. Н. Шишков — St. N. Chichkov

Етнографско-археологическото значение на манастирите в Пловдивската епархия — Les monastères de l'Éparchie de Plovdiv au point de vue d'éthnographie et d'archéologie

Още през апостолските времена християнството е проникнало в Балканския полуостров и бързо се разпространило между туземните поселения — тракоилирийците северно от Олимп и гърците южно, в Пелопонез и островите. Първи възвестители на Евангелието са били апостолите Павел и Андрей. Освен с личното си слово и с посланията си, апостол Павел и с нарочно изпращаните си сътрудници Тита, Тимотея, Сила и др. е разпространявал и затвърдявал новата вяра у новите християни. Апостол Андрей пък е „обходил всички Тракия и Скития и проповядвал Евангелието.“¹⁾ Апостол Павел е основал първите на полуострова християнски общества — черкви в Солун и Филипи, в които били учредени и първите епископства, въздигнати към II—IV в. в митрополитски седалища на първостепенни епархии.

Един от ревностните ученици на апостолите и ярък разпространител на християнството из вътрешността на Тракия е бил епископ Ерма,²⁾ който се счита за основател на черквата в централното и важно тракийско поселище Пловдив, въздигнат после в митрополитско седалище на твърде обширна и знатна епархия, която първоначално обемала 5 епископства, към VII в. увеличени на 8, а през времето на българския цар Симеон достигнали числото десет. *Επαρχία Θράκης*, както се именувала тя по онова време, обгръщала почти цяла Тракия и голяма част от Родопите, в съседство е епархията на Филипи (Драмска).

Тъй първоначалното насаждане и разпространение на християнството между тракийските племена е станало от самите Христови апостоли,³⁾ а техните ученици и преемници успешно продължили святото дело, и след Солун и Филипи постепенно се основали съседните тям черкви — епископски седалища в Пловдив, Никополис, Лютица, Сполен, Одрин и т. н.

¹⁾ Д. Цухлев — История на Българската Църква, т. I, София, 1911 г., стр. 10—11

²⁾ Ibid., стр. 14—15 и 77—78.

³⁾ М. Дринов — Исторически преглед на Българската Църква.

При такова засилено и тѣй далеч разширено и затвърдено вече положение на християнството в Балканския полуостров, което укротило буйните варварски нрави на балканските населения и внесло нов мироглед в душите и живота им, се извършил с големи всемирни последици исторически акт: разпаднала се всесилната езическа римска империя, като източната ѝ половина оцеляла и се отделила с ново историческо име Византия, в която, след Константин Велики, в IV в. духовно и политико-обществено надмощие над романизма взел гърцизма. Обаче един век само след това настъпва друг исторически процес във Византия: започва приидването на славяните от север и заселването им по всички краища на полуострова, та чак и в островите. Тук в пределите на Византия те попадат в напълно охристиянизирана вече държава с развито гражданско и черковно устройство, сже засилено християнско-духовна и културна мощ и в която държава господстващото племе, за да запази своето съществуване и политическо господство, с помощта на езика и писмеността си и с християнската вяра засилва елинизирването на всички находящи се в пределите на държавата не гръцки народности, на първо място славяните. Естествено, всичко това не е минало без вътрешни борби и сътресения във Византия,¹⁾ но най-после духа преодолява над многобройната физическа сила. Похристиянчването и погръчването на славяните, особено в южните краища на полуострова, до толкова успяло, че Византия в своето малобройно и на израждане племе получава нови сили и съживяване. Вече държавници, пълководци, духовници, та дори и императори славяни се издигат на господарствената стълба, закрепват политическото съществуване на държавата и я спасяват от окончателно погиване. Обаче, при всичката духовно силна и политически властна елинизация, през цялото средновековие, та и до наши дни славянобългарския лик на Македония и Тракия ведно с Егейското крайбрежие си останал напълно запазен и народностно господстващ. Нещо повече, което е и най-важното в случая: на бележитите славянски племена, рухнини, сагудати, драговичи и смоляни, населяващи Солунската, Филипската (Драмско) и част от Пловдивската епархии, духовно и религиозно високо издигнали се тогава, се паднала великата историческа чест да станат люлка на общославянската писменост и да бъдат духовно-просветен и културен фар на цялото славянство.

* * *

Тѣй от ранни времена разпространеното и здраво насадено християнство у поселенията в тая част на полуострова — Македония и

¹⁾ М. Дринов — Заселение Балканскаго полуострова славянами, 1872 год.

Тракия с Егейското крайбрежие — първо у старите туземци, тракийците, а подир у прямите им наследници, славянобългарите, обновило живота и изменило нравите и у най-буйните и свирепи от тях. „Звероподобните беси станали мирни и трудолюбиви, покорни на истиннаго Бога. Между тях цвѣтял християнски живот. Непроходимите и обливани с кръв до това време Родопски планини станали хранилище на монашески келии и манастири. Дълбоките и високите пещери, където по-напред се криели зверовете и разбойниците, станали места за ангелски чинове и християнски подвижници.....“ казват черковните историци и изследвачи на оная епоха.⁵⁾

Тая крепка и чиста християнска религиозност не ослабнала и през всички последовачи преживелици на местните поселения; тя се е запазила и до ден днешен в тези страни, като е създала и затвърдила редки по ценност лични и обществени духовни качества, които дълбоко са легнали в нравите, традициите и в целия семеен и обществен живот. Чистота в семейните нрави, евангелско състрадание към ближния и въобще към човешката личност, развито с християнски морал чувство на челяден и обществен дълг, взаимна самопомощ, безупречно и непринудено тачене християнските верски творения, празници и обряди, дълбоко влегнал се стремеж към благочестив живот и др. п. са отличителните чърти, въздигнати в трайни народни традиции у българското население в тракийските планини и Беломорието. Това съвременния наблюдател ще намери и у помашкото население в споменатите страни.⁶⁾ Многобройни са вярванията и обичаите от чист християнски и пряко противоположен на мохамеданството оттенък, които и днес грижливо се пазят и благоговейно почитат в мирогледа и живота на помаците. За потвърждение на това ще посоча само на някои от по-очебиещите. Тъй, напр., в отдалечените и заджнени вътрешни покрайнини на Родопите помаците не работят в дните на много от християнските празници; носят оброци-дарения в черкви и манастири; при появяване на някоя епидемична болест по хората или добитъка окачват в жилищата и оборите кръстове от зелени клонки или отбелязват такива от друго нещо; правят помени за умрелите, кълнат се в комбата и т. н. В някои от Ксантийските помашки села (Муставшово, Кетенлик и др.) до руско-турската война в 1877/78 год. се пазели дори железните кръстове и

⁵⁾ Pavlini, ромеа V, 206—208. Филарет, св. Юли, слав. изд. 11, стр. 104, 106—107.

⁶⁾ Ст. Н. Шишков — Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия. Пловдив, 1914 год.

други християнски знаци в тези от джамиите им, които направо били обжрнати на такива от черкви, без последните да са били предварително разрушени.

* * *

Главен фактор в създаването и развиването на такава силна християнска религиозност още от първите времена в тези страни естествено са били черквите и манастирите. В това отношение рядко би се намерила друга страна, в която тъй многобройни и толкова много почитани да са били богомолните места и сгради, както са били и са и днес Тракийските планини и Беломорието, в които следите от това са тъй изобилни. В което поселище и да се спрете днес, като почнете от самите поли на Родопите, ще чуете и намерите редица имена на места и местности с остатъци де повече, де по-малко, или без такива да са останали, на някогашни оброчища, черкви и манастири; всяко такова място е запазило в голямо изобилие интересни предания и вярвания. Много от тези богомолни, култови паметници водят началото си от твърде далечна древност и са минали през трите етапи на религиозния култов исторически живот: от първо като дело на езичеството, след това обжрнати в християнски, а през турското завоевание и господство обсебени и направени на джамии, текета, медресета или пък досущ сринати на развалини и унищожени. И тези предания и вярвания, каквото фантастично облекло и да им е дал човешкия мироглед през преживените времена, грижливо и благоговейно пазени и предавани от поколение на поколение, съдържат твърде много интересни и ценни данни не само за религиозния и черковен живот на тези страни, а в свръзка с това и за бита изобщо, историята, етнографията, географията, езика и др. на бившите им и сегашни поселения. Няма чука или бърдо, поляна или скала, извор или поточе, единично оцеляло вековно дърво или купчина от такива, която да не носят името на някой светец или евангелско събитие и да не са свързани с някое религиозно християнско вярване и предание. Такива свещени места внимателно и благоговейно се пазят и почитат като светини, и никой не смее не само от религиозен страх, а и от насадено в душата християнско съзнание, нито земята над тях и под тях да обработва, нито пък от дърветата им да отсече или инак мястото им с нещо да оскверни. На празника, т. е. през деня, в който се тачи паметта на светеца или на евангелското събитие, на което е било на времето си посветено подобно място, остатък от манастир, черква или оброчище, населението

празнува, извършва своите общи и частни молитви, коли курбани и устройва своите хубави народни сборове и увеселения. На много такива старинни християнски места и помаците правят сжщото.¹⁾ В много помашки селища ще чуете интересните верски предания и християнски вървания, че на еди кое си място, нива, извор или развалина при изгрев слънце се чувало клепало да бие, глас на свещеник да пее, човешка глѣч на молитва да шуми и др. п.²⁾ Ако ли при такива места се намира изворче или поточе, водата им се почита като свещена и целебна. Дори и в чисто турските в днешно време селища из източните краища на Родопите и по крайморието са се запазили предания за едновременно християнски светини, които турското население сжщо почита и които обикновено именува клисе ери, т.е. черковно място, или ибадет ери — богомолно, обрядно място и т. н.

С разпространението на манастирите, черквите и оброчищата, главно на пжрвите, се развило и разширило и монашеството. До такава степен след иконоборческите вълнения Византия се предала на аскетизъм и строене на манастири през IX и X векове, че се страхували от опасно военно и икономическо изтощаване на империята. В тогавашните предели на Византия само манастирите възлизали на 14,000.³⁾ Познатия пжк руски черковен историк Соколов за тогавашната във Византия рѣчилъ кжм аскетизъм казва: „монашество приемали и императори и членове на императорския дом, дори и царските джщери. Монашеско расо обличали велможите и висшите иерархически лица от бялото духовенство; кжм него тежнели податните класи и робите, които избягвали от господарите си. В манастирите постжпвали не само единично, но и цели семейства, и не само възрастни, но и малолетни. С една дума, при пжрвите императори от македонската фамилия (IX и X в.) почти всичката земя на Византийската джржава е била усейна с манастири, а монасите нямали и брой.“⁴⁾

Следи от тоя широко развит монашески живот и в Родопите сжщо не са изличени до днес. Тжй, напр., в непристжпните скали при самия

¹⁾ Ibid. Сп. „Родопски Напредѣк“, год. IX, юли, кн. X, 1911 год. стр. 241—258.

²⁾ Ст. Н. Шишков. — Из Беломорската равнина. Пловдив, 1907 год.

³⁾ Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антонія въ Царьградъ, изданіе Савваитова, С. Петербургъ, 1872, стр. 172—173.

⁴⁾ И. Соколовъ — Состояніе монашества въ Византийской Церкви съ полов. IX в. до нач. XIII в. Казань, 1894 г. стр. 98.

Бачковски манастир и в тоя момент в канарата над реката се вижда иззидания с тухлен свод отвор в пещерна дупка, в която на времето си се е подвизавал монах-пустинник. От никъде не е възможно да се влезе в тая пещерна келия, освен с твърде голям риск човек да се спусне отгоре с въже. Такива пещерни келии, в които са живели пустинници монаси, има няколко и в непристъпните канари на пет-шест километра разстояние югозападно от същия манастир в местността наречена Клувия, гдето са изворите на буйната манастирска вода. Подобни пещерни дупки се намират и в долината на р. Арда с предания у населението, че са живели в тях монаси-отшелници в минали времена. Между селата Дервент, Еникьой и Кжрка, Дедеагачко, близо при гарата Бодана, в спусковете на Родопите, в една отвесна скала се намира пещерата — оброчище, наричана св. Тодор. На височина повече от 30 метра по една тясна и груба каменна стълба с мъка и дори с риск човек може да се изкачи там. Тая пещера е служила за живежище на монах-пустинник в неизвестно далечно минало и впоследствие обжрната на черква. На празника и тук става голям събор на околното население, у което съществуват също много и разнообразни предания.

Както манастирите, тъй и черквите и оброчищата са били въздигани през миналите далечни и по-близки времена от единични благочестиви християни, често пъти от царе и боляри, пълководци, кехани — скотовъдци, търговци и др. или пък дружно от цялото население в едно или няколко поселища. Те са били обдарявани и съществуването и назначението им е осигурявано с дарения, правени от основателите им (ктитори) и с приноси от верующите богомолци-посетители. През тежките и мрачни минали времена в турските и помашки селища недвижимите манастирски и черковни имоти са били присвоени от новосъздадените мохамедански верски заведения: джамии, текета, медресета, имарети и др. и са съставяли тъй наречените вакъфи, т. е. религиозни, свещени, на които единственото назначение е било да разпространяват и поддържат мохамеданската вяра и култ между завоеваните християнски народи и новите мохамедани, повечето от които с насилие станали такива. Вакъфски имоти: гори, пасбища, ниви и др. има най-много в Родопите и Беломорието, а тяхната управа, след Цариград, е била в града Кавала. Това също потвърждава високо развития религиозно-черковен живот и строй на тези страни.

Но освен гореказаните, тъй да кажем, вещественни доказателства за тъй здравето и повсеместно разширение на християнския черковно-религиозен живот в споменатите страни, ние имаме и ценния истори-

чески паметник на нашия домашен летописец, който, като съобщава как и кога е извършено насилственото помохамеданчване на Чепинските българи (1657) г.), казва: „Асѣнь оца за кашмѣрь патѣра потѣрѣниѣните тѣ расѣпаха съте цркви ѿтъ костѣнець до станѣмѣка 33 монастире и 218 цркви“ . . . “¹⁾

Дали тези манастири и черкви са били само по полите на Родопите или и в по-голямата част от северните им склонове щогоде достъпни да се знаят от летописеца в ония времена, или пък са обгръщали и обширната вътрешност на тези планини, в които е ядрото на помохамеданчените българи (помациите) — това с положителност не може да се твърди. Та и в самата летописна бележка нищо повече не се казва. Обаче, като се има пред вид малко много познатата и запазена днес и в тоя край топонимия, изобилна с имена на светци, развалини и предания, може да се приеме, че тоя споменат от летописеца обсег не се е простираал към вътрешността в Родопите, а е обемал само полите им и, може би, донякъде спусковете на северните им склонове, т. е. тъкмо оная част от тези планини, която още от първи времена винаги е влизала в пределите на Пловдивската епархия и е била близо при седалището ѝ Пловдив. Защото и днес, като се почне от Чепинската котловина и се стигне до Станимака, могат да се наброят, де оцелели, де в развалини или пък само известни в запазените у населението предания и имена, десетки манастири и още повече черкви и оброчища. Тжй, напр., на едно пространство само от 25 квад. километра между селата Добралжк, Наречен и върховете Черни очи и Бяла черква [Белочерквенското плато е на 30-на километра южно от Пловдив в Родопите] е имало 11 манастири и оброчища, поради което онова място е било именувано Св. Гора.²⁾

Разрушаването на черкви и манастири е продължавало при едни или други политически обстоятелства, както преди помохамеданчването на Родопските българи, тжй и след това, през времето на турското господство. Тжй, напр., манастиря св. Тодор над с. Перущица и един от манастирите при селото Кричим са разрушени през възстанието в 1876 год.

Мислим, че всичко това, що се каза до тук, е достатъчно да ни убеди, колко възвишен и чист идеен християнски и черковен живот е

¹⁾ Стефанъ Захаріевъ — Географико-историко-статистическо описаніе на Т. Пазарджишкѣтъ каазж, Віена, 1870, стр. 68.

²⁾ Виж сп. „Родопски Напреджк“ год. II, 1904 г., кн. III, статията „Бяла черква“ от И. И. С., стр. 68—74.

бил насаден в тези първопросветени страни на Балканите, в които през многовековния период от време, начиная от историческата епоха, та до наши дни, само два народа са били етнично господарите — тракоилирийците до края V в. и славянобългарите от тогава до днес.

* * *

През десетките изминали векове и върху споменатите първи християнизирани страни се е наслоил грамаден запас веществен и духовен материал, който, като се изследва и проучи във всичката си цялост, безспорно ще даде пълна картина, какъв мироглед и строй и какъв бит и култура са създали духа, ума и ръцете на старите и днешни обитатели на тези страни.

След горното кратко изложение, налагат се някои пояснения, които да изтъкнат целта и заключението на нашата мисъл в настоящите редове.

Знае се, че в редицата отрасли, върху които се издига историческата наука на човешкия род, черковната или, ако можем по-общо да кажем, култовата археология е една от най-старите и най-важните; би трябвало дори да се каже, че сама по себе си тя е основата на цялата всемирна история на човечеството. При все това, по своята обработка и систематизация черковната археология и в най-просветените страни се счита още за твърде млада наука. У нас, обаче, в тая област досущ малко, ако не ни е желателно да кажем току-речи и нищо не е направено до сега.

Черковната археология не групира в себе си само веществените, материалните предмети, каквито са черковната архитектура, черковните съдове, утвари и одежди, черковната живопис и скулптура, които дължат своя произход на християнското съзнание и служат да изтъкнат религиозния живот на християнските общества в различните епохи на тяхното съществуване. Напротив, черковната археология обгръща и други отрасли на общата историческа наука, каквито са: етнографията, палеонтологията, палеографията, народната психология, народния бит, па не в малка степен и част от народната словесност и лингвистиката, т. е. езикознанието.¹⁾

Когато се вземе общата групировка отрасли, що представя черковната археология, то за архитектурата и живописа в нашите оцелели от миналото черкви и манастири и в днешните предели на Пловдивската

¹⁾ По този въпрос вж. у проф. А. П. Голубцевъ — „Введение въ церковную археологию“, Богословскій Вѣстникъ, XXI, 1912, Януарь, стр. 192—215, Февраль, стр. 237—268.

епархия е все нещо направено от малцината наши учени и археолози.¹⁾ Обаче, погледнато в друго отношение, дето етнографията има своята дума, там изобщо нищо не е направено до сега. И когато самата постройка и живописата по нея все могат и още за по-дълго време да устоят на стихии и на човешкото разрушение, за да се виждат, изучават и знаят, то за подвижните с етнографска стойност предмети и за преданията и вярванията не е така. Тях днешното време много бързо заличава, унищожава и хвърля в схвършена забрава. Та тук именно всеки ден, всеки час може да ни лиши от много неща ценни, загубата на които ще бъде безвъзвратна и голяма и за която загуба и историята, и науката, и поколенията никога няма да ни простят.

Няма вещь в кой и да е манастир или черква, която да не съдържа в себе си една или друга важност т. е. за нашето минало в етнографско отношение. На първо място между етнографските предмети в манастирите стоят уставите им, или тъй наричаните типиси, с които е била дадена уредбата на манастиря от основателя му ктитор. В тези уставни най-важното са имената на селищата и недвижимите имоти в работна земя, гори и др., от доходите, даждията и работната сила на които е била осигурена материалната издръжка на манастиря или черквата и тяхното понататъж духовно-верско и народно-просветно назначение. По тези имена се вижда, какво е било народностното ядро в дадена местност, селище и страна през известно минало време, станала ли е от тогава до днес някаква етническа промена в тях, по какви причини и как е станало това.

Забележка. От устава на Бачковския манастир, построен през 1083—84 година, на който устав историко-критичен коментар даде руския черковен историк професор И. Соколов в сп. „Християнское чтение“ в книгите за април и май 1906 год., ние виждаме, как големите владения от земя и селища, що са били дадени на манастиря от основателите му, изключително до едно имената им са български, следов. и населението им в ония времена не може да е било друго, освен българско. А тези имения, освен в околността на манастиря и в Родопите, са се намирали тогава в Беломорието (Гюмюрджинско), в Серско, дори и в Солунско. Жално е, че този твърде интересен устав още не е издаден на български.

¹⁾ К. Пречекъ — Княжество България. Часть II. Пътувания по България. Прѣв. Ст. Аргировъ, Пловдивъ, 1899 год.

И. Ивановъ — Бачковски манастиръ и Асѣновата крѣпость. Изв. Б. А. Д. II. стр. 197—202, 268—270.

Th. Schmidt — Die Malereien d. bulgarischen Klosters etc. 1908.

А. Грабаръ — Матеріали по средновековному изкуству въ Болгаріи. Годишникъ на Народния Музей за 1920 г., стр. 97—159.

Също и в типа на манастира Вира (до гр. Фере), построен през 1054 г., всички поселения, дадени във владение на манастиря, са с чисто български имена; много от тях днес не съществуват, а други са населени с турци.¹⁾

От не малко значение е проучването и на утварите, съдовете и вжобщо цялата покъщина, която днес е запазена и се намира в нашите манастири и черкви.²⁾ Освен ценностите, що представят те по вид, изработка и орнаментика като етнографски предмети, но и находящите се по някои от тях надписи имат голям научен интерес. От датите, местоозначението, майстора и дарителя ний можем да си съставим една по-ясна представа за нашите занаяти: кога, де, как и в какъв вид са съществували и се развивали те и какво икономическо и обществено-културно значение са имали в миналите времена, а по тяхната украса се схваща художествено-естетичният и технически похват на българското племе в неговото минало и сегашно време. Вжн от всичко това, тези надписи имат и не по-малка езикова и литературно-историческа стойност, особено за по-отдалечените времена на нашето мрачно минало.

Други черковни и манастирски предмети, върху които никой у нас до сега не е обжрналъ внимание и никой няма представа за тяхната етнографска и историческа ценност, са така наричаните поменици. Това са големи и от далечни минали времена списъци, в които свещениците и монасите по желанието на религиозните посетители-поклоници са записвали своите починали или живи близки за помениване при черковното богослужение. В някои от тези поменици, освен личните собствени имена, са записвани и тяхните занятия и местожителство. Те са твърде интересни и твърде важни, защото колкото черквата и да е оказвала своето влияние по чисто религиозни побуждения — кръщелните имена да бждат имена на светци и библейски, пак в голямото си мнозинство тези имена са чисто народни, български, от които много днес са изоставени и съвсем забравени. А тези имена, вжн от езиковата си стойност, ни показват общността на българската народностна и езикова област и трайността в народните традиции. Каква изненада бе, когато пишущият тези редове през 1917 год. имѣ случай да види някои от помениците, джржани в манастирите в юго-източна Македония, в които поменици през XVI и XVII векове фигурират не само чисто български народни имена, но и старинните носовки в тях!

¹⁾ Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ, т. XIII, стр. 52.

²⁾ Вж „Български старини в Бачковския манастир“ в сп. „Родопска Напрѣдъкъ“, год. VIII, декември, 1910 г., кн. IV, стр. 97—104.

А те са намерени из селища по крайбрежието на Егейско море и в градовете Кавала и Солун, гдето се е мислило и твърдяло, че в тях са живели и живеят само стари и чисти коренни гърци.¹⁾

Наред с помениците, каквито се срещат по черкви и манастири, и всеки друг вид черковна и манастирска архива крие в себе си интересни данни от историко-етнографско и политико-стопанско значение.

Такава стойност за етнографията и историята имат и надгробните плочи с надписи и други белези около манастирите, черквите и селищата, а така също и около джамиите и мечетите из помашките села.

Нека не се забравя още, че и манастирските и черковни костници, в които по култови традиции се съхраняват костите на починалите от редица поколения, времена и места хора, в ново време са станали също предмет за изучаване и поясняване на много въпроси от етнографски и исторически характер. Следователно, и те трябва да бъдат грижливо запазвани за бъдещите изследвания.

Спираме се най-последно, в свършека на нашите кратки бележки, върху най-важната и най-интересната област в етнографията — върванията и преданията, култови или просто исторически, с които е свързано съществуването на оцеляло или не богомолно място, манастир, черква, оброчище, джамия, теке и др. Това инак народно словесно творчество, вън от всичко друго, има голямо значение за тях, които искат да вникнат и изучат народната душа, народния интелект. От върванията и преданията би трябвало бърже да се досъбере поне това, което се е упазило още до днес, особно пък у помашкото население из дълбините на Родопите, защото, както казахме по-горе, под влиянието на новите времена и други нови обществени и политически фактори, бързо чезне и се губи безвъзвратно всичко самотно, архаично и етнично, което до сега недостъпността в планината е пазило като свещено и обаятелно.

От 1912 год. насам се пропуснаха твърде благоприятни моменти, за да изучим земите си, които, по зла съдба, наново останаха за нас недостъпни, а при това и в такива условия, че умишлено се доунищожава и съвсем обезличава всичко, що е там етнично наше.

Дано такива непрости ми грешки повторно да не правим пред олтаря и на родната, и на общочовешката наука.

¹⁾ Йорданъ П. Георгиевъ и Ст. Н. Шишковъ — Българитѣ въ Сѣрското поле. Издирвания и документи. Пловдивъ, 1918 г., стр. 51—67, документъ № XL.

От сѣщите: „Българитѣ в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правинско и Саръ-шабанско,“ Пловдивъ, 1918 год., факсимилета на стр. 56 и 57.

Николай Райнов — Nicolas Raïnov

Графиката на Николай Павловича — L'œuvre graphique de Nicolas Pavlovitch

На г. проф. В. Н. Златарски, който
писа за първото графично заведение у нас.

Изкуството е показалец на духовните нужди у известен народ през дадено време. Затова и неговото изучаване представя необходима област на историчната наука: по него се определят духовните чърти на народа в миналото, установява се — що е смятал тогава народът за своя духовна потреба, до какви висини е смогнал да долети неговият идеал, какви основни задачи е слагал за прицел на своето духовно развитие, как е определял в самосъзнанието си своето място между другите племенни единици.

Българското изкуство през средните векове се ограничава в църковната стенопис, иконописата на дъска, резбата и архитектурата — главно религиозна. Декоративното ваятелство вижда своята работа в приготвяне на надгробни кръстове (повечето грубо изделие), главулеци (капители) за по-широки църковни сгради, стълпове (колони), архитектурни орнаменти. Множеството ръкописи с орнаментна и миниатюрна украса (заглавки, началки и цветни фигурни композиции), пръснати у нас и по чужбина, представят — с твърде малко изключения — богослужебни книги или вероизповедно четиво, книжнина с богословски характер, изобщо. Изкуството ни в тоя дълъг период служи на правослазната вяра, дошла в IX. век от Византия и рано-рано определила стила, предметния кръг и дори техниката на това изкуство. Другояче не е могло и да бъде: християнството представя в оня период възглед на предците ни, определящ както тяхния начин на мислене, тъй и най-близките им духовни задачи. Българските художници от онова време сж се силели по нагон да спомагат за закрепата на българското племе среди враждебни съседни, което е било и политическа задача на царете ни тогава. Стремешт им е летял към надпреварване с Византия на художественото поле — и това не е останало без плод: от България минава у най-близките славянски и другоплеменни народи

ржкописен орнамент, не лишен от самобитни елементи;¹⁾ иконописен стил, понякога доста свободен от суровия византийски натиск, резбарска техника, която е създала паметници — съперничаещи по право с най-добрите образци на византийската и романска скулптура от онова време.

Това увличане от вярата е било живеца на народната душа: тъкмо на византийска почва е трябало да се зачене българското изкуство, та во времената на робство под гърци или на войни с тях неговите майстори-славяни, кърмещи омраза към враждебното племе, да го тласкат в пътеки на самобитност, като го отдалечават постепенно от византийските образци и му придават чисто българско лице.

Изкуството през време на нашето Възраждане, особно в петдесетия години преди освобождението, продължава да носи вероизповеден характер. Но, редом с това, у него се явяват и други посоки, необходима последица от стремежите на народа в онова време. Художниците все още продължават да се занимават с иконопис и стенопис, но те биват принудени да навлезат и в борбата за духовно и гражданско освобождение от двойното робство, да вършат будителска или бунтовнишка работа, да служат на скорозародилото се българско училище, да помагат на нашите книжовници. Възраждането през тия петдесет години се очертáva в две главни борби: за самостоятелна църква и за свободна държава. Всъщност, и двете идеи се обединяват в главната и първа цел на всички тогавашни будители и бунтовници: закрепата на народно самосъзнание у българина. По необходимост и родното изкуство през онова време отправя стъпки натам. За тая просветителна работа художниците съ намерили яко здрава помощ в новия за нашето изкуство художествен род, слабо известен до началото на миналия век у нас, — графиката. Тоя род се пренася в нашеенско заедно с книгопечатането и в първите десетолетия върви рамо до рамо с него, задълго подчинен нему, за да се освободи и заживее независим живот едва към шестдесетия години. Това освобождение на графиката от книгопечатането се дължи на оновова, чиято художнишка дейност в тая област съставлява тема на моята работа.

¹⁾ Вж. А. И. Яцимирскій: „Старинное Румынское Искусство“ („Искусство и Художественная Промышленность“, г. III, 1901, № 4, стр. 153). — Ср. В. В. Стасовъ: „Славянскій и Восточный орнаментъ по рукописямъ“, СПб., 1884 г., табл. 34—38. — О. И. Буслаевъ, приведен у А. И. Яцимирски, спом. ст., стр. 155. — В. Бутовскій: „Исторія русскаго орнамента съ X. по XVI. столѣтіе по рукописямъ“, 100 таблицъ въ краскахъ, воспроизводящихъ facsimile съ 1332 различныхъ орнаментовъ, и 100 таблицъ, въ два тона, отдѣльныхъ мотивовъ въ увеличенномъ видѣ, Paris: A. Morel, Москва: Худож.-Промышл. Музеумъ. — А. Новицкій: „Исторія Русскаго Искусства съ древнѣйшихъ временъ“, Москва, 1903, т. I, стр. 132, 135, 137—138, 138—139, и др.

Пълна и подробна история на българската графика е за сега немислимо да се напише. Липсва пълнен и обстоен опис на графичните творби у нас отпреди освобождението; самите произведения не сж прибрани и наредени: в никой от пашите музеи няма колекция дори само от литографиите на Николай Павловича; графичните творби, обнародвани било в книги, било отделно, сж прхснати по частни библиотеки и къщи низ цяла Бжлгария, та запознаването с тях е трудно, дори невжзможно. Ала, все пак, най-важните от тях може да се посочат — и по тях може с известна сигурност да се сжди за главните пжтища, по които е минала нашата графика в развой си. Сред тия творби джржат средоточно място литографиите на Николай Павловича, които сжставят цял кржг, — ако не завжршен, поне близък до завжршване. Те се не явяват случайно, откъснати една от друга, породени от мигновенна творческа прищявка или плод на незряла приумица; напротив, те издават строго обмислен план, имат свой стил — дори с недостатъците си, говорят за лично разбиране на фигурата и обстановката, преследват зряло установена цел и изразяват оформени идеи; от друга страна, те сж предизвикали критика, доста важна — като глас на онова време, влияли сж вжрху широките народни слоеве, добили сж голямо разпространение; всички те сж отдавна голяма рядкост, а някои от тях не могат вече никжде да се намерят; те не сж били препечатвани.

Понеже графичната работа при нейното начеване у нас е била в помощ на печатарството, пжрвите графични творби носят печата на приложност. Още Софрониевият Кириакодромион (Римнишки печат от 1806.) сжджржа гравюри. На л. 1⁶ има гравюра с надпис: „Ο ΑΓΙΟΣ, ΙΩΑΝΗΣ, Ο ΘΕΛΟΓ“. Има гравюра и на л. 6⁶ с надпис: „ΔΕΜΙΝΕΚΑΤΕΤΩ | ΡΟΡЬ СФИНЦИΔΟΡЬ“ и две молитви. Очевидно, и двете гравюри сж заети, чужди, приспособени към текста. Зает ще да е и образът на стр. 2. от Буквара, печатан в Букурещ през 1825. (по Московския Буквар) от „Анастасія Хаджи Геωργία Полизовъ, Добря Хаджи Ιωαννα Бакалогу и Стефана Поповича“; тоя образ носи надпис: „Двойно видать оучените“. На задната корица на Буквара, печатан в Будин през 1826. от „Г. Васильовъ Н. Неновича“, виждаме изобразени две деца, — сжщо заето графично украшение. На пжрво време, па в много случаи и отпосле, графичните елементи на печатните ни книги — винйетки, печатарски украшения, орнаментни чжрти, дори илюстрации — се на готово вземат от печатницата, без да се свжрзват осмислено с текста, често дори без да отговарят на сжджржанието. Тяхното присжтствие в книгата се обяснява само с нуждата за попжлване

на някое празно място, или пък с желанието на издателя да се поукраси книгата. Тъй, например, откѣтре на загл. стр. в „Канонъ Молебный“ на Св. Ивана Рилски, печатан в Бялград през 1836., намираме образ на св. Троица. В Дарварйовото „Краткое Толкованіе на Божественныѣтъ Храмъ“, преведено от „Райна Поповича Жавранинина Карловскіа Школы Еллино-Греческаго Оучителя“ и печатано в Будин през 1837., има (на стр. 8). сѣщо образ на св. Троица. В много случаи клишетата сѣ тѣждествени; очевидно, те не илюстрират текста; те го само украсяват.

Понякога, обаче, при добър издателски вкус, и с най-прости печатарски и графични средства се е достигало до стилно издание; такъвъ е случаят с една книга, печатана през 1838. в Солун: „Началное Оученіе съ молитвы Оутреннія Славяноболгарскіа и греческыа. напечатана во градъ солънъ, со ѣзновъ тѣпъ: при хаѣи папѣ еодѣсѣар хѣмандрита Сунайтскаго. лѣта аѣли“. На заглавната стр., под годината, стои една хералдична виньетка: коронуван герб (три звезди), поддържан от страни от две амурчета, сложен на правоѣгълно подножие, дѣго-образно извито напред, под което се провират нагоре две гранки — маслинена и палмова. Наборът и виньетката сѣ оградени с осмолжчни звезди во вид на цветчета; подобна рамка стяга текста на всяка страница. Книгата е отпечатана с такава стилност, какъто сѣ постигнали много малко наши книги дори след освобождението.

В повечето случаи клишетата сѣ чужди. Руско ще да е клишето, употребено за загл. стр. на „Българскитѣ книжници“ от В. Априлова (Одеса, 1841.): три образа с подпис — „Гуттенбергъ Фаустъ Шеферъ“. Чужди ще да сѣ и клишетата на „Букваръ“ от Петра Х. Беровича (Брашов, 1824.; Букурещ, 1841., с 8 табл. образи; пак там, 1847, 1850.), и образът Тайна Вечеря на стр. II от кратката свещена история и катихизис на „Неофѣта Архимандрита Хилендарца, родомъ же Котлянца“ (Бялград, 1835.), и „иконите на седмѣте Планеты и дванадесетѣте Зодіи“ во вечните календари на „Христула К. Х. Сичанъ Николовъ“ (Букурещ, 1840, 1842), и образът Разпятие в „Книга Наричаемая Митарства“ от х. Найдѣн Иоановича Татарпазарджичанин (Букурещ, 1843.), и образът на св. Кирил и Методия в „Български Букваръ“, издаден в Москва през 1844. от московскія търговец Ангели Николаевич Хаджоглу от Русчук, както и Авраамовото жертвоприношение на загл. стр. в „Психологіа или Душесловіе“, печатано в Смирна през 1844. Сѣщо тъй на готово сѣ взети и виньетките и заглавните илюстрации към „Христосіа ѣли благонравіе“, преведена от

Райна Попович (Будим, 1837.); първите (войник с паноплия, кошер со земеделски аксесуари, рог на изобилието, кошница со цветя, ваза, пейзаж со сърца, музикални прибори и др.) се срещат по чужди книги от онова време, а вторите (майка и дете в градина, жътвар и жътварка, пшеници пред запалено огнище, Хермесъ всред пейзаж и др.) носят подробности по дрехите на изобразените фигури, отъ които се вижда, че не могат да бждат български. Те не сж и добре подбрани: на стр. 156., над оная глава, дето се дават сжвети, как да мжмре човек своите близки, стои украшение — двама весели винопийци, единият от които пие, а другият пее с чаша в ръка. В илюстрацията на стр. 176. (Христовата проповед на планината) Христос е седнал на разгннат свитък, по който се чете думата „Evangelium“, а въ тая на стр. 235. (сжздаването на света) всред лжчезарния тригжлник на небето, между луната и слжнцето, се чете името на Иехова, писано на еврейски. Но на стр. 111. намираме образ на св. Троица с црк.-слав. надписи: „Іисъ Хс“, „Гдъ Свѣлоѡ“, „Дъ Свѣтѣ“, (Дух Свети), а на кръстовидния ореол на Спасителя стоят буквите „О С Н“, вместо гржцките „о ѡ н“, което кара човека да предположи, че оня, който е писал славянските думи, не ще да е разбирал, що значат гржцките букви, та ги е предал погрешно. Това клише се среща отпосле неведнаж по книгите отпреди освобождението; има го и на загл. стр. на „Крѣтка Богослѡвїѡ“ издадена от „х. Найдена Іованова Тѣтаръ-Пазарѣчанина книгоиздавателя“ (Бялград, 1853.); обаче в последната книга няма надписи около главите.

Между книгите, печатани у нас и в чужбина преди освобождението, отрано се явяват учебници. Някои от тях сж илюстрирани, защото го е налагало сжджржанието им или стремежът на сжставителя да бжде нагледен учебникът. Такива сж „Общее Землеописаніе вкратцѣ за сичка-та земля“, преведено и издадено от „Константина Г. Фотинава С.“ в Смирна през 1843., сжджржащо много образи, „Букваръ“ от х. Найдена Іоановича (Букурещ, 1846.), дето (стр. 63.) виждаме образ с надписа: „ван-поръ който върви сосъ ѡгънь, вразъ морето“, Н. Геровият „Изводъ отъ Физикъ“, ч. I. (Бялград, 1849), с 4 листа таблици, „Земледелие“ от Никола Ікономовича Жеравненец (Бялград, 1853), с 8 табл. образи, Н. П. Стояновата „Кратка Антропология“ (Бялград, 1856), с 1 табл. образи, и мн. др., в които клишетата ще да сж заети оттам, отдето е зает и текстът, или ще да сж приспособявани. Заглавната страница на Ив. А. Богоевата „Всеобща географїѡ, за дѣцата“ (превод от руски), печатана въ „Бѣлградъ. Въ Княжеско-Сърбскѣтъ Типографїѡ“ (1843.) носи заета виньетка, на

която личат френски думи по изрисуваните книги („Geographie“, „Plan“), обаче таблицата, приложена вкрая, е литографирана нарочно за учебника („На 3-та часть за всеобщѣѣ Географіѣ“); работена по чужди образци, тя дава бжлгарски названия кжм чжртежите. Нарочно за бжлгарското издание сж правени и осемте рисунки — чжртежи, отпечатани в „Урѣци отъ исчислително землеописаніе отъ І. Груева“ (1862.): на стр. 205. (хоризонт и земни пояси), 207. (слжнце и планети), 212. (кораб и кула), 222. (движение на земята), 229. (лунни мени), 232. („Затмѣніѣ“), 238. (зодиакални сжзвездия) и 240. (Голяма и Малка Мечка). Много по-грубо изработена е таблицата вкрая на Спиридон Петровата „Пълна математическа и физическа географіѣ“ (Русѣ, 1865.); тѣя таблица е работена в наскоро основаната тогава „Каменописница на Дунавскѣѣ Область“, както е отбелязано на нея („Русчюкѣ 1866“); чжртите сж развлечени, буквите — лоши и дебели, цифрите — нечетливи. Хубава и тжнка работа сж илюстрациите кжм Емануил Васкидовичовите „Первѣѣ понатіѣ за дѣтинско употребленіе“, преведени от френски (Бялград, 1847.); илюстрациите сж на отделни листове, изпълнени литографски с перо в „К. Србска Каменорезница у Београду“. Те сж най-добрите илюстрации на учебник у нас, печатан в онова време. Кжм стр. 2. стои изображение с легенда: „1. Солнце 2. Меркурѣ 3. Веносѣ 4. Земля 5. Марсѣ 6. Юпитерѣ 7. Сатурнѣ 8. Уранусѣ“, — а самите небесни тела сж изписани вжрху тжнко очжртани сжсредоточни окржжности, на поле отъ балдахинѣ с ресни; това изображение, както и останалите, има много високо техническо изящество. Кжм стр. 26. се отнася вторият приложен лист с 5 медалйона, — изображения на животни: „Четвероножни“ (елен, овца и крава), „Птицы“ (щжрк, папунек, сокол, бухал и др.), „Рыбы“ (акула, шаран и др.), „Влекоходни“ (гущер, змия и др.) и „Насѣкомы“ (бжжмбари); макар и тжнко изработени, тѣя изображения не задоволяват, защото сж пжлни с анатомични наивности; особно зле сж представени рибите. Срещу стр. 55. стоят 4 фигури: „Евреинѣ—Египтянинѣ—Еллинѣ—Римлянинѣ“, сжщо тжй тжнко изрисувани, пак с анатомични недостатжци. От подобни грешки страда и последното приложение, — това срещу стр. 63. („1. Сатурнѣ. 2. Юпитерѣ. 3. Нептонѣ. 4. Плутонѣ. 5. Юна. 6. Цереса. 7. Аполонѣ. 8. Меркурѣ. 9. Бахусѣ“); те сж приготвени, както се види, по образци, доѣта свободно преработени.

До тѣх се редѣт книги, в които илюстрацията се вече свжрзва с текста, понякога го пояснява, а понякога изразява общата мисжл на книгата; тук спадат и някои богослужебни книги, в които се налага

изображението, защото тъй е било прието, още когато сж се разпространявали в ръкопис (напр., псалтирите с образ на цар Давида). Ще спомена „Канонъ Молебный ко святому Священномученику Харалампію. Во время мора поемый. Сочиненный Г: Х: Павловичемъ оучителемъ Славяно-Еллинскаго въ Систовѣ оучилища“ (Букурещ, 1841.), с образ на мъченика (стр. 2); „Хазрети Аврааминъ“ от иерод. х. Иоаникия Казанлъчанин (Цариград, 1845.) с образ „Жертва Авраамова“, работен с перо и възпроизведен по литографски начин, „Духовный Зракъ“, прев. от Онуфрия П. Попович Казанлъчанин (Цариград, 1850.), с 12 образа, „Псалтирь“ (Цариград, с. г.), с образ на цар Давида, хубаво издадената книга — „Высоки умны хитрости Бертолдови“, прев. „Христо Протопапа Василіевъ отъ Карлово“ (Бялград, 1853.), украсена с 13 дърворезни клишета, „Есопа фръггійскаго баснотворца Басни или приказки“, прев. Райно Попович (Бялград, 1854.), с 14 образа, „Огледало на гръко-арнаутскы-те магесници“ (Цариград, 1855.), с образ на загл. стр. („Д. Тольо или Христовуль, а прѣтвори Леонидъ неомить“ — човек с магарешка глава), друг „Псалтирь“, печатан в Бялградъ през 1855., пак с образ, „Апостолъ“, печатан в Цариград през 1856., сжщо с образ, Месецослов (пак там, с. г.), с образ, друг „Духовенъ Зракъ“, прев. „Маринъ Софроніевъ Калугеровъ“ (2 изд., Бялград, 1856.), с 10 образа, всеизвестния „Прѣдъ-вѣстникъ Горскаго Пѣтника“ от Раковски („Г. С. Р.“, Нови Сад, 1856.), с 5 образа, по-сетнешни издания на Софроніето (Нови Сад, 1856; Букурещ, 1865.), с образи на ангелпазител и Възкръсение Христово, а някъде — и с гравиран лик на автора. В някои книги от рода на споменатите си личи, че клишетата сж заети; такъв е случаят с „Покаяніе“ от еп. Тихона, прев. и изд. „Отъ свашченника Петра К“ (Цариград, 1857): в него и печатарската виньетка на загл. стр. и гравюрата (на гръба на сжщата стр.) сж заети. А в Кирило-Методиевското „Житіе и Исторія“ от еп. Поликарпа, печатано в Цариград през 1857., образа на славянските просветители е „Рисоваль Корнилій Тромонинъ“, а „Гр[авироваль]“ — „Алекс. Аванасьевъ“. Заети сж и дребните виньетки и печатарски украшения у дядо Славейковите календари („Нова Мода“ — 1857., Цариград; „Смѣшный Календаръ“ — 1861., пак там), многото изображения (101) на Хр. Г. Дановото „Пространно священо Бытописаніе“, печатано в „Пешта“, през 1859., 34-тах образа на „Практическо Руководство за шелководство-то“ от „Захарія Княжескій“ (Цариград, 1859.), както и повечето изображения по нашите първи буквари

и читанки.¹⁾ Во второто издание на поменатото „Краткое толкованіе на божественный храм“ (Букурещ, 1846.), на стр. 6., срещаме образа на св. Троица с две ангелчета, поддържащи кълбото на света; тоя образ се среща и другаде: той е, очевидно, зает. Винийетката на следната страница (крин, шишък и светозарен тригълник, окръжен от звезди) е също заета: всред тригълника личи писано: „о ѿсος“.

Разбира се, че използването на готови чужди клишета не е могло да става всякога; ставало е нужда да се поръчват гравюри, както е случаят при Поучителното Евангелие, поправено от А. Гранитски и напечатано от „Петра Стоянова Търновчанина“ в Букурещ през 1865. Образът на архангела с меч и сияние ще да е зает, както сж заети и печатарските орнаменти; обаче след заглавния лист иде приложение на „Преподобный отец Софроній епископъ Врачанскій Великія Мисій, роденъ въ лічто 1741 въ Котелъ (въ Бѣлгаріи) починалъ въ Влашко въ лічто 1813.“ Изображението е изпълнено по литографски начин; епископът държи в лявата си ръка патерица, а с дясната благославя. Не ще съмнение, оригиналът е бил изпълнен от българи, или — най-малко — нанесен по българско изображение. Това впечатление се затвърдява у нас особно силно, след като сравним литографията со заетите гравюри на стр. IX. (снемане от кръста), стр. X. (Възкресение Христово), стр. XIV. (св. Троица), стр. 373. (Христос благославя децата) и с печатарските украшения, издържани в съвсем друг стил. В изданието от 1868. (Бялград), очевидно, не е могло да се препечата литографското изображение от Букурещкото издание (сигурно камъкът е бил изтрит, или е бил мъчен преносът му), та ликът на Софрония Врачански е възпроизведен чрез гравюра. И тук се натъкваме на явни стилни противоречия между тоя лик и заетите печатарски винйетки (тръбец ангел и фасад на готична катедрала с три пробива за набор — на загл. стр.). Ликът прилича донякъде на литографския, но е отпечатан с гравюра; ръкописните думи под рамката сж щците; очевидно, гравьорът се е ръководил от литографията в Буку-

¹⁾ Освен споменатите по-рано, вж. „Азбукваръ и прѣва книжка за чтеніе, наричана отъ П. Х. Марковъ“ (Бялград, 1859.), с 14 обр., „Начална книга за дѣца-та“, прев. от френски К. Василиев (Цариград, 1860.), с 108 обр., (2 изд., пак там, 1861.), Дановата „Четанка“ (Виена, 1866.), с 14 обр., „Втора четеница“ от същия (пак там, 1868.), с 23 обр., „Букваръ съ картинки“ от Ив. Н. Момчилова (Виена, 1868.), Д. В. Манчевия „Бащинъ языкъ“: кн. I (Виена, 1869.), с 37 „щамници“, кн. II (пак там, с. г.) — с 2 обр. и кн. III (пак там, с. г.) — с 41 обр., „Кратка Читанка за взаимны-те училища“ от Павла Калаянджи (Одеса, 1861.), с 7 обр., „Прѣва Четеница“ от Андрея С. Цанов (Виена, 1869.), с много клишета, очевидно заети, П. Р. Славейковата „Кратка Читанка“ (Цариград, 1869.), с две печатарски винйетки, чужда работа, и др.

репцкото издание. Но и тук той не си е сложил името. В книгата всички други украшения (стр. VII., X., 346., 362.) сж заети.

Наредъ с подобни книги стоят други, в които илюстрацията носи, може да се каже, технически характер. Такъвъ е „Мѣсецословъ“—т на „Велка Радова Королеева Панигѳрца“ (Цариград, 1853.), за който самият автор е рисувал голямата пасхална таблица, печатана червенословно, и деветтах пасхални рѣце, от които деветата е сжщо печатана червенословно. На таблицата (пасхалиа) пише вляво отдолу: „Печатано въ литографіи Г. Ласкарисъ. Цариградъ 25 Октовріи 1853“, а вдясно стои самото име на тоя, който я е чѣртал: „Писалъ Велко Р. Королеевъ Панигѳрець“. Деветата пасхална рѣка е снабдена с орнаментна гривня.

Едновременно с това е вѣрвяло и приспособяването на чужди клишета към бѣлгарски текстъ. Някъде сж били сменяни надписите с бѣлгарски или цѣрк.-славянски, а някъде е била преработвана цялата виньетка или илюстрация. В „Молебны канони“ от М. Петров, инок-преображенец (Русчук, 1867.) е употребено клише, представлящо листни завитѣци, всред които се очѣртава медальон с образ на Бога Отца и надпис на бялото поле: „Бѣъ ѿцѣ“; рисунката е, без сжмнение, работена от бѣлгарин. Обаче виньетката вкрая (крѣст в облаци с лѣчезарен трѣнен венец над него) е заета, понеже се среща в печатани по-рано книги в цариградските печатници.

Пример за приспособяване на готови изображения към бѣлгарска книга, негли с участието на бѣлгарин-гравѳор, ни сочи издаденото в 1858. (Цариград) „Житіе и Чюдеса сватаѣго славнаѣго прорѣка Ілїи“, прев. „по усердно-то подбужденіе отца Х. Софронїа, Игумена на Плаковскїа въ Тѣрновско-то окрѣжіе мѣнастырь святаѣго пророка Ілїи“, изд. от сжщата обител. В края на книгата, на стр. 35., под текста, има гравюра: пророк Ілия, понесен на огнена колесница, се изгубва в облаци, а на брега на реката — Елисей. Втора гравюра краси гѣрба на зад. корица: жѣртвоприношението на Ілия и на Ахавовите жреци. И двете гравюри сж работени по чужди оригинали (прилични тѣм виждаме в грѣцките и цѣрк.-славянски житиета на сжщия светец), но самите гравюри не намираме вжзпроизведени другаде; сигурно, те сж порѣчани за самата книга.

През това време, както ще бѣде уяснено по-нататѣкъ, се заражда и оригиналната бѣлгарска гравюра. Но, както пѣрвите наши печатни книги сж били издавани в чужбина, тѣй и пѣрвите ни графични работи сж били изпълнявани вжн от Бѣлгария. През 1867. излиза в Русе „Кратко Описаніе на сватата и преславна гора Атонска“,

издадено „втори път за ползата на общежителния Хилендарскій мѣнастырь въ света гора, поправено от А. П. Гранитскаго.“ Това второ издание на „Описаніе“—то се отличава по своите цветни гравюри, каквито няма в по-раншното; па те не се намират приложени и към всички екземпляри от същото издание. Приложенията сж към 3., 11., 15. и 43. стр. — цветни изображения на отделни листове от възсива хартия, по-дебела от тая на книгата. Изглежда, че основният цвят (сивкаво-черен, сажден) е бил отпечатан най-напред, а другите три (светъл кадмиево-жълт, червеникав анилиново-теменужеп и светло-зелен киновар с отсянка на френска зелена) сж полагани отсетне с ръка, или сж печатани с неточни клишета; първото е по-вероятно. Стилът и техниката на гравюрите отведнаж напомни познатите светогорски щампи, от които допреди двадесетина годин имаше образци току-речи во всяка къща. Първата гравюра носи под образа, заграден в геометрична рамка, думите: „**Пришестіе то на Св Богородица къ Св: Горд.**“ Отляво пристига кораб с издути платна; на носа му се вее прапорец с кръст; в кораба се вижда Божиата Майка, придружена от двама светци; над нейния ореол се чете „МР— | ХР“ (монограмно). Вдясно се вижда брегът с двадесетина коленичили хора; някои простират ръце към пристигащата, други благоговейно гледат натам. На брега има кръгъл белведер со седем стълпа, а по-натам — два параклиса и дървета. Далек по морето плува кораб, а от небето се спуща Божието благоволение: сегмент, от който излизат лъчи. Небето е представено чисто графично — с плуващи чъртици. Втората гравюра е разделена чрез водоравно продължение от рамката на две. В горното отделение стои образът на Богородица с детето Христос в ръце; два ангела поддържат с едната си ръка короната на Божиата Майка, а с другата всеки държи по един кръг с условните монограми „МР“ и „| Ж“ (вместо „| ХР“), познати от средновековната иконопис. Христос държи подвързана книга. В долното отделение се вижда параклис, ограден со стена, и два кипариса, стилизувани перообразно; надпис: „**Проскитарь на Св. Троєрзунца**“. По същия начин е разделена и третата гравюра. Горе сж образите на св. Сава Сръбски и св. Симеона; първият е в архиерейско облекло, с патерица и митра; той благославя. Вторият носи дрехи на отшелник; в десницата му има развит свитък. Надписи — „с: савка. сѣр“ и „с: пр симеонъ.“ Долу е изобразен храм с четири купола и кула отпред; около него — дървета и цветя. Надпис — „**црковъ хилендарска**“. Четвъртата гравюра е разделена по същия начин. В горния правоъгълник виждаме изобразен св. Георги в облекло на воин, с копие в едната ръка, а с другата държащ ефеса на меча си, с кръст

на гръдната броня. Надпис — „свѣтъ : георѣин.“ В долния правоѣгълник се вижда обителска сграда с осем купола, кула, стена и дървета по хълмисто стилизуваната земя. Надпис — „Мѣстѣтъ Зѣграфъ.“ На гръба на зад. корица има печатарско украшение: крѣст, увенчан с роза, и палмова гранка пред него; зад крѣста — сияещо слънце. Очевидно, тоя орнамент е зает на готово, защото се среща и по други книги, печатани в сѣщата печатница.

Като графична работа, тия изображения сѣ голяма крачка напредъ. В това ще се убедим лесно, ако ги сравним с приложения към стр. 13. лист у едно прежно издание на тая книга („Кратко описваніе за Свѣтъ-тъ и прѣславнѣ горѣ Аѣонскѣ“, Цариград, 1853.). На поменатия лист е поместено разделено на две с водоравна чрѣта изображение, изпълнено с креда. В горното отделение сѣ образите на „св. савва“ и „сѣмѣонъ“ (единия в архиерейски одежди, а другия — в схимнишки), захвърлили корони, държави и жезли, за да поддържат иконата на св. Богородица и детето Христос. В долното отделение се вижда „мѣтърь Хилендаръ“, доста тежко изобразен. Изобщо, и двете изображения сѣ възтежки, со стремеж към предаване пластичност при непознаване на въздушната и линейна перспектива; опитът на илюстратора да се откъсне от иконописното предание и да постигне триизмерност в изобразяването е излезал сѣвсем несполучлив. Изображението е едноцветно, гладко, но няма хубостта на щампите, от които се е стремил да бяга неговият майстор.

Токущоописаните гравюри се отличават с чистотата на своя стил и с изразителната си линия; те издават у художника, който ги е дѣлбал, чувство на марка, добро познанство с иконописното предание и вѣрно сложена графична цел. Той не дава подробности, за да не наруши стила; не гони доближаване до природата, защото схваща по усет, че условността на йератичния образец се не примирява с реализма. Тия художествени предимства на гравюрите изпѣкват с особна очебийност, ако ги сравним, например, с образа на св. Николая Мирликийски в преведените от Теодора Т. Хрулев „Чудеса на св. Николая“ (Букурещ 1858, стр. 4). или с тоя на Богородица, държеща Иисуса, в „Молитва ко пресвѣтѣя Богородицы“ (Цариград, 1872., на гръба на загл. стр.).

Графиката не е служила, обаче, само на учебното дяло; нейната работа не се е ограничавала и с украсяване на книги от вероизповеден и богослужебен характер; тя е намирала място и в списанията, дори в оня „редъ книжки за женѣтъ“, що е издавал дѣдо Славейков под общо име „Ружица“ (Цариград, 1871, кн. I и II.). Там намираме две литографи-

рани приложения — образци за везба. Едното е в размер 23.5×26.5 см., а другото — 24×30 см.; отпечатани сж с черен цвят и сиво пржскано джно. На тях прочитае и името на майстора, що ги е литографира, а негли и рисува. Над образците пише: „Ружица [с орнаментувани букви] Книжки за Жените,“ броя на книжката, а под самата рисунка стои: „Литог. Игнатій К. Цвѣтковъ,“ срещу което се отбелязва и адресът на издателя: „Издава П. Р. Славейковъ... Цариградъ Балъ Капанъ Бр. 33“.

В посочените примери полицава все приложеното състояние на нашата графика. Такива примери сж изобилни — и по тях човек би заключил, че за никакви художествени качества на нашата графика тогава не би могло да става и дума. Натрапва ни се фактът, че в повечето случаи графика и печатарство се сливат, че създаденото не излиза вжн от границите на занаята, че за изкуство в подобни произведения не може да се говори. Всжщност, вжпросът стои малко по-инак. Като оставим на страна заетото или сжмнителното, ние виждаме, че в онова време сж се явявали и графични творби, изпълнени от бжлгари, при това — творби со стилна чистота, обладаващи художествени достоинства, каквито сж гравюрите, работени в св. Гора. Би могло да се вжзрази, че тия гравюри не сж плод на изкуство, защото водят все още приложно съществуване и нямат още оная независимост, която се подразбира винаги, когато стане дума за чисто художествена работа. Но тук трябва да се забележи, че споменатите гравюри в Хилендарското „Описание,“ двата лика на Софрония Врачански и двата везбени образца в „Ружица,“ що избрах за пример между многото графични творби от онова време, имат значение и вжн от книгата, като илюстрации или приложения на които сж обнародвани. От друга страна, те малко допринасят за уяснение на писменото съдържание, тжй като не сж тясно свжрзани с текста; следователно, те сж по-независими, отколеото изглежда на пръв поглед. Найсетне, нито една от тия творби не би изгубила нищо, ако беше отпечатана на отделен лист и поднесена като чисто самостоятелен графичен плод. Ала има и друго: явявали сж се и отделни гравюри, шампи, литографии, само че техният брой е много по-ограничен от тоя на книгите и на графичните приложения към тия книги. Тжй, например, още в 1807. е била отпечатана голяма гравюра, изобразяваща Бачковската обител. Тя е печатана едноцветно (вжзсив печат) на лист с размер 52×74.5 см., с обяснения и заглавие на църк.-славянски и гржцки. Шампата представя не само Бачковската обител, а и параклисите около нея. От вратата на обителта излиза шествие, отправено по стжпала към чудотворната икона. По пжтя към обителта припускат трима конници с шапки

като чалми. От обителските стени гърмят четири топа, за да поличи тържествеността на изобразявания миг. Над обителта се вижда образът на Богородица с Иисуса в ръце; отляво и отдясно стоят създателята на нартика; редом с тях — образ на двама архангели, държещи изображението на Вседържителя, а над него — св. Дух во вид на гълъб, заключен в двойна окръжност, от която се излъчва сияние на лъкатушки. Над шествието пак се виждат създателята на обителта. Над средния богородичен образ, дето свършват кривите линии на бърдата, почват облаците, а иззад бърдата и облаците се подават ангели, покланящи се на св. Троица, възседнала над облаците. Върху реката и предната обителска стена се простира в долния десен край на рамката дълга ивица, разделена с отвес на две, носеща гръцки и църковно-славянски надпис: „ΑΥΤΗ Η ΙΧΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΛΕΙ ΓΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑ. ΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΣ ΤΗΣ ΣΠΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗΣ ΜΠΑΤΣΚΟΒΣ. ΉΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΗ ΧΑΡΙΝ ΉΓΛΑΒΕΙΑΣ ΔΑΠΑΝΗ ΤΩ ΤΙΜΙΩΤΑΤΩ ΉΝ ΠΡΑΓΜΑ ΤΕΥΤΑΙΣ ΚΥΡΙΩ ΠΕΤΡΩ ΡΑΝΩ ΣΑΜΑΚΟΒΙΤΩ ΚΑΙ ΑΦΙΕΡΩΘΗ ΤΗ ΑΥΤΗ ΜΟΝΗ. 1807. Ήν Βιέννη τῆς Α᾽ εςρίας“ — „Сіа іχοграфіа въ Філіппіполѣ находящагосѧ пресклатой Богорѡ. дѣиы блѣковской прозыклѣмоѧ. сватѡго монастырѧ изображенѧ нѣднѣнемѣъ ѣстѣнѣшаго кзпцѧ самаковскаго зроженѧ Господѧ Пѣтрѧ рѧна и ѡннымыже, благоговѣнѧ радѧ въ зпоманѣтомѣ монастырѣ освѣщенѧ 1807 оу Вѣннѣ австрѧнскѡ“. Освен тоя надпис, има и друг, в горния ляв ъгъл, под чудотворната икона: „когда же от двѣжды оуно дѡры въ Мо настырѣ снесли то въ трѣтѧ разѣ переселисѧ въ сѧю пещерѣ назывѣмѡю клѣткѣ Нынѣ же на ходѧтсѧ на оуномѣ столѣ Монастырѧ во внѣтрѧ цѣрквы“; същото стои на гръцки над иконата. Вляво под св. Троица се виждат двама иноци с паникамилавки и бройници в ръка, а между тях — мъж с корона и богато везана орнаментувана дреха; между първия иннок и царя — параклис (образец на обителта, чиито основатели сѧ тримата изобразени); около тях има също обяснения (гръцките изоставям): „Создѧтели Монастырѧ“ — „Григорѧ“ — „Алексѧ комнѧнѣ — царѣ“ — „Аспасѧ — братѣ его“. Под св. Троица, над обителта, се очѣртава островрѣх медальѡн с изображение на Богородица и Христос-дете; на мозаичното дѧно — монограми $\overset{\Omega}{\text{MHP}}$ — $\text{H}\overset{\sim}{\text{Y}}$. Над медальѡна има два ангѣла, отляво — момче с кожена шапка и дреха с обшивки, отдясно — брадат мъж, облечен в подобни дрехи; и тук има обяснения: „создѧтели нарѡика“ — „Гаврѧилѣ — отецѣ“ — „и Геѡргѧ — сынѣ еГо“.

Вдясно до бащата се очжртава втор заострен медалйон с два архангела, държещи елипсовидно изображение на Вседържителя; единият е в облекло на воин, с жезъл в десница, а другият носи широкопола препасана дреха с широки ръкави; над тях стои кръгло изображение на св. Дух в профил, разкрилен и украсен с ореол. Зад Георгия стои очжртан в образец сжграденият от него и баща му нартик. Не сж пропуснати и по-важните обителски околности: от възвишението, на което стои чудотворната икона, тече към обителта неравна ивица вода с надпис между двете брегови чърти: „το ἁγίασμα“ — „святая вода“. Шествието излиза през „Великия врата“, на вътрешната стена пише над една от вратите — „земница“, а зад десния долен жгъл на сградата — „Малкия врата“. Над реката, в долния край на щампата, има джговат зидан мост — : „Великия мост“. В реката плуват едри риби, архаично стилизувани. Наоколо се виждат изобразени параклиси, дървета, кладенци, — со съответни надписи. Под тримата конници пише: „ο δρομος τῶ Σταυρομαχῶ“ — „путь къ ста...“ [недопечатано].

От тая стара щампа сжм виждал само три екземпляра, но все различни отпечатки, сигурно правени в различно време. Първият принадлежеше на един мой сродник, покойният Георги Дашин, самоковец. Отпечатката беше ясна, особно добре се четяха църк.-слав. надписи. Къде се намира сега щампата, не можах да узная. Втор екземпляр видях между книгите, останали от покойния критик Алберт Гечев; отпечатката беше на хубава грапава хартия (филигран: полумесец с образ, двуглав орел с жезъл, над орела корона, под него турски монограм). На отпечатката сж предадени всички сенки в гравюрата, но буквите сж слаби, едва се четат, особно църк.-славянските. От тоя екземпляр е снето факсимилето, що прилагам в края на статията. Третият екземпляр сж-ставя част от ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека (№ 91., описан от проф. Б. Цонев под № 181., стр. 270 от Опис). Отпечатката е направена върху лист с размер 59·5×69·5 см.; печатът е черен, много ясен, на гладка и твърда хартия, без водни знакове: буквите и главните чърти на рисунката сж отпечатани ясно, ала сенките не сж излезли, поради което на пръв поглед може да се стори човеку, че вижда отпечатка от сжвсем друга гравюра. Този екземпляр носи още една важна особност: гръцката половина от долния ивичен надпис е била изтрита на плочата и заменена с грубо наподобяване на зид от дялан камък, та чак подир това е направена отпечатката. Все пак, някои букви от изтрития надпис се четат.

Различията в трите екземпляра ме наведоха на мисълта, че плочата, от която сж печатани гравюрите, е подлагана на промени и поправки; ясно е, че най-напред една ржка е изтривала църк.-слав. букви в обясненията на образите, като е запазила само тия в ивичния надпис долу; сетне друга, много по-решителна, се е помжчила сжвсем да премахне гржцката половина от ивичния надпис, като я замени с наподобяване на зид, но не е напжлно сполучила. Сигурно пжрвата поправка е правена от гржк, а втората — отъ бжлгарин. Кой е сжздателят на гравюрата, обаче, не може да се разбере. Когато запитах покойния Дашин, откъде е добил щампата, той ми каза, че му я бил дал зографът Димитър Христов, брат на Захария, сжщо зограф, и син на Христо от Доспей, който се учил в св. Гора на иконопис. Тия данни, които бях записал на времето си, отпосле, когато се зах за проучвам работите на Станислава Доспевски и Николай Павловича, сжвпаднаха напжлно с животописните данни за семейството Доспевски. Бях запитал Дашина, кой е рисувал щампата, и той ми беше казал, че я е рисувал сжщият Димитър Христов, който му я дал. Друго семейство от зографи с такива имена в Самоков няма; трябва да приемем, следователно, — ако е верен твърдежът на Дашина — че автор на Бачковската щампа е Димитър Христов, баща на Станислава Доспевски. Това е много вероятно, защото — от една страна — в Самоков ще да е имало повече от една отпечатка от гравюрата, щом Димитър е подарявал такива щампи (по думите на Дашина, той бил подарил и на други), а — от друга — в една от стенописите в Бачковската обител, където сж работили Димитър и Захарий, виждаме изписана обителската сграда и празнично шествие от поклонници, изобразени в тогавашна носия. И там срещаме изобразени неколцина поклонници на коне, както минават през големия мост и гжрмят с пищови. А тая стенопис е работа на Димитра Христов,¹⁾ който е подарявал на самоковци от щампите. Мжчно е да се обясни, как сж могли да стигнат толкова отпечатки от гравюрата в Самоков, когато самоковци не отиват на поклонение в далечната за тях Бачковска обител, а предпочитат Рилската. Сжщо тжй не може

¹⁾ Вж. Д. П. Даскаловъ: „Искусството въ България“ (извлчение отъ една рѣчь, държана въ Пловдивъ — „Лѣтописи“, год. III, брой 5. 1902 г., стр. 117). — За семейството Доспевски вж. пак там, стр. 116 — 118; ср. Bogdan D. Filow: „L'ancien art Bulgare“, Berne: Paul Haupt, 1919., р. 62 — 63; Л. Касжровъ: „Енциклопедически рѣчникъ“, Пловдивъ: Д. В. Манчовъ, 1899 — 1907, ч. I, стр. 425. Андрей Протичъ в очерка си „Искусството въ България“ (отпечатъкъ отъ сп. „Училищенъ прѣгледъ“, кн. IX., год. XII.) и на трите места, където споменува Станислава Доспевски (стр. 1., стр. 5. — два пжти), все го нарича Владиславъ Доспѣвски.

да бжде съвпадение и общият мотив у стенописта и гравюрата. Най-лесно е да се обяснят тия два факта, като приемем за творец на гравюрата същия Димитър Христов, който е изпълнявал и стенописта. Това предположение се подкрепя и от факта, че издател на гравюрата е бил един самоковски търговец, Петър Рана.

Както и да е, тоя факт ни доказва, че още в 1807., сиреч една година след зараждането на приложната графика у нас, се явява и самостоятелна графична творба. От тогава, та чак до освобождението, гравюрата на лист (щампата) продължава да се развива, в повечето случаи под ръката на българин, а редом с нея върви и литографската отпечатка в самостоятелно издание. Те определят и свои области на дейност: щампата поддържа и храни вероизповедното чувство, а литографията буди и подкрепва чувството на родолюбие и народно самосъзнание. Това разграничение на двата рода графика по техника и идейна цел не е случайно: щампата е дълго поддържала преданието на йератична условност, понеже представя превод на стенописта или иконописта на лист, значи — нейният елемент си остава линията; напротив, литографският лист гони целта — да представи колкото се може по-изпълнено и реалистично своя предмет, следователно — нему е потребно петно, моделирувана повърхност, ретуш, пластичност; а това може най-лесно да се постигне с креда на камък (тогава автотипията не е била още позната у нас).

За да не бжда голословен, ще посоча няколко примера от тия два рода графика. През четиридесетите години И. Богоев (д-р Иван А. Богоров) издава в Одеса „Лики на българските царѣ Іоанна Асеня и Іоанна Шишмана и Болгарскіа левъ“¹⁾. Гербът е зает от Жефаровичовата „Стематографіа“ (л. 17⁶: с. 5⁶). Заемане на същия герб намираме и другаде. На стр. 77 от „Царственникъ или Исторія Болгарская,“ издадена от Христати Павловича Дупничанин, бащата на Николай Павлович, в 1844. (Будим), виждаме „Знаменіе на Болгарскихъ хоругвахъ,“ заето в намален вид от същата Стематогра-

¹⁾ Ст. Кутинчев („Печатарството в България до освобождението.“ Приносъ къмъ културната история на България. София: Държав. Печатница, 1920, стр. 49) отнася появата на „Болгарскіа левъ“ към 1840. („Д-ръ Иванъ А. Богоровъ . . . още прѣзъ 1840 год. си позволилъ да отлитографира „Българския гербъ,“ изваденъ отъ книгата на Жефаровича“). В. Погорелов пък, като снима описа на литографията от „Българския Княгописъ“ на проф. А. Теодоров-Балан, отбелязва като година, в която е печатана тя, „1841—44“. По самата литография не може да се познае, наистина, дали рисуѣката е правена в 1841 или в 1844.

фия.¹⁾ Пак от там е преснет гербът и в литографския лист (50×35·5 см.), що е „Издълъ на свѣтъ Х. Найденъ Йвѣновъ Татаръ-Пазарджичянинъ, Книгоиздавателъ“ в Бялград („у Княжество Сѣрбіи Каменорѣзница“) през 1858.; на тоя лист под герба стои препечатано дори и Жефаровичовото хералдично мото от четири стиха. Листът има орнаментна рамка в стил Възраждане, затваряща lika на „Іоѣннъ Владиміръ Царъ Бѣлгарскій, царствовѣлъ отъ 1190 лѣто до 1205. по Р: Х: столица Ёго бѣла въ велико Тръново“. Ликът не е зает изцяло, защото в тоя вид го не намираме у Стематографията, но той е съставен по елементи, взети пак оттам. За основа е послужило изображението на „Стѣйъ Владиславъ, крѣ, ѿсамо-дрѣщѣ сѣрпскій“ (л. 6^а), само че съ внесени промени во второто поле и джното. Короната е друга, към кръста в десницата е прибавена и палмова гранка. Тия промени съ правени по изображението на „Стѣйъ, Іоѣннъ Владиміръ, Муротѣуецъ ѿжекъльбасанъ“ (л. 8^б): тѣкмо оттам съ взети короната, лицето, долните дрехи и стѣлпът на второто поле.²⁾ Богоровите ликове на Иван Асеня II и Иван Шишмана, съставени пак по примера на Жефаровичовите изображения, но не вече с толкова точност в подробностите, и рисувани малко по-нашироко, намираме преснети отпосле в друга литография (лист 55·5×65·5 см., изобр. 42·5×57 см.), „прекопирана отъ Стара Бѣлгарска картина,“ без да се означа годината, но с името на графика: „Лит. Ярмолински, Варна“. Издал я е, както пише отдолу на листа, „А. Зафировъ, Варна“. Според надписания текст, на листа е изобразена „Бѣлгария“ между царете „Іоанъ Асѣнь II царъ бѣлгаромъ 1186 г.“, „Іоанъ Шишманъ царъ бѣлгарски 1394 г.“ от една страна и „Крумъ Страшни царъ бѣлгаромъ и законодавецъ 807 г.“ и „Борисъ или Михаилъ. царъ бѣлгарски 835 г.“ — от друга. И петте фигури съ с военни облека, мантии, корони и голи мечове. От страни на тях е изобразен по един герб с лѣвъ, всеорѣжие (паноплия) и прапорец с думата „свобода.“ Над тоя ред изображения се разтваря надолу хуния, от която се сипят ветрилообразно лѣчи; всред лѣчите — око, под него — свитѣкъ, държан от два летещи ангела, а под свитѣка — двама оковани, оплетени с лента, на която се редят думите: „народность“ —

¹⁾ Проф. В. Н. Златарски („Царственикътъ на Христати Павловичъ,“ Отпечатѣкъ отъ VII кн. на „Училищенъ Прѣгледъ,“ год. XI, София, 1906, стр. 31) допуска, че „изображението на бѣлгарския гербъ в медальонъ — лѣвъ, изправенъ на заднитѣ крака съ корона на глава и вирната извита опашка“ може да не е заимствувано направо от Жефаровича, а от „рѣкописа на Славейкова № 86 (лист. 3. об.),“ както и „мисълта за неговото помѣстѣние“ той отдава на влияние от Славейковия рѣкопис. Това е напълно правдоподобно: в двата герба (у Жефаровича и у „Царственика“) има дребни разлики.

²⁾ От тая литография има две отпечатки в Пловдивската Народна Библиотека, в рѣкописната сбирка (№ № 17034 и 202).

„вразумете синове“ — „отечество“; между дигнатите нагоре ръце на окованите стои корона. Оковните вериги сж закачени за железни пръстени в две малки подобия на затвор, до всяко от които тръбни по един човек; на едната стена пише „1457“, а на другата — „1758“. Над затворите има по един пейзаж: единият ще да представя Цариград, а другият — Търново. От страни на пейзажите стои по един възстанник в цял ръст; единият е с броня; и двамата носят калпаки с лъвчета, наметнати сж с кожени мантии, държат голи саби и знамена с лъв, обиколени от венец — джб и лавър.

От споменатия х. Найденов Иванов Пазарджичанин има издадена и друга литография, лист с размер 24×19 см., в който се очертáva кръгъл медалион с лика на цар Иван Шишмана, украсен около главата с нимба. И тая литография, както и она с лика на Иван Владимира, е работена с гравюрна техника, — очевидно с перо, а не чисто литографски. Под образа (бюст) пише: „Іоаннъ Шишманъ во Христѣ Бѣга Благовѣрный Царь и Самодержецъ всѣмъ Болгаромъ и Грекомъ. Всяко изъ Грамоты, данной Рильскому Монастырю въ 1379 году. Царувалъ отъ 1363-го лѣта до 1411 пор. Хр. столица ѿего била въ велико Тръново. Издалъ на свѣтъ х. Найденовъ Иванъ Татаръ-Пазарджичанинъ. Въ Бѣлградѣ у Княжества Сербіи. Каменорѣзница 1858“. ¹⁾ Сигурно за тая литография ще да става дума в писмото на пазарджичаните „Кочо Ювановъ клѣсаръ у Св. Богородица и Костадинъ Ю. Елисаветинъ“ отъ „15. Іюній 1872“ до Неофита Рилски, съобщено от Д-р Ив. А. Георгова. ²⁾

Около това време, ако не и по-рано, е била отпечатана и литографията, що носи в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека № 16357. Литографията е вече с креда, отсетне обагряна с ржка тукъ-таме со синьо (бледна пруска), жълто и червеникаво. Листът има размер 32.5×45.5 см., а изображението — 28.5×43 см. Рамката и буквите сж златни. Между изображението и външната рамка стои вляво името на рисувача или издателя: „Свѣ. Нгнатій“. Отдолу пак е сложено обяснението на литографното изображение: „Св. Методія. Кръщеніе-то

¹⁾ Отпечатка от литографията има в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека (№ 17666).

²⁾ Вж. Материали по нашето възраждане („Сборникъ за Народни Умотв.“, изд. Бълг. Книж. Дружество, кн. XXIV, нова ред. кн. 6., I: Дѣлѣ истор.-филолог. и фолклоренъ, София, 1908, стр. 10). В писмото се казва: „даніи ѿспратѣхъ на царъ юванъ шишманъ портрета който си ѿспратѣхъ на учѣтель їурданина менъ еденъ ѿ на костадинъ ѿлисаветинъ, безъ друго това да сторѣхъ ѿ колко ѿмѣ цената даніи пишешъ ѿ много ценѣ ѿблагодарѣхъ съ тѣя кадри като едѣнъ знакъ за споменъ“. Очевидно, литографията ще да се е продавала в Рилската обител, или пак се е разпространявала от отца Неофита.

на Българскія Народъ. Св. Кирилъ. Проповѣдъ къмъ Българскія Народъ“. В едно и също изображение — две сцени. Това схващане на историчната композиция произхожда от средновековното иконописно предание, което допуска да се нарушава единството на време и място. Това предание е било дълго време властно: следи от него се долавят и в някои работи на Николай Павловича, например, в „Аспарухъ“. Отляво в описваната литография се вижда св. Методий в профил, со синя мантия, с ореол; той крещава в реката гол мъж, зад когото стоят на брега много голи хора, чакащи реда си; някои сочат към небето, дето лети ангел. В джпото се вижда град, а зад него — планина. Вдясно е изобразен св. Кирил, пак с ореол, со синя мантия, държещ в десницата си затворена книга с кржст на горната кора; с левицата си той прави движение на проповедник. Светецът стои на кржгло подножие с украшения по него; долу сж слушателите (доста непохватно изобразени): мъже и жени в селски дрехи, водещи деца; те сж в разни положения, изразяващи внимание, разкаяние, благоговение (онова, което не е можал да предаде изразът на лицето, предава го движението на ръцете). В джното се вижда поле, а зад него — пак планина. Над тия две сцени, в небето, е изобразена Богородица, над която държат корона Исус Христос и Бог Отец, а над короната е св. Дух. От св. Дух падат надолу ветрилообразни лъчи. Отляво и отдясно на небесната сцена лети по един ангел с венец в ръка.

Очевидно е в тая литография, чиято дата не можах да узная (на отпечатката няма отбелязано нищо такова), смесването на иконописно-йератична и исторично-реалистична техника. Свещеникът, който я е издал или негли сам рисувал („Свѣ. Нгнатій“), е схващал онова, що се е мъчил да изобрази като исторично събитие, под чисто вероизповедна светлина. Той е вярвал в легендата, че покръстването на българите е дало на славянските просветители и че те сж в сжщото време първи проповедници на тоя народ. От друга страна, той не е можел да се откаже от иконописното тълкуване на изображавания предмет: в литографията виждаме участието на ангели, Богородица, св. Троица, които заемат в не една средновековна стенопис първо място над земните фигури. Всъщност, и това противоречие остава задълго властно у българската графика: Николай Павлович сжщо тжй пълни небето в „Аспарух“ с ангели. Но тук има и друго противоречие — чисто стилно и сжвсем неоправдано: фигурите на селени, изобразени с очевиден стремеж към битов реализъм, се не помиряват с йератично трактуваните фигури на св. Троица и ангелите. Затова и графичната творба,

вжн от своите бодливи недостатъци в рисунка и анатомия, остава сжвсем неубедителна. За онова време, обаче, (а тжкмо с очите на онова време трябва да се гледа), подобни творби сж били нещо насщчно и затова едвали някой е довиждал изтжкнатите противоречия. Видяхме, с каква настойливост назарджишкият клисар и приятелжт му искат от отца Неофита „портрета“ на цар Иван Шишмана. Тия графични листове сж продължавали Паисиевото дяло и сж вжршели едвали не равноценна по значение нему работа, понеже образжт говори и на вжображението на неукия, който не е можел да прочете Царственика на Христаки Павловича, „Исторїата на Славвенно-Болгарскїя народъ“ от Атанасия Несковича, „Вхождане въ Исторїя та на Бжлгарски те Славяне“ от З. Княжески, или „Борисъ, прьвы христїанскы царь на Бльгарыты“ в превода на К. Д. Петковича. Нужно е било да се буди постоянно у бжлгарина спомен за неговото минало, за да може той да замечтае и за по-славно бждещо. Тжкмо това сж вжршили графичните листове, отразили в себе си — от една страна — явната несржчност на своите сжздатели, а от друга — тяхното горещо желание да служат на своя народ со всичко, с което могат.

Тоя стремеж прави разнообразна тогавашната ни графика не само откжм техника, но и откжм предмет. Редом с пжрвите опити за исторична композиция, изпжлнена графично, се явяват и опити за портрет. Ние видяхме, че д-р Ив. Богоров издава „ликове“ на бжлгарски царе, че сжщото прави и х. Найден Иванов. Но тия „ликове“ не сж още портрети; в тях липсва именно портретното, индивидуалното. Не може да се откаже, че в образите, които е сжбрал Жефарович в своята Стематография, лицата си твжрде много приличат едно на друго, дори някои сж еднабви; тая еднаквост поличава и в дрехите, и в положенията, и в хералдичните аксесуари, с които е снабдено изображението на фигурата. А не трябва да се забравя, че тжкмо тия изображения сж служили за пример и образец на нашите пжрви графици-портретисти. В тяхната работа няма тжрсене на индивидуални чжрти, които биха отличили един лик от друг.

Едва през шестдесетите години графиката ни стига до сжщински портрет. За пример на подобна работа може да се вземе листжт, приложен кжм „Габровско-то училище и неговы-тѣ пьрвы попечители“ (Цариград, 1866.), изпжлнен с перо по литографски начин у „Ad. Birnstein, Lith.“, както пише на самия лист отдолу. Листжт затваря в две орнаментни полета ликовете на „В. Е. Априловъ — Н. С. Палаузовъ“, изпжлнени по снимки, чисто гравюрно, с пунктир и кржстосвани чжрти;

кръстосването стига до употреба на повече от десет участващи чжрти (в петната с най-големи сенки). Орнаментът (свободна работа в стил барок) е изпълнен тънко, с участие на две фигури (седнали деца), с правилна разпределба на сенки и светлини, с чувство за мярка в композицията. Самите букви сж рисувани доста тънко на камжка. След няколко книги от тоя род, графичният портрет се отделя от книгата, за да почне самостоятелен живот. Една от първите графични творби от тоя род е портретът на Митхад-Паша, изпълнен литографски в два вида отпечатки — по-големи и по-малки. Той е творба на Георги Данчева от Чирпан, който е бил след освобождението фотограф в Пловдив.¹⁾ Портретът е работен по фотографска снимка, направена от самия художник. За тая литография Пантелей П. Кисимов пише: „Нѣмаше бжлгарско заведение, въ което да не бѣше окаченъ портрета на бжлгарския любимецъ Мидхатъ паша“.²⁾ Сжщият художник пише в 1867. от Чирпан, кждето е живеел тогава, Найден Герову писмо, в което съобщава, че му праща, ведно с поржчаните цветни изображения на типове от народа, носии и битови сцени из бжлгарско, и „две картинки отъ тракійско хоро литогра“.³⁾ Каква е по-нататжшната сждба на тия изображения, които Найден Геров е смятал, види се, да възпроизвежда гравюрно или литографски, както и — дали има някъде запазени екземпляри от литографиите с тракийско хоро, не се знае. Во всеки случай, тоя факт показва, че преди 1867. или най-късно в тая година графиката е разработвала у нас и битови сцени. Уместно ми се вижда тук да забележа, че Георги

¹⁾ П. П. Кисимов (вж. „Мидхатъ паша и опитването му да потурчи бжлгарскитѣ училища“ в сп. „Бжлгарска Сбирка“, V год., кн. I., 1898., стр. 56–57) нарича Данчева „живописец“ и го характеризова като „младо, распалено, родолюбиво бжлгарче“. Той бил литографирал портрета на пашата (тогава валия на новооснованата Дунавска област — Туна вилаети) „на малки и големи видове, съ надписъ отъ долѣ: Негово-Високопрѣвѣсходителство Мидхатъ Паша, Главенъ Управителъ на Дунавската област.“ Няколко години подир това художникът бил вече единъ отъ първитѣ комити въ Чирпанъ и най-близенъ приятелъ и съмысленикъ на Василъ Левски“, дори бил и съжучастник в Хасковската завера. Литографският портрет на Митхад паша треба да е правен през 1864., защото тжкмо тогава турското правителство унищожава еялетите, за да образува вилаети, в първия от които (Туна Вилаети) бива назначен за валия слабо известният дотогава на бжлгарите мютесариф (окръж. управител) в Ниш — Митхад паша. Русенският валия ще да е имал връзки и с Николай Павловича през това време.

²⁾ „Мидхатъ паша“, стр. 57. Валията се е радвал на съжувствието и почитта на цялото население тогава; той минавал за свободолюбив, деятелен, справедлив и просветен турчин; към бжлгарите се джржел любезно, дори в първите времена им съжувствувал в борбата с Фенер.

³⁾ Изъ архивата на Найденъ Геровъ. Писма, доклади и материали за възражданieto на бжлгарския народъ. Подъ редакцията на Т. Панчевъ. София: Акад. на Наукитѣ, 1911. Кн. I., стр. 507.

Данчев е продължил своята графична работа и след освобождението. От него има голяма литография (размер на изобр. — 50.5×41 см.), изобразяваща алегорично Освобождението на България.¹⁾ Рисувана е с черна креда върху кремово джно, от което сж вадени светлини. В десния долен кѣт на изображението стои подписѣт на художника (преплетено): „Г. Данчовъ“. Отдолу пѣк пише: „Съчин. и Литограф. Г. Данчовъ Свищовъ 1879 г.“ Десният ред сѣдърѣа думите: „Печат. въ Литогр. В. Минчовъ“. Под това личи: „Свободна България“. Рамката и буквите сж златни. Алегорията представя мома с гол меч и знаме; на знамето личат образите на св. Кирил и Методия в медальон, вписан в кръст. До България стои разарен лѣв, отгоре пѣк лети двуглав коронясан орел, държещ свитѣк, на който пише: „**СНТ СТЕФАНО ДВОНФЕК ГѠ**“. На земята лежат счупени окови, пищов, греди от бесилка со сѣжсано вѣже, счупен ятаган, потѣпкани турски закони и др. Фигурата е правилно рисувана, макар и доста обобщено. Цялото с подробности си е представено с реалистична техника, под очевидна гриѣа да се предадат изпѣкнало, живо и внушително всички участвуващи предмети. Както става ясно, след като сравним тая литография с графичните работи на Николая Павлович (дори с изпѣлнените още в 1870.), техниката е сѣщата. Освен това, алегория тѣкмо с такива подробности и приблизително с такава композиция сѣзираме в две Павловичови литографии, работени все подир 1879.; едната е „Тракия България Македония — Раздѣлилъ Берлинскійтъ Конгресъ въ 1878 г. Юлий 1^а“, (печатана през 1881.), а другата — „Съединение Сѣверна и Южна България“ (печатана през 1886.).

Синѣт на Димитѣр Христов (който ще да е работил описаната по-рано Бачковска гравюра), Станислав Доспевски, се е сѣщо занимавал с графика. В едно негово писмо до Найдѣн Герова (27. септ. 1865.), писано в Пазарѣик, четем: „... Като са връщахъ чрезъ Паланка, попросихама отъ манастиратъ Осоговскій декатосте го посѣтили Вие, и по Вашето приказаніе рѣклисте когато замина ась да сочинимъ ресунакатъ на една книга и да Vigo предамъ отъ което ще имъ направите въ Росія единъ калѣпъ да си печататъ щампи, споредъ тяхнѣо расказъ, на Вашето приказаніе, ась отидохъ и извадихъ единъ ескизъ очеркатъ на църквата и на зданіето, и на четирите угла на щампата желаятъ по една чудеса да се изобрази, и ась сега требува да седна да го увеличимъ и да го направо сос сичѣите му точности за да го гравируватъ.

¹⁾ Отпечатка от нея има в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека (№ 204).

Перво желаемъ отъ Васъ да ми разкажете каква величина ще има щампата. второ, нащо ще са гравирова, на сталъли, или на медъ, зада знаемъ и ась да приготвимъ оригиналатъ както е потребно¹⁾ — Очевидно, иноците отъ Осоговската обител сж се били надумали с Герова да пратятъ чрезъ него в Русия някакъв оригинал за щампа, какъвто сж пратили преди години бачковските иноци во Виена. Те сж настоявали, в четирите кжта на рамката, около изображението на обителската сграда, да има по едно квадратче или медальон, кждето да се представятъ чудесата на св. Иоакима Осоговски, за да привлечатъ поклонници. От писмото не може да се разбере, дали те сж мислили да печататъ щампи с приготвения в Русия „калжпъ“ (гравюра) в самата обител, или тая работа е щяла да се върши сжщо тжй в Русия. Второто изглежда по-вероятно, защото нямаме никакви известия — да е сжществувала не само през шестдесетите години, а и отсетне, в тая обител печатница за щампи. В писмото срецваме една любопитна подробност от технически характер: Доспевски пита, на стомана ли ще се гравира рисунката, или на мед; това показва, че тогава е била вече широка употребата на гравюри върху метал, които сж и по-тжнки, па и по-издржжливи от дървените, каквито сж се рязали в св. Гора.

Сигурно, заетъ с работа, Геровъ не е отговорилъ на Доспевски, защото тоя му пише на 5. ян. 1866. второ писмо, пакъ от Пазарджикъ, в което казва: „... Като не получихъ отъ васъ отговоръ за величината на щампата, ась я опредѣлихъ среденъ форматъ, и която ще получите съ същото писмо, по желанието на общината турихме и четире чудесий на св. Иоакима, Двете си на животатъ а двете по смърта. Поддържавахме от старата имъ книжица която стая и виждали така подобно и за текстатъ ако е потребно може и даса притуря и още нещо . . .“²⁾ И в тоя откъслекъ срецваме една любопитна подробност: Доспевски се е придържалъ при композиране на четирите св. Иоакимови чудеса (две приживе, а две — следъ смъртта на отшелника) отъ някаква „стара книжица“, принадлежаща на обитателската община. То ще да е било сигурно тжлковенъ или негли образенъ подлинникъ, в който сж описани или изобразени графично чудесата. От такива подлинници сж се ползували иконописците и по нас, и в Русия,³⁾ и в гржцко, и во влашко. Доколкото се знае, пръвъ сжставителъ на подробенъ тжлковенъ и образенъ под-

¹⁾ Изъ архивата на Найдень Геровъ, кн. I, стр. 562.

²⁾ Изъ архивата на Найдень Геровъ, кн. I, стр. 562-563.

³⁾ Вж. подробности у А. Новицкій, *спом. кн.*, т. I, стр. 350—353. — С. Bayet: „L'art Byzantin“, troisième édition, Paris: Al. Picard, p. 256—262.

линник е светогорският инок Дионисий. Наистина, липсата на точки и запетаи в края на откъслека размътва яко съдържанието му, та може да се помисли, че става дума за някое житие, а не — за подлинник. Обаче, това не ще да е тѣй. Изглежда, че — като се снабди с препинателни знаци, краят на откъслека ще добие следния вид: „Подержавахме са отъ старата имъ книжица, която сте я и виждали. Така подобно и за текстатъ. Ако е потребно, може и да се притуры и още нещо.“ Допуснем ли това уяснение, от писмото на Доспевски ще разберем, че той си е служил с „книжицата“ главно за изображенията, но заедно с това „и за текстатъ.“ Очевидно, той е допускал, че редактираният според книгата текст на щампата може да се окаже недостатъчно ясен или твърде къс, затова казва, че можело „и да се притуры и още нещо“. Воденето от подлинник при съставяне на графични оригинали в онова време ни още по-добре уяснява голямата властност на иконописното предание, чиито словесен и графичен израз сѣ били подлинниците.

Дали свършената от Доспевски рисунка е била пратена за изработване на гравюра, не се знае. Подобна щампа не сѣм виждал никѣде, дори и в самата обител, където наминах през миналата война (там имаше рилски, светогорски, руски и сръбски щампи, повечето късна изработка). Колкото за самия Доспевски, писането икони и рисуването оригинали за щампи не го е задоволявало. У него сѣщо е бил внедрен Паисиевият дух; както Паисий не е можел да се ограничи в тесния кръг от иноческа работа, ами го е теглело към широка будителска дейност, целяща възкръсването на цял народ, тѣй и Станислав Доспевски е жадувал да намери „средства време и свобода“, за да се посвети на историчната живопис. Още на 6. януарий 1858: той пише в едно свое писмо до Герова (от Самоков), между другото, и следните редове, които съдържат ценни за историята на изкуството ни признания: „Колкобы било добро и полза за напредованіе на сичко що се касае до мене, а сега азъ самъ долже да седимъ на едно место и да работимъ самъ за себе кактое и моіатъ отецъ писалъ икони не чувствуя болѣе потребности, азъ чувствувамъ и още друга потребность азъ да имамъ средства време и свобода трѣбва да седнемъ даси обдумама и да начнемъ да сочинявамъ една Историческа Картина да изложиме кистью нашата Болгарска Исторія каквото сичките просвещенни народи но и затова немаме време и възможность...“¹⁾ Тия думи показват, че още Доспевски, принуден

¹⁾ Изъ архивата на Найдень Геровъ, кн. I, стр. 555—556.

цял ден да работи икони, понякога и портрети, е чувствувал нужда да развърне по-нашироко своята творческа дарба и да се отдаде на художествена работа, ценна за много по-широки кръгове; заедно с това, той е разбирал, че нуждата от историческа живопис е била особно насъщна за българския народ, че с нея може да се направи много повече за просветлението на народното съзнание, отколкото с икони, стенопис и щампи. От друга страна, той е схващал работата на историчния живописец много сериозно; неговите думи — „да имамъ средства време и свобода“ и „немаме време и възможностъ“ сочат у него явното съзнание, че за подобно творчество сж потребни дълги и внимателни изучвания на сградите, лицата, костюмите, обстановката, оръжията и покръщивната през оная исторична епоха, с чието изобразяване би се нагърбил живописецът. Ако с тия искания премежим историческите композиции на неговия по-млад съвременник, Николай Павловича, ще видим, че у последния съзнанието за подобна отговорност е било по-слабо и неопределено. Ала затова пък у него е била внедрена смелост, каквато Доспевски не е имал; той — поставен материално не по-добре от последния — се е решил да навлезе в областта, която е била мечта за неговия съвременник, и да опита силите си в нея. И не може да се отрече фактът, че — при многото грешки, условности, неточности и недостатъци в неговите исторични композиции, те сж все пак извършили една исполинска работа за онова време.

Историческа картина от Доспевски не е останала. Не е чудно — той да се е опитвал да нахвърля в скица онова, за което е мечтаел като за своя работа при повече време и възможност. Ала за него ще да е бил особно мъчен преходът от иконописца към историчната живопис. В литографията, изобразяваща два мига от дейността на славянските просветители, ние видяхме, колко силно се е натрапвало на графика иконописното предание с потребата — да се даде участие и на небето в чисто земните събития. За тая натрапливост, от която не е можел да се освободи българинът-художник от онова време, имаме и друг пример. Една литография с черна креда (лист 41×52.5 см., изобр. 37.5×50.5 см.), обаянена отсетне на ръка с керемидно-червено, жълто, сиво-синкаво, червеникаво, маслинено-зелено и портокалово, с гладка ретушна техника, представя „Славно то погребение на Негово Прѣосвѣщенство Г. Авксентія, Български Архіепископъ. L'inhumation de Monsieur Auxentios, Archevêque Bulgare.“ Печатана е в „Цариград 5 Февроарія 1865 — Imp. A. J. Managaky à Péra.“ На тая литография се изобразява погребалното шествие, разгънато фронтално, както става при фотогра-

фиране. Има петима владици в архиерейски одежди, с дълги свещи в ръце; църковният клир държи също тъй свещи, кръст, рипиди; зад тях вървят посетите ковчега. Наредени са много хора с фесове, цилиндри, калпаци, с дълги свещи (човешки ръст) в ръце; между тях има и духовни лица. Зад хората се виждат керемидни стрехи. Но това, което съставя всъщност главен предмет на изображението (погребалното шествие), в литографията заема само долната половина от заграденото пространство. Вляво горе се вижда Исус Христос, който с протегнати ръце очаква летещата към него душа (гола фигурка). От Спасителя излизат ветрилообразно лъчи; по небето се виждат облаци и летещи ангелчета.¹⁾

В литографията, изобразяваща дейността на св. Кирил и Методия, макар че се представя историческа случка (по тогавашното схващане), все пак може до известна степен да се оправдае участието на св. Троица, Богородица и ангелите, защото представеното събитие влиза в житието на двама светии, следователно, изображението може да се схване донякъде като иконописно. Ала може ли да се изобразява Исус Христос на рисунка, представяща погребението на човек, не причислен още към лика на светиите? Очевидно, участието на свръхестествен елемент в изобразяването на тая случка се дължи на общонародната почит към починалия, чиито изразител се явява графикът, както и на властното иконописно предание, чието господство е било много силно в онова време у нас.

Приблизително от онова време ще да е и литографията от Найдено Брайковича, дето се трактува историчен сюжет, без да се даде място на свръхестественото. Това изображение бележи важна стъпка на нашата графика, — стъпка към освобождение от иконописното предание, съставлящо последно наследство от византийското изкуство. Литографията е на лист с размер 58.5×46.7 см., а изображението заема правоъгълник, дълъг 51.5 и широк 42.3 см. (правоъгълникът лежи водоравно). Под изображението е написано: „Начерталъ Найдень Брайковъчъ родомъ отъ Копръвщица“ — „Imp. B. Kroleyan“ — „Lit. A. J. Manaraky. Constple“. Под тия данни стои легенда на български и френски, на две страни, разделени от паноплия с герб, на който е изрисувано лъвче; самата легенда гласи: „Кръщеніе-то на Царъ Бориса, фамйлїя та и воинство-то му, въ сала та на Преславскій тъ дворецъ отъ Български те книжници

¹⁾ Отпечатка от литографията има в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека (№ 16358).

св. Кирила и Методіа“. — „Le baptême du Roi Boris, de sa famille et de sa milice, dans la salle de palais de Preslave par St Cyrille et St Methodius“. Рисувано е с черна креда, разтривано; рамката и буквите сж златни, рисувани с перо; в изображението има блед киновар на петна и още по-блед — пржскан (за месна багра в 2 тона), блед жжлт хром, пруска синя на петна и по-бледна — пржскана (небесносиня в 2 тона), зелена (от хром и пруска) и портокалова (от киновар и хром). По това се види, че листжт е минал през 5 камжка (кафено — за бронза, черно, червено, синйо и жжлто), за да се получат 11 тона. Това е било голям напреджк на бжлгарската графика, макар че изображението е трябало да се печата вжн от Бжлгария; не ще и дума, художникжт е рисувал сам камжните, както е отбележил на самия лист. Тая литография сжджржа ред подробности, сега сжвсем наивни, но тогава токуречи наложителни: зад балдахина виси легендарната картина Страшен сжд (Христос благославя с две ржце, под Него сж везните на правдата, а отляво и отдясно по един ангел тржби над главите на възкржсващите); в джното се вижда скулптирана арка в чужди стил (мжжка маска с корона); всред гора от копия се издига знаме с лжв; дяконжт зад двамата братя е в католишки одежди; в предния ляв жгжл лежи куче; Борис е с разтворена нагоре многовжрха корона, с червена мантия и триреда огжрлица, с рицарски меч на пояса, обут в бяло трико и кжси обуца, разцепени под отвора; царицата носи дрехи в стил рококо, с дантели и с деколте; болярите имат шарфове и пера на шапките си. Повечето от тия грешки сж били неизбежни, поради низкото сжстояние на бжлгарската исторична наука тогава, но някои от тях се, безспорно, длжжат на личното невежество на художника. Всжщност, изображението не представя никакво покржстване на Бориса, а само проповед на славянските просветители: и Кирил и Методий сочат с десница изправения пред тях бжлгарски цар, без нещо да показва, че в чертога се извжршва или дори готви таинство. Мраморжт на стжлповете е зле имитиран с три цвята (лжкатушки); перспективата е лоша (особно на паркетните плочи). Ала най-важна несжобразност в изображението сж дрехите на Кирила и Методия: и двамата посят хитони и мантии, с каквито е прието, според византийския канон, да се изобразяват новозаветните лица. В това се крие сигурен показалец, че художникжт — при всичките си усилия да се оттжрси от византийското иконописно предание — най-сетне се е предал, сжзнаващ своето безсилие. Един екземпляр от литографията се намира в Пловдивския Народен Музей; друг има в моята малка сбирка.

Това предание е било тогава толкова силно, че — при безспорния отпадък на иконописния стил, изобщо — е продължавало да ражда здрави, макар и донякъде сухи, плодове — цели няколко десетолетия. Не може да се откаже, че най-добри графични творби през първата половина от миналия век сж щампите; дори когато западните стилове почват да влияят върху орнаментиката по нашите икони и щампи, та създават чудноватото изящество на Калистратовите графични издания, щампата все още поддържа иконописния си стил, чуждото влияние променя у нея само орнамента, без да отклони композицията и техниката към живописно разбиране, към реализъм (в най-обща смисъл). Рисувачите и гравюрите на щампи ще да сж сжзнавали силата на линията, независима от каквото и да било служебен дълг по отношение на изобразяваната триизмерност; чувствували сж те и чара на тая линия, когато лежи на свободна плоскост, ненатоварена да изобразява сжчетания, които представата трябва да тжлкува на шир и в дълбочина, за да ги направи символи на пространственост. Оттам именно произтича омайната графична хубост на много наши щампи; на това се дължи, между другото, и тяхното разпространение сред народа, свикнал да гледа на щампата като на ефтина и удобна икона, както е гледал на малкия иконостас в домашния си кжт като на цжрква.

Имената на тия графици сж в повечето случаи неизвестни; не се зная и мястото, кждето сж работени и печатани щампите; повечето от тях не носят дори и дата. Мжчно е да се определи в твжрде много случаи дори народността на художника: често редом с гржцкия надпис има и бжлгарски (с цжрк.-слав. букви) или цжрк.-славянски, — и двата с обилни грешки в правопис и в буквен скелет; последната особеност се дължи на обстоятелството, че художникжт е бил принуден да пише на плочата буквите обратно, както го иска печатарската техника. За мерило (не винаги сигурно) може да служи донякъде бележжт — в бжлгарска кжща ли е намерена отпечатката, или в гржцка. Но и това не винаги решава задавката. Както се вижда по много данни, в обителите, кждето сж работени тия двуезични щампи, е било навие между художниците — един да пише бжлгарските букви, а друг — гржцките. Щампи сж били работени в онова време главно в обителите на Света Гора и на Палестина, особно в Иерусалим, кждето поклонниците сж се снабдявали с „ерусалими“ (големи изображения на платно, в чието средоточие стоят цжрквите на Божи Гроб, Голгота и параклисите около тях) и щампи. Там е имало големи работилници за ерусалими и щампи; производството им е било токуречи фабрично, затова и малко от тях

имат художествена цена. По-добри сж били светогорските; те сж служили дълго време за образец и на ония българи-графици, които сж работили вжн от Атон.

Като пример на двуезични щампи ще посоча три, които се намират в моята сбирка. Едната е кжс (лявата горна половина липсва), намерен в Копривщица, на тавана у Герджиковата кжща; отпечатката беше надробена от мишки, та и останалия кжс едва можах да слепа криво-ляво. Изображението представя св. Георгия новомжченик Янински, в цял ржст. Над светията стои, върху полето от уджлжени точки (разсипан пунктир), надписжт: „сѣтъ геѡργѣй новѣй мѣуѣнникъ ѡанно“; очевидно, отляво е стоял на гржцки подобен надпис в орнаментна лента, защото личат буквени остатжци: „...нѣо...н“; над тях е останала главата на един ангел и лявата му ржка, с която джржи цѡфнал венец, за да увенчае мжченика. Отдясно стои над облачен сегмент, в който летат три серафима, прав Исус Христос (на кржстосано разделената Му нимба личат буквите ѡѡн) и благославя с две ржце светията, кжм когото се е обжрнал с лице. Мжченикжт е с фес, джржи кржст и палмов клон. Зад него се виждат джамии с минарета и други сгради, тополи, кипариси; пѡземи има бжрда с джрвета, цветя и храсти. В долната част около светията се нареждат 4 правожгжльника с житийни сцени, снабдени с гржцки надписи. Изображението се стяга от геометрична орнаментна рамка (лента, нагжната на бели и черни рѡмбове), под която пише: „εμартύρισεν ὁ Ἅγιος. ἐς τς: 1838: ἱναρίβ: 17: χεῖρ Ανδριμ, πελοποννοῖα. εχαράξε.“ Изображението е печатано с черпо, а с ржка отгоре някои петна сж бледно почервени. Земята се предава като бжрда (нагжнати чжрти — като у Бачковската щампа) с едри цветя и кржстосани полегати линии.

Има и друга щампа со сжщия сюжет. И тя е скжсана (липсва един кжс отдолу). Изображението ще да е било в размер 40×28.5 см. Основният тон и тук е черен; отгоре сж слагани багри: индийска жжлта и бледно-червена. По ржцете, лицето и облаците овалността е гонена с пунктир. Над светията стои развита лента с надпис: „+ ὁ Ἅγιος. γεωργιος. ѡνεομάρτης. ὁ ἐκ ἰωαννῆνων: . .“, а на полето: — „сѣтън геѡργѣй новѣй мѣуѣнникъ ѡанно“. Долу, под изображението, но все още в рамката, е стояла легенда, от която прокжсването позволява да се прочетат само следните букви: „...ΚΟΧΑΡΑΧΘΝΔΙΑΕΞΟ...“ Подробностите в изображенията сж горе-долу сжщите, като в предиописаната щампа. Христос тук седи на облаците; над него стоят монограмите $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$; Той джржи джржава в левицата си, а с десницата благо-

славя светията. Около Спасителя се пръскат гъсти лъчи от успоредни линии и плуващи чъртици в посока на лъчите; полето е дадено в същия такива чъртици, плуващи водоравно. Палмата е неразбрано стилизувана. Житийните сцени сж 5, изобразени в медалйони с гръцки надписи. И двете щампи сж отпечатки от метални гравюри, — навярно, изпълнявани в Света Гора.

Друга щампа, по-голяма (изображение — 67×45.5 см.), също разкъсана (и от нея липсват важни късове), представя Богородица с Иисус-дете между два ангела. Намерих я на същия таван у Герджикови. На гръба личи с мастило: „Госпожи павловица герцѣикова отъ мене Хад: меланія“. Богородица кърми рожбата си. Над образа стои в лента надписът: ΗΓΑΛΑΚΤΟ ΤΡΟΦΟΥΣΑ , което се превежда отляво в медалйон: „МЛЕКОПОДАТЕЛНА“; в съответния десен медалйон пък пише: „Η ΜΕΓΑΣΤΥΛΕΟΤΗΣΑ.“ Двамата архангела държат короната на Божията майка и по един медалйон с монограмите ΜΗΡ и ΘΥ ; единият от тях е Михаил (на ореола му стои: Μ), а другият — Гавриил (Γ). Детето суче. Изображението е много хубаво; стилизацията носи белези на архаизъм: очевидно, художникът е превеждал графично някоя стара хубава икона. Работил е с чърта, орнамент, кръстосване на 2 чърти, сбит и пръснат пунктир (за отселяне). Под орнаментната рамка сж запазени някои от буквите: „+ $\Delta\text{ΠΑΝΗ}$. ΠΑΓΡΑΤΙΟΥ . ΜΗΧ . $\Delta \dots \text{ΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ}$. ΚΥΡΙΟΥ . $\Delta\text{ΑΝΗΑ}$: $\infty \dots 1842: \infty \dots$ “

От светогорските двуезични щампи е по-разпространена тая с образ на архангел Михаила. Отпечатката, що се намира у мене, представя лист 64.5×48 см. с изображение 57.5×40.5 см.. На горна страна стои в разгъната орнаментувана лента: „ $\text{ΑΦΡΟΝ ΤΑΥ ΤΗ ΝΥΚΤΗ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΘΟΥ ΑΠΕΤΟΥΣΗΝΑΠΟΣΟΥ}$ “, а под нея, в полето от плуващи чъртици, — : „ $\text{єтъ ѿрхангельмн ханльмѣун дшѣбогѣта}$ “. Изображението е с черно, гравюрна работа, изпосле покривано с индийска жълта, маслинена, бледно-червена, бледен хром. Над главата на умирация богаташ стои дявол, държещ кесия и свитък, на който пише: „ $\text{ἐδμός μὲ εἶσε ὃ φιλάρσιρῃ}$ “. Под рамката е отбелязано: „ $\text{ΔΑΠΑΝΙΣ ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΩ ΜΟΝΑΧΩ ΧΕΝΡ ΑΒΕΡΚΙΩ ΜΗΧ 1858 ΕΙΣ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ}$ “, което ни дава името на издивителя, на художника, датата и мястото. Лицата сж рисувани с пунктир и чърта; също и ръцете. Дяволите сж изобразени неохотно, — грубо, с чърти. Архангелът носи богато орнаментувана броня и хубаво стилизувани крила: перата сж от успоредни или пресечени чърти, добре наредени. Архитектурата е добра, с условна перс-

пектива. Рамката е построена от геометричен орнамент; мотивите сж ромбове, полуокръжности и прави линии.

Току-речи всички щампи и литографии отпреди освобождението, които споменах до сега, сж печатани все вжн от Бжлгария. Те не ще да сж печатани в голямо количество и едвали ще да сж били препечатвани. Но местните условия тук-таме сж налагали да се печатат графични творби на самото място, отдето сж били разпространявани. Н. Начов ¹⁾ казва, че во врачанската обител Св. Иван Богослов и Св. Иван Рилски имало „литография (ксилография)“. Още през 1822. (ако не и по-рано) там сж се печатали щампи. Една от тях, представяща изображение на двамата светии-покровители на обителта, снабдена с джлга приписка с цжрков.-слав. букви и отредена да се дарува на поклонниците „за душевное ихъ спасеніе“ се пази в Софийската Народна Библиотека. ²⁾ Щампата е с черен печат, обагрена отпосле тук-таме е червено и зелено; подобни случаи на обагрюване посочих и по-рано. Разбира се, че в обители, посещавани всекидневно от много поклонници, нуждата от печатница за щампи или от литография е била наложителна. Такжв е случаят с Риската обител, кждето сж се стичали поклонници от всички краища на бжлгарските земи. Там отрано се е явила нуждата да се раздават на християните щампи за спомен. Всеки поклонник се е връщал оттам, донесал щампи и други предмети (бройници, иконки, свещи), които е нареждал на домашния иконостас, па е раздавал и на посрещналите го сжседи, приятели и сродници. Обителското настоятелство е разбирало, че с това може да нараства не само славата на обителта, а и нейният доход, затова е отворило графично заведение (доста пжрвобитно, наистина), кждето сж се печатали щампи, — едни за раздаване даром на поклонниците, а други — за продан. — Всеки знае, на каква почит бяха допреди години тия щампи. Това графично заведение било основано от инока Калистрат, който — по думите на Иван А. Карастоянова — изучавал около 1865. литографското изкуство в Бялградската Джржавна Печатница. ³⁾ — В обителта сж почнали да се печатат щампи от 1866. — по гравюра, работена в Беч, у Наймайера. Щампите сж били два вида. Едната е на лист 56·5×41·5 см., с изобр.

¹⁾ Новобжлгарската книга и печатното джло у насъ отъ 1806 до 1877 г. (Сбор. на Бжлг. Акад. на Наукитж, кн. XV., клонъ истор.-филолог. и филос.-обществень, 10.), София, 1921, стр. 103.

²⁾ Означена е с № 550 (379). Вж. проф. Б. Цоневъ: „Описъ на ржкописитж и старопечатнитж книги на Народната Библиотека въ София“, изд. на Библиотеката, София, 1910, стр. 507. — Ср. Н. Начовъ: спом. кн., стр. 103—104.

³⁾ Вж. Н. Начовъ: спом. кн., стр. 103.

45·5×30·5 ст., а другата — на лист 75·5×54 см., с изобр. 66·5×42·5 см.¹⁾ И двата вида сж работени гравюрно. Първата щампа изобразява св. Ивана Рилски, в цял ржст; около него има осем орнаментни отделения, в които сж поместени житийни сцени. Под образа на подвижника е изобразена перспективно Рилската обител с двора, гледана отвисоко; перспективата е условна, мелко пресилена, като по светогорските щампи. Житийните сцени сж снабдени с църков.-слав. надписи, а под образа на светеца има гръцки надпис. Под изображението, в рамката, се чете: „Изображѣніе свѣннаго монастырѣ рылскаго съ цѣрковію ѿ прѣчними принадлежащими ѣмѣ мѣстѣми. Изобразисѣ ѿ живихъ нѣмѣ преподѣбнѣишаго г. каллистрѣта монаха пострѣженника тождѣ свѣннаго ѡбители рылскѣа, за дѣшѣнное ѣго спасѣніе ѿ вѣчнаго воспоминаніе. въ л. 1866“. а под рамката стои: „Рѣзно отъ іозефа наймѣтера оу бегѣхъ Царпано въ рылскѣи монастырь ѿ г. каллистрѣта м.“²⁾ — Другата щампа е по-голяма. На нея е изобразен св. Иван Рилски до пояс. Тя сждържа само църковно-славянски надписи. Житийните сцени сж сжщите, композицията е сходна. Тая щампа е изпжлнена още по-тжнко от първата — с петна и чжрти. В долния образ, кждето е представена обителската сграда, има фигури: от обителта излиза шествие, което посреща вжрнатите от Тжрново мощи на подвижника, представени от

¹⁾ Има и други щампи, много по-малки, — навярно, печатани след освобождението. Те представят умален вид от големите. — Освен това, през шестдесетите и седемдесетите години, изглежда, сж се печатали тжврде много щампи на бжлгарски светци в Русия. Някои от тях сж, безспорно, издания на бжлгарски оригинали, а други — руска работа по бжлгарски проекти. Руска хромолитографна работа е цветната щампица, изобразяваща св. Ивана Рилски с правожглини отделения от страни на главния лик, заижлнени с житийни сцени; тя ще да е цветен превод на Калистратовата, много намалена в размера си. Но тя е работена след освобождението. Има, обаче, щампи, печатани в Русия и преди освобождението, по бжлгарски оригинали. За сжаление, имената на художниците не сж издирени. Една такава щампа (св. Седмочисленици) от 1864., има в Софийския Народен Музей. Вж. „Годишникъ на Народния Музей за 1920 год.“, София: 1921., стр. 22. (8. а). Освен споменатата, виждал сжм щампи (големи и малки, повечето цветни) с ликовете на св. Цар Бориса, св. Кирил и Методий, св. Прохора Пшински, св. Илариона Мжгленски, св. Гавриила Лесновски, св. Иоакима Осоговски; по-късно е издадена щампата с лик и житийни сцени на св. Николая Нови Софийски, по цветен оригинал от Радойков (самоковец — иконописец); тая щампа е била издавана и хромолитографски и едноцветно, в по-големи и по-малки видове.

²⁾ От нея има един екзем. в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека (№ 200). — От сжщото изображение, само че много по-тжнка гравюра (метална), с друга ле енда отдолу, по-стара отпечатка, има в моята скромна сбирка. Листът е с размер 52×37 см., а изображението — 45·5×30·5 см.. Легендата гласи (църк. — слав. букви): „Изображѣніе свѣннаго монастырѣ Рылскаго съ цѣрковію ѿ прѣчними принадлежащими ѣмѣ мѣстѣми. Изобразисѣ ѿ живихъ нѣмѣ преподѣбнѣишаго во іеромонасѣхъ г. свѣннаго пострѣженника тождѣ свѣннаго ѡбители рылскѣа, за дѣшѣнное ѣго спасѣніе ѿ вѣчнаго воспоминаніе. въ л. 1844“. Под рамката стои с дребни буквици: „ШТАМПАНО КОДЪ ВЕРНИКА У БЕЧУ“. Очевидно, Калистратовите щампи ще да сж приспособение на тая гравюра.

ция светия, положен в ковчег, с ореол около главата и склопени очи. Под изображението стоят същите два текста.¹⁾ И двете щампи се отличават с висок стил и сполучливо предаден израз. Те стоят между най-добрите и стилни творби на доосвободителната ни графика. По всичко се вижда, че и двете щампи са работени по оригинали от един и същ художник. Това доказва не само тждеството на редица подробности, а и еднаквият израз на лицето, както и стилът — един и същ и в двете гравюри.

Калистрат не е първият рилски инок, който се е заел да издава щампи, макар пръв той да се е погрижил за печатане на щампи в самата обител. Друг инок преди него, проигумен Исая, е отпечатал две щампи в чужбина още през тридесетите години. Личи си по голямото количество на отпечатките, че Калистратовите щампи са били предназначени за продажба. А проигумен Исая ги е печатал за безплатно раздаване в дар на поклонниците, като е мислел за спасението на душата си. Едната от тия щампи има размер на листа 58.5×71 см., с изображение 44×51.5 см.. Тя е литография с перо; основният тон е черен, а на някои места са полагани отсетне с ръка червено-кафеникави и зелени (Веронезе и маслинен) петна. Представено е снемането от кръста. В средоточния правоъгълник лежи Иисус Христос; около Него са се навели два ангела и (като се съди по надписите в ореолите) следните лица: „Іосифъ“, Іоáннъ Богословъ“, „**МР Θ Υ**“ (Богородица), „Маріа магдаліна“, „Нікодѣмъ“, „Маріа Іáковля“ и „Маріа Клеóпова“. Зад тях се вижда изправен кръстът с надпис **INBI** (вм. **INRI**). Над кръста е Бог Отец (**ОСН**); Той чака с разтворени ръце душата на Сина си; над него лети гълъб („**СТЫЙ ДХЪ**“). Отляво и отясно на тия две фигури е изобразен по един коленичил ангел в молитвено положение. В ъглите има по един медальон: там са евангелистите „благовѣстникъ Матѣей, — Іоáннъ, — Мáрко — Лѣвѣ“). Отляво и

¹⁾ От тая щампа в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека има два екземпляра с известна разлика в отпечатките. Единият носи № 199., а другият — № 178. В първата отпечатка чертите са се сляли в местата, където са слагани нагъсто, та образуват петна; буквите са разцапани (мастилото ще да е било зле приготвено), самата гравюра изглежда че се е вече много изтрила от дълго печатане. Хартията е бяла и печатът изглежда късен. Втората отпечатка е с по-остри черти, подробностите са дадени по-ясно и по-четливо; особено ясни са буквите. Хартията е жълтеникава; по печата и хартията се познава, че тая отпечатка е правена или още в Беч, или — ако е в Рилската обител — тя ще да е между най-ранните отпечатки, додето плочата е била още незахабена. И на двете отпечатки личат долу, вдясно, надраскани букви, образувачи името **НИКОЛА**. Сигурно тъй се е казвал гравьорът, който е рязал у Наймайеровото заведение плочата за печат.

отдясно на право̀жг̀лника стои по един медалйон с изтезателни орждия, а под право̀жг̀лника — „блажѣннѣйшій Храмъ сѣаго и владѣчнѣаго Грѣба“. Медалйоните сж ограничени от рамки в стил Вжзраждане (джбови венци, полурозети, нарове, свитжци, аканти и палми); орнаментното поле между тях е покрито с канва от пресечени чжрти. Подъ рамката е написан седалният: „Благообразный Іосифъ с' дрѣва с'нѣмъ пречѣстое ѣ живонѣсное тѣло Гдѣа нѣшего Іисуса Хрѣта, плащанѣщею чѣстою ѡбвѣвъ, ѣ благоуханми в' грѣбъ нѣвъ с' Нѣкодѣмомъ закрѣвше положѣша; Раченѣмъ ѣ собѣственнымъ ѣждивенѣемъ ѣже в' Монасѣхъ Рылскѣа Обѣтели, прѣподобнаго Оца Ісаѣа проегѣмена, поспѣвшѣа ѣ сооружѣа Образъ сѣа да в' даръ благовѣрнымъ подаватся ѡ спасѣнѣи дѣши ѣго“, а под това пише: „в' Вѣннѣ лѣто по плѣти Хрѣта то мѣсяца Авгѣста“. Отбелязаните с места сж сжвсем изтрити, та се нищо не чете; там, дето е стояла годината, с лупа се едва забелязва „1829“ или „1839“. Втора отпечатка (освен оная у мене) от щампата не сжм виждал.

Сжщият ѣнок е поржчал и отпечатал още една щампа, от която сжщо се сдѣбих с отпечатка. Тя е най-старата щампа с образ на св. Ивана Рылски. Печатана е с метална гравюра; изображѣнието има размер 49×41·7 см. Ликжт на светѣята е разположен в квадрат; св. Иван е изобразѣн до колѣне, с паникамилавка, кржст и свитжк, на който се четат думите: „гдѣ възлюбихъ блѣго лѣвѣе домъ твое“, а в ореола пише: „сѣахѣнѣ Рылскѣа ѣвдотсорсѣцъ“. На полето край светѣята сж изображѣени два ангѣла и два рога на изобилието с цвѣта (с стил Вжзраждане, с прѣходѣжжм рококо); пол тях има крепост ѣ храсталак с пунктир. Светѣята е прѣнасан ѣ колап, над подрасника носи кжса дрѣха и мантия. Под квадрата е изрисувана „храмъ рождѣства прѣстѣла бѣѣа“; на бялото петно, изобразяващо обитѣлскѣа двор, е имало нѣколко реда букви, от които се вече нищо не чете. От вратите излиза, като в Калистратовите щампи, шѣствие, което срѣща „возрашенѣ мощѣи сѣаго Іѣанна рылскаго ѣз тернова града“, а над квадрата има отделение, дето е вмѣстѣно „погрѣбенѣ сѣаго ѣѣанна“: зад лежащѣа в ковчѣг светѣа се виждат чѣтири ангѣла, един подвижник с ореол, два елена (добре стилизувани) и джрвета. Около тѣа средни изображения се нареждат 12 отделения: 7 — со житѣйни сцени и 5 — со сгради; от последните сж прѣдставѣени: „Покровъ прѣ сѣтѣа дѣѣа — наѣколе тѣа манастире сѣса поснѣѣ“, „ѡрлѣница сѣтѣа ѣспѣтоли“, „ѡуспѣнѣ сѣтомъ ѡцѣ“, „ѣспѣнѣ прѣ сѣтѣа Бѣѣа ѣпчѣлѣнъ“ и „ѣѣѣденѣ прѣ сѣтѣа Бѣѣа“. Освен това, от двете страни на квадрата се рисуват в тѣсни отделения 6 параклиса: Прѣображѣние,

Св. Сава, Св. Иоан Богослов, Св. Архангели, Св. Иоан Крѣстител и Св. Николай. Рамката сѣщо преминава от Възраждане към рококо. Под изображението, вътре в рамката, стоят думите: „Сей сѣтый Ѡбразъ преподобнаго Ѡца нашего Ѡанна пѣстыни житѣла чюдотворца и зобрази́ся: изоплати́ся ѿтъ архимандрита ѡтца проигмена Хаѣи ѡсаѣа рилскаго обители и ѡзъ, неже подава́ется въдаръ приходѣщину въней поклоненіа ради Сѣтому Ѡцу православному хрѣстіану“. Изображеніе сѣе прѣставляеть мѣсто положеніе монастыря рилскаго, съ црквию въней же почивають, сѣщенныа цѣлокѣпныа мо́щи сѣтаго, съ прѣчими принадлежащими мѣстами и по́стницами: 1839: го́да“, а под него има един ред нечетливи грѣцки букви, бѣрзопис: „δευτερορον σχαραξα θωραξω χρυσωχωδης ευ с Кρποιοθωυ.“ Гравюрата е работена с пунктир, плуващи чѣртици, прави и дѣлговати чѣрти, успоредни линии, крѣстосване. Тя няма още изяществото на Калистратовите щампи и на Евгениевата от 1844., но сигурно е послужила за техен образец.

Понякога и частни лица, по-заможни хора, сѣе жѣртвували средства, за да порѣчат на някой познат иконописецъ рисунка, която сѣе гравирани и отпечатвали пак на свои средства, а щампите сѣе раздавали за спомен, с безсѣмненна увереност, че — като прѣскаат изображения с такова благочестиво сѣедржаніе — те помагат за своето „душевно спасеніе“ и за това на близките си. Пример за това ни дава гравираниата през 1844. щампа пак с образ на св. Ивана Рилски. Подвижникът е изобразен в едната рѣка со свитѣе, а в другата — с крѣст; зад него се виждат низки кѣщици и дѣрвета. Под тоя образ е изрисувана цѣрква: „Храмъ ро́же стѣа пре стѣа вѣы“. Отдолу, под рамката, пише: „Сей сѣтый ѡбразъ сѣ. прсподобнаго и кѣпобнаго ѡца на́шего ѡанна Рилскаго чюдотворца. Изобрази́ся иждивеніемъ Г. х: ѡрдана Кісовъ ѡ село Елена Тѣрновскаго Епархіи, задѣше́нное. Ѣго, свпрѣги ѡдѣи и ро дѣтелеи спасеніе и вѣчное воспоминаніе. къ л. 1844.“ Изображението (без текста под него) заема рамка 31.5 × 22 см.²⁾ — Щампата не носи тоя висок стил, с който се отличава́т Калистратовите, но тя е пѣе по-стара.

Стремежът да се задоволява́т нуждите на поклонника е помогнал — да напредне графиката именно по ония мѣста, дето е имало често посещавани обители. Поклонниците за Рилската обител сѣе минавали през Самоков, затова и там графиката е отрано закрепнала. Още през 1828. тамошният „книговезатель“, даскал Николай Карастоянович, доне-

²⁾ В ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека има отпечатѣа от щампата (№ 177).

сал и настанил в града една малка рѣчна печатница.¹⁾ На нея сж били печатани щампи и книги с илюстрации от 1828. чак до 1884., макар и не постоянно; в тая работа сж взели участие две поколения: на рѣчната преса сж работили, освен стария Николай Карастоянович, и синовете му — най-напред Анастас, а после по-младите му братя — Сотир и Димитър.²⁾ Първите гравюри, с които печатали щампи, били дървени, доставени от св. Гора. Отсетне се научил синът на Николая Анастас, да прави сам такива гравюри.³⁾ С тях бащата и синът начели да печатат не само щампи на лист, а и гравюрни илюстрации заглавки и началки, с които украсявали печатаните по рѣчен способ книги. В тоя скромнен вид се е явило през 1828. в Самоков първото графично заведение у нас. Както казах, то е работило с прекъсване около 60 години. В едно писмо до Найдено Герова⁴⁾ Николай Карастоянович пише през 1857.:

„ . . . Азъ долуподписанный имамъ една малка типографія сир. само отъ единъ родъ букви церковни и до сега печатахъ Букваре и Часослови ѝ то колко то за свой счетъ аповече се занимавахъ въ Книговецството и щампи свети образи на хартия и типографіята имахъ като секо художество.“ По това писмо личи, че и до 1857. Николай Карастоянович е печатал главно щампи — „свети образи на хартия,“ — а печатането на книги е било за него много по-често прекъсвано занятие, при това — навярно — не дотам доходно, колкото е било първото. Ние го виждаме не веднаж да прекъсва издаването на книги, но с щампи се е занимавал току-речи непрекъснато до смъртта си. Неговите щампи били купувани за спомен и подарък от поклонниците на Рилската обител, които се връщали през Самоков; по тоя начин щампите се разпространявали по цяла България. Но даскал Николай Карастоянович ги продавал и в сръбско, за което си бил извадил паспорт („иконе и кѣйги продавати.“)⁵⁾

¹⁾ Обилни и добре проверени данни за живота на Николая Карастоянович, който е основател на първото графично заведение в България, ни дава проф. В. Н. Златарски в своята книга „Даскалъ Николай Карастоянович и неговата печатница.“ (Отдѣленъ отпечатъкъ отъ „Периодическо списание“, кн. LXVI., София, 1906.) За печатницата му вж. стр. 3.—4.; ср. Ст. Кутинчев: спом. кн., стр. 19.; Н. Начовъ: спом. кн., стр. 96.

²⁾ Вж. Проф. В. Н. Златарски, стр. 4., 27. и сл., 34. и сл.; Ст. Кутинчев, стр. 19., 23. и сл.; Н. Начовъ, стр. 96.—97.

³⁾ Вж. Проф. В. Н. Златарски, стр. 27., 4., 29.; Ст. Кутинчевъ, стр. 19.; Н. Начовъ, стр. 104.

⁴⁾ Писмото е писано от Самоков, на 18. авг., 1857. (Вж. „Изъ архивата на Найдено Герова“, кн. I., стр. 787—788.).

⁵⁾ Вж. Проф. В. Н. Златарски, стр. 5., а самия паспорт — препечатан в притурка 2., на стр. 89.

вини; първата съдържа изображение на св. Богородица Елеуса, а втората — на трактувания от Карастояновича сюжет. Всред орнаментната рамка долу е отбелязано: „1835“. На свитъка между двамата светци пише: „Ο ΑΓΙΟΥ ΚΩΝ ΝΑΓΙΑΕΛΕ“. Слнцето е същото, луната носи приблизително същия профил, но от окръжността не излизат лъчи. Кръстът е по скелет същият, но се различава от българската щампа по декорацията на сиянието около кръстовището. Гръцката щампа дава между крилата на кръста 4 херувима, пояс от трилистници, огнени езици, пояс от успоредни окръжности и лъчи; в българската това е сменено от розета и пояс от ромбове, а езиците са стилизувани в трижълтници. Лицата, короните, ореолите, жезълът и палмата са същите. В гръцката джното е запълнено с плуващи чъртици, а в българската си е останало празно; вместо рамка от геометричен орнамент, нашата щампа има двоен правоъгълник от успоредни чърти, грубо теглени.

Анастасова работа ще да е и друга щампа (лист 46.5×34.5 см.; изобр. 38×29.5 см.), от която също имам отпечатка. Тя изобразява св. Мина. На полето над светията стоят в лента думите: „Сѣѣн ка: ꙗч Мѣнѣ“. Изображението се стига от орнаментна рамка. Отляво на полето лети ангел, приготвил венец, а отдясно седи на облаците Христос, държащ държава и благославиц. Светията е на кон (доста сръчно стилизуван); в ръката му има копиевръх, припорец с бродиран кръст. Долу се виждат църква, храсти, хълмове и дървета. Небето е от плуващи чъртици. Бронята е орнаментувана. Щампата е обагрена с индийска жълта, маслинена, бледо-червеникава, бледо-портокалова и жълт хром. Гравюрата е на метал (тя ще да е работена след 1851.); употребени са успоредни чърти, плуващи чъртици, гъсто кръстосване, гъст сивкав пунктир (лицето и ръцете на светията). Сиянието около Христа е предадено с успоредни лъчи, сменящи се с криви заострени лъкатушки.

Анастас Карастоянович е имал, както се вижда по работите му, добро чувство на график и декоратор. Освен щампи, от него почнали да се явяват началки за книгите и заставки, както и цели иконописни образи за илюстрация на текста. И тъй, Николаевият син работел като график в три области: орнамент, илюстрация и гравюра на лист. От него има една голяма щампа от 1849. под название „образъ распѣтіа господа нашего ісѣа хрѣта“, на която се е подписал самият график: „р[исуваль] Анастасій Н. Карастояновича въ Самоковъ 1849 г.“¹⁾ А со свои началки и заглавки той излиза пръв път в книгата Часослов — „Напечатанъ въ лѣто 1833 ѿ сега ново се препечата ѿ Николая Кара-Стояновича

¹⁾ Вж. Проф. В. Н. Златарски, стр. 26—27, и заб. под чърта на стр. 27.

книгопродавца в [ъ] с.[а]м.[о]к.[о]в.[ъ]. 1847 бѣдимскими писмены“. ¹⁾ Между другого, в тая книга той се проявява и като илюстратор: от него има един образ на св. Троица и един на св. Богородица. За да се сравни неговата работа со светогорските образи, доста е да се прегледа след Часослова от 1847. — „Краткое описаніе“ (в което се дават сведения за двадесет светогорски обители), излязло в 3. изд. в Самоков през 1846.: там сж поместени два образа (пак св. Троица и св. Богородица), печатани со светогорски гравюри.

Изглежда, че отпечатките от дървена гравюра не сж задовольавали бащата и сина, — било поради своята недълготрайност, било поради това, че на дърво мъчно могат се предаде ония тѣнкости в рисунката, до които е бил стигнал Анастас подир своите иконописни занятия. Те замислили да работят с метална гравюра. Това усъвършенствуване в графичните средства бащата и синѣт постигнали в 1852. с помощта на един гравюр-немец, „майсторъ Яковъ Прайнинъ из княжест. Баден“ както признава сам Анастас в една своя ръкописна „Ірменіа или книга откритіе хѣдожествъ собрана от различныхъ книгъ, и от искусныхъ майсторовъ“. ²⁾ За да се отпечатват металните гравюри по-успешно те си направили нова дървена машина, специално за тия тѣнки медни гравюри, в което им помогнали сѣщият Прайнин и друг немец, който работил с него около четири месеца в печатницата. В своята „Ірменіа“ Анастас описва простото устройство на тая машина и начина да се работи с нея. (Снимки от неговата рисунка на машината, до която стои и една фигура, — очевидно, работникѣт-печатар, — дават проф. В. Н. Златарски и Ст. Кутинчев).

¹⁾ Проф. В. Н. Златарски, стр. 27.—28.; Ст. Кутинчевъ, стр. 23.

²⁾ Тая книга (подробности у проф. В. Н. Златарски, стр. 28.—29. и забел. под чѣрта на стр. 29.) представя първото ръководство по графична техника у нас. От нея се вижда, че бащата и синѣт сж правили през 1852. гравюри от мед, стомана („близница“) и меден сплав („пиринчъ“); от Прайнина те научили да приготвят най-напред металните „дѣски, отъ които биваѣт формите сирѣчь кальпете за шампите на чертанія харти“, а сѣтне да преваждат върху тѣх рисунката и да изразват отбелязаните чѣрти. Вѣн от това, немецѣт им сѣобщил, и как се правят багри („различни шара“) за печатане шампи. В своята книжка Анастас дава кѣси подробности по графичната, печатарска, книговезска и глинична техника, много важни за онова време („1. О мѣдорѣзаніи, 2. Различни шара, 3. Пресъ, машина дървена за мѣдорежачи кальпе, 4. Хѣдожество за книговезачѣ, 5. Книгопечатня, — Хѣдожество каменорезанія или писанія Антики печате“ и др. под.). От него е останала и друга ръкописна книга (в Софійската Университетска Библиотека) — „Ерменіа. Книга Коя съдържава сичките искусствѣ оу зографіята, отъ които може секой младѣ ученикъ да научи и без майстора Иконописаніе тоест зографіята сочинета и преписана от най искусни зографи т. е. живописци“ Сега пакъ преписана у Самоковъ“ (Вж. Проф. В. Н. Златарски, стр. 29. забел. под чѣрта; Ст. Кутинчевъ, стр. 30.—31.). В нея се дават унѣтвания за нанасяне мерки, когато се пишат икони, за стенопис и живопис на платно, за измиване вехти икони, за позлатяване, и рецепти за правене багри и лакове.

В първите книги, с които наченал издателската си работа, Николай Карастоянович е печатал чужди клишета; тъй, в издаденото през 1834. в Крагуевац „Житіе сѣаго свашенномѣченника Харалампіа ѿ ѿже съ нѣмъ пострадавшихъ“, на гърба на загл. лист има образ на св. Троица, — пробито клише с набран текст: „Тріє сѣтъ свидѣтельствующи на небеси...“; клишето е заето.

При тия технически усъвършенствувания, щампите почнали да излизат по-изящни, с по-тънка рисунка и по-чист печат. Освен това, металната гравюра е позволявала по-бърз и по-голям тираж. Благодарение на това, Николай Карастоянович забогатял и обжрнал отново погледа си към книгопечатането, което го особно привличало. С несъмненното участие на сина си Анастаса той издал редица книги, „най-изящно отпечатани“.¹⁾ Проф. В. Н. Златарски смята петдесетите години за периодъ на „най-голъмъ разцвѣтъ въ дейността на самоковската печатница“.²⁾ За нас тия книги имат значение главно поради това, че току-речи всички съдържат печатарскі украшения, заглавки, па и гравюри на цѣла страница или по-малки, — все работа на Анастаса Карастоянович. От тия книги две се отделят като особно сръчно издадени и похватно илюстрирани. Едната е „**Страданіе сѣаго славнаго великомѣтника Хрѣтова Дмитрія превѣдено на ѿзыкъ славѣннобългарскій за полза на православните. напечатана ѿ Николѣа Кара-стояновича книгопродавца въ самоковѣ 1852**“ (16·5 × 10·5 см.; [I] + 46 стр. — црк.-слав. б.). На гърба на загл. лист има гравюра: украсен с нимба воин, държещ в десницата си кръст, а в левицата — копие; зад него — кипариси и кулоподобна сграда; от горния ляв ъгъл се простира към главата му из облак една ръка, държаща венец, а в десния ъгъл — светозарно око, чиито лъчи пронизват два облака. На гравюрното поле (в рамката) стои надпис: „**сѣй Димитрій велико-мѣникъ**“. Над заглавието на 1. стр. се простира дълъг орнамент с кръст в средата. На 12. стр. има гравюра: пред едно стълповище (колонада) лежи с вирната опашка и ширококрастовен зев крокодил (змей), а пред него — воин с бял кръст в десница и сияние около главата; на тъмното поле над главата му стоят буквите **ѿд**. На 14. стр. има друга гравюра, разделена с водоравна чѣрта на две; в горното отделение седи на престол един цар с корона на глава и сочи с простряна китка към светията, изобразен с ореол и ръцете в движение; зад светеца се вижда стобор (балюстрада) в счупена линия, а над него — надпис: „**упразднися сѣтно величаніе — твое о царю мой**“;

¹⁾ Проф. В. Н. Златарски: спом. кн., стр. 30.

²⁾ Тамъ там, стр. 30—32.

в долното отделение е изобразен светията, набоден на копия; край него стоят един духовник и воини. На 45. стр. има още една гравюра: пред готическо стълповище е сложена върху правилен плочник (паркет) маса, на която лежи човешко изображение; до масата сж коленичили две моми, едната от които има на главата си забрадка като фес. След текста на послед. стр. има сжщо печатарски орнамент от четири симетрични части. Гравюрите сж, очевидно, работени на дърво. В някои екземпляри от книгата изображението на гърба на загл. лист е отпечатано со злато, както и кориците, но в повечето печатжт е навсякъде черен. Още по-изящно е издадена другата книга — „Слѣзка съ жнтіємъ ѿ страданіємъ сѣго велнкомѣника Георгіа Новаго. Страдавшаго въ сардикій градѣ болгарскомъ, ꙗже нынѣ нхрѣщається Софіѧ. Соуинена на старословенскомъ ѡзыцѣ ѡвѣимъ презвѣтеромъ, наставлявшимъ ѣго ѿ смотрѣвшимъ страданіе ѣго. Обрѣтена же въ митрополійстѣмъ книгохранителницѣ. Ѣ велнкѧ же по вѣѣ ревности, ѿ ко сѣимъ оусердѧ, ѿ превосходнымъ любве къ слованоболгарскому Племенн. ѡздана благославеніємъ ѿ ѡбнженіємъ ѣго Преосвѣщенства, Кысокопреосвѣщеннѣйшаго Митрополѧ Скатософійскаго Господина, Господина Гедеона. къ ползѣ православныхъ, к' славу же ѿ устѣ сѣго. въ Самоковѣ. 1855“. И тая книга е украсена с Анастасови заглавки; такива има три, от които тия на 3. и на 7. стр. сж изработени с особно тѣнко изящество. В. книгата има сжщо образ на светията, който прилича донякъде на тоя в предиописаната книга: и той е в цял ржст, пак во воинско облекло, заемащ цяла страница заедно с пейзажния изглед, що служи за дѣно на изображението. В долния ляв ѡгъл виждаме и подписа на самия художник: „писал Анастас н[иколаевъ]“, а вдесния — „у с[а]м[оковѣ]“. Тая иллюстрация ще да е отпечатана от медна гравюра, а не от дървена, защото се отведнаж отделя от поранишните отпечатки по тѣнките чѣрти в подробностите, по точноста на линията и по определеността на очертанието. Такова е и мнението на проф. В. Н. Златарски.¹⁾

Презъ 1856. се явява книгата „Нѡуалное оуѣеніе условнкомъ хотѣщымъ оуѣнтисѧ кингъ бѣтвеннаго писаніѧ“, отпечатана „Въ тѣпографіѧ Н. Карастояновнѣ ѿ сына ѣго Анастасѧ въ Самоковѣ“; очевидно, кѣм това време синжт ще да е станал вече сѣдружник с бащата в печатарската и графична работа. Но в 1862. Анастас отишѣл в Бялград за покупки, избухнала революция в оня град и той остана там. Бащата трябало да печата щампи с гравюрите, изработени от Анастаса.

¹⁾ Вж. „Даскалъ Николай Карастояновичъ и неговата печатница“ стр. 32.

Последният бил принуден в Бялград да реже медни печати, за да се прехранва. С подкрепата ижк на един врачанец — българин, Анастас Иованович, тогава маршал на княз Михайловия дворец, той се заел с фотографии и станал вече през 1863. „фотограф Н. Светлости княза сръбскогъ“. Последната илюстрирана книга с работи на Анастаса е „Свитокъ Богоматре ѿли молитка прескатыа Богородицы“, с две заглавки и отделен образ на Божиата Майка с детето Иисус, гравюра от Анастаса Карастоянович. „Тая щампа“, пише проф. В. Н. Златарски,¹⁾ „е забѣлѣжителна по своята рѣдка композиция въ източния живописъ: Майката Божия сѣди на тронъ, поставенъ на облаци, въ добръ драпирано облѣкло. Младенецъ Иисусъ голъ стои правъ на лѣвото ѿ колѣно, обхванатъ отъ лѣвата ѿ рѣка и подържанъ съ дѣсната; Той държи скиптеръ въ лѣвата си рѣка, а съ дѣсната вѣнчава Майка си съ корона. Подъ трона стоятъ на колѣни по двѣтъ страни въ подножието на трона двѣ ангелчета съ съединени и вдигнати на горѣ за молитва рѣцѣ“. След това Николай Карастоянович, като видял, че старостта му пречи да работи, предал печатницата и щампените гравюри на синовете си Сотира и Димитра, като ги научил да правят гравюри и да работят с тях. Но работата не напредвала. През 1867. те издали со свои влишета в Бялград „Учослѣкъ“, отпечатан „с иждивѣніемъ ѿ трудѣмъ ѿ Сотира Н. Кара-Столановъ за Болгарскую Юность“, с малжк образ на св. Троица в продълговат медальон на загл. стр., с второ изображение на св. Троица на грѣба на загл. лист, во висок правоѣгълник; два ангела поддържат небесната тѣжд, а над правоѣгълника се редят църк.-слав. надписи. В книгата има и едно изображение на рѣка; тя не носи она стилин характер, който отличава прежните самоковски издания. Не е крачка напред и отпечатаната в Самоков през 1872. „Молитва къ сватаго велико мѣченика Мына“, напечатана „ѿ с[отира]: кара-столанова самоковца“, сдържаща образ на светеца на цяла страница и три илюстрации в текста, веички печатани с дървени гравюри, много грубо работени, — види се, творба на Сотира. Последната илюстрирана книга излязла от самоковската печатница през 1884.; тя е „Писмо ѿтъ Бога къмъ христіане тѣ и сѣнь пресвѣтыа Богородицы“ с малжк образ на св. Троица.

Истински период на разцвет за нашата графика представят последните четиридесет години от миналия век, — време, което съвпада с художнишката дейност на Николай Павловича; известно е, че той живо-

¹⁾ Пак там, стр. 34.

писец отделя най-много усилия за графиката, поради което и като график има за нас по-голямо значение, отколкото като историчен живописец, портретист, иконописец и художествен педагог. А понеже неговото значително графично дало е свързано с живота му, ще трябва да се дадат и малко подробности от животописен характер, като се предпочете онова, което не е било изнесено досега.¹⁾

Както с право бележи Марин Дринов, „Македонскиѣ Българе сѣ захванали да се събуждатъ по-рано отъ источниѣ. Доста е да си наумимъ, че македонци сѣ: и Паисий, отъ кого се захваща историята на българското възраждане, и Кирилъ Тетовецъ Пейчиновичъ, ... и Неофитъ Рилски, патриархъѣ на българскиѣ учителъ, и Христати Павловичъ Дупничанинъ, и Иоаннъ Димитриевичъ Охриданинъ, ... и много други отъ първиѣ дѣйци по възраждането на българскии народъ“.²⁾ От тия именно „македонски българи“ си води потеклото и първият наш исторически живописец, Николай Павлович. Той е син на споменатия от Дринова известен български книжовник, учител и преводач — Христати Павловича. Въ едно ръкописно листче³⁾ намерих редица дати, отбелязани от самия баща на художника с дребни хубави букви, съвсем четливо писани. Между другото, там стои след-

¹⁾ Точен и подробен животопис на Николай Павлович още няма. Оня, който изучава живота му, ще трябва да се движи между данните, събрани от К. Столѣтова („Единъ забравенъ труженикъ“, в „Мисълъ“, год. I, 1892, кн. VIII, стр. 538.—540.), А. М. („Николай Павловичъ“, в „Свѣтлина“, год. IV, 1894, кн. V, стр. 76—77), О. Гео-ва (отпечатка от „Искусство и Художественная Промышленность“, под заглавие „Болгарское искусство“, Д. П. Даскалова („Искусството въ България“, в „Лѣтописи“, год. III, бр. 5, 1902, стр. 116.—119.) Л. Касърова („Енциклопедически Рѣчникъ“, II ч., Пловдивъ: Д. В. Манчовъ, 1905, стр. 1731.—1732.), Д-р Д. Павловича, брат на художника („Черти дъз живота и дѣятелността на първия български исторически живописецъ, Николай Павловичъ“, отд. отпеч. от „Българска Сбирка“, год. XIV, 1907, кн. III, стр. 176.—183.) и Андрей Протича („Искусството въ България“, студия, отпеч. от сѣ. „Училищенъ Прѣгл.“, год. XII, кн. IX, 1907.). Всѣщност, от приведеното имат значение донякъде само работите на Д-р Д. Павловича, чиито данни сѣ сравнително най-точни и най-подробни, и на А. М. (в „Свѣтлина“), дѣто се прави опит да се нахвърля характеристика на художника, но животописната страна на статията кипи от неточности; нѣка характеристика се намира в статията на К. Столѣтова, дѣто е неточен списъкът на графичните работи; Л. Касъровата животописна бележка е слобена по печатаното до 1905. за художника, а работата на Андрей Протича не изнася нищо ново за Николай Павловича (неточности има и в нея).

²⁾ М. Дриновъ: Първата българска тилография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатаниѣ въ нея книги, („Периодическо Списание“, София, год. VII, кн. XXXI, 1889, стр. 2.).

³⁾ То се нази-у г. подполк. Николай Павловича, син на споменатия д-р Д. Павлович; подполковникътъ нази-у художественото наследство, оставено отъ чича му, като се изключатъ ония творби, които сѣ откупени въ разни времена отъ народниѣ музеи въ София и Пловдивъ и отъ Министерството на Просвѣтата.

ното: „1833: 1 и октовріа Сгодіхсе от Зімніча чрез Господіна Дімітріа Станчооглу в Сіцов за Севасти“. Севасти (Севаста) е майка на Николая, дъщеря на Илия Цанков, едно от петтях му деца; Николай е второ дете на Христаки и Севаста. Сам баща му пише: „1835 9. Декемвр. на 1 сахат а на вечерта: среща вторник, роди ми се Николаки, А на 15 тогоче месеца крести го пакъ Пауница баддъза ми“. Николаевият дядо по майка, видният свищовски тжрговец Илия Цанков, е бил голям родолюбец; изглежда, че Николай ще да е наследил еднакво и от баща и от майка ония пламенни родолюбиви пориви, що сж озарявали дейността му през бурния петдесет и деветгодишен живот.¹⁾ За своите родители сам художникът пише на 24. окт. 1874. в животописа си, под заглавие „Бѣлжкы отъ живота ми“: „На 1835, Декемвриа 9/21 съмь роденъ въ Свищовъ отъ родители Христаки Павловичъ, Дупничанинъ, и Сиваста, Свищовка, дъщеря на Илия и Екатерина (Арбанасчанка — при голѣмо Търново)“. От баща си, освен пламенното родолюбие и стремеж към просветна дейност, художникът е наследил и чувството на ред, естетичния усет, обичта към хубавото. По останалите от баща му ръкописи (география, славянска граматика, бележки, писма и др.) се вижда, в каква голяма степен сж били присъщи тия качества на Христаки Павловича. Към ръкописната география („Отдѣленіе второе — физическое раздѣленіе Земнаго мира“) има и чъртеж: звезда с 32 лъча, показващи „востокъ, западъ, сѣверъ и югъ“ с подразделенията им. Работата е точно, чисто и спретнато начертана. Сжщо такава грижливост поличава в изпълнението на „Таблица в коя то са изложени 19-те кругове лунни, среща секой же круг 12-те месечини на 12-те месецы в година та, сос назначеніе: на кое число месячно и на кой час и на коя минута се ражда секой месечина, сирѣчъ бива нова м. или свещъ“; таблицата е тънко и чисто разграфена на 19 реда по 12 отделения в ред. Пак от баща си е наследил художникът и обичта към исторични изучавания и събиране сведения за старите бжлгарски оржия, облекла, архитектурни елементи и други.

¹⁾ За Христаки Павловича вж. отпечатката от „Училищенъ Прѣгледъ“, год. XI кн. VII, София, 1906. (Д. В. Храновъ: „За живота и дѣйността на Христаки Павловичъ Дупничанинъ“. — Проф. В. Н. Златарски: „Царственикътъ на Христаки Павловичъ“. — Х.: „Значение на Христаки Павловича за културното повдигане на бжлгарския народъ“. — Факсимиле отъ едно писмо на Христаки Павловичъ); сжщо — Д-ръ Димитъръ Павловичъ: Черти изъ живота на „Димитъръ Хад. Василевъ“ Свищовски благодѣтель; Свищовъ, 1909. (в края — родоначална таблица). В последната книга има и данни за семейството Цанкови, от което произхожда Николаевата майка; за Киряк Цанкова вж. Христо Ботйовъ: „Съчинения“, подъ редак. на Иванка Хр. Ботйова и Ив. Г. Клиничаровъ, София, 1907., стр. 469., 195., 470., 397., 364.—365., 368. и др.

В останалите от него бележки и рисунки намираме свидетелства за упорита работа в тая посока в продължение на цял живот. Всъщност, това не е чудно, тъй като още от деветгодишната си възраст Николай е чел прочутия „Царственикъ или Исторія Болгарская“, обнародван с бащини му грижи. Добре запазен екземпляр стои и днес между останалите от него книги. Там е видял той за пръв път и образа на българския герб, за който споменах по-рано. Добре е да се забележи, че художникът и отпосле не веднаж е рисувал тоя герб за разни цели: в художественото наследство, оставено от него, видях пет-шест подобни работи, кои с молив, кои — с багри.

Основното си образование Николай Павлович получил в Свищов, дето баща му отворил за пръв път българско, „по-системно наредено“¹⁾ училище, — именно в основното училище, дето обучението се водело от учители като даскал Николча, даскал Пеня Лясковчанин, даскал Ивана Стоянов от с. Мердания (Гърновско), с помощта на Неофитовите таблици, изработени за преподаване по взаимнообучителната метода; преподаването се ръководело от Христаки. След това Николай учил и в главното училище, където преподавал сам баща му българска граматика, аритметика, катихизис, българска история, риторика, логика, география, богословие, славянски и гръцки език и др.. В тия училища момчето е получило всичко, що е могло да се преподаде тогава в Българиия; знае се, че училището на баща му е било прочуто в цяла Българиия, та отвсякъде се стичали деца да се учат в него. За успеха на учениците е била от голямо значение и кротката обноска на самия учител: Христаки Павлович е бил добродушен и благ човек, сериозен и авторитетен, почитан, обичан и внушаващ доверие на мало и голямо. Всички негови ученици сж запазили спомен за безкрайното му родолюбие, за неуморната му работливост, за искрения и благ негов нрав и за мъдрите съвети, които обичал да им дава като баща. Тия чжрти сж се отразили и в характера на сина му Николая.

С особна наслада, дори с благоговение, се чела тогава не само в Свищов, а и по цяла Българиия, издадената от Христаки Павловича българска история — Царственикът. Особно се четела от учениците. В нея те намирали онова, което само накжсо и сбито сж прочитали в „Сокращенна Болгарска Исторія“ (добавка към „Разговорникъ греко-българскій“, пак от Христаки Павловича — Бял-

¹⁾ Д. В. Храновъ: спом. статия, стр. 6.; ср. Вас. Априловъ: „Депница новобългарскаго образования“, Одесса, 1841. и „Мисли за сегашното българско учение“, п. т., 1847.

град, 1835.); в нея те могли наистина да видят „като в едно огледало, ... какъ наша-та Болгарія некога се възвышавала, като Кедръ въ Ливанъ-а, и какъ после жалостно паднала, унищожила се и обезславилa се, въ кое-то безславіе лежи и до днесъ ожидавающа повседневно прославленіе-то си“. ¹⁾ За такава именно „прославление“ ще да сж мечтаели всички по-деятелни четци на Царственика; тая мисъл е бездруго заседнала още отрано и в ума на Николая Павлович, пряк продължител на бащината си работа; онова, което е започнал Христати Павлович на книжовното поле, отсетне Николай е подхванал и завършил на художественото. Тая мисъл не е била случайно породена и кърмена от обстоятелствата на неговия живот; тя е била напълно осъзната; нещо повече — тя е била надежда и мечта на самия Николаев баща, който не е желал да остави недоизкарана брездата на своята дейност. Както бил слушал от баща си, д-р Дим. Павловича, най-голям син на Христати, Николаевият братанец казва, че — когато заболял от холера (1848.), Христати Павлович рекал на синовете си: „Деца, аз не можах да свърша щото сжм започнал; но дано вие довършите моята работа“. Тия думи, изглежда, че сж помнени от художника като свещен завет.

На 21. юлий 1848. Николаевият баща умрял. Тринадесетгодишното сираче било прибрано, заедно с братята и сестрите му, от тяхния вуйчо Яков Илиев, който живеел тогава во Влашко, в Зимнич. Понеже мислели да направят Николая търговец, роднините му го дали в една добра бжлгарска търговска кжща в Букурещ на работа. Но момчето не било склонно към търговско поприще; както пише брат му, „то постоянно и съ голѣма охота търсѣло случай, да драще гдѣто завърне и да изписва всевъзможни човѣшки фигурки, чъртаяло разни кжщички, пейзажчета, издѣлвало разни фигурки, статуйки, захванало да си прави разни машинки и пр.“ ²⁾ Особно внимание обжрнал на тия даровити прояви майчиният му братовчед Антон К. Цанков (син на Киряк Цанкова), виден виенски търговец в онова време, дошъл от Виена в Букурещ по работа. Той го взел през лятото на 1852. со себе си и го отвел во Виена; ³⁾ там го настанил да се учи практически при един живо-

¹⁾ Вж. „прѣдисловіе“-то към споменатия „Разговорникъ греко-болгарскій за оныя, кои-то желаятъ грѣческій языкъ да си научатъ, при когото-и една сокращенна Болгарска Історія, приложи се.“

²⁾ Д-ръ Д. Павловичъ: „Черти изъ живота и дѣятелността на първия бжлгарски исторически живописецъ, Николай Павловичъ (1835—1894)“, стр. 1.

³⁾ Тогава е бил издаден намиращият се между рисунките на художника влашки паспорт: „НОІ БІРБЪ ДІМІТРІЕ ЦІРБЕІ, КЪМІА ЛЪІ ДЪМНЪЗЪЗЪ ДОМН СЪПЪЖЪ“

писец, който работел в литографията на Анастас Ивановича. Край него Николай поработил три-четири месеца и през това време показал, както пише брат му, „единъ дѣйствително отличенъ успѣхъ и особенна дарба въ изкуството по живописанието“¹⁾. Кой е бил тоя живописец, какво е работил при него Николай и на що го е научил художникът в тая първа за момчето художествена школа, не може да се установи: данните от тоя раншен период в живота на Павловича сж много оскъдни. Навярно, още тогава у Николая ще да е заработила внедрената от баща му мисъл за „прославленіе“ на бѣлгарския народ и той ще да се е опознал с литографското изкуство и ще да е разбрал широките възможности, които се отварят пред него, — сжщите възможности в областта на художествената популяризация, които книгопечатането е открило пред баща му, за да разпространи Паисиевата история. Тряба да се предполага, че заниманията на Николая не сж били сжвсем настрана от литографската работа, защото още в първите си обнародвани литографии той изпква со сжвършена графична техника. Насърчен от тия успехи, благодетелят му го записва во Виенската Художествена Академия; на 1. окт. 1852. той бил вече редовен ученик там. По думите на брата му, в академията той следвал „съ голѣма ревностъ, развилъ една бѣлѣжита дарба въ изкуството и въ 1856 г. свършилъ курса... съ отличие“¹⁾. Негова мечта било, обаче, да се специализува по живописна композиция, та да се посвети на исторична живопис. Но благо-

ИСТОРИЯ И ГОДИНА ДЪРЖАВНАТА РОДНОСТ. — ПАСПОРТ. № 28^а. Ето френския текст на паспорта (печатан срещу влашкия): *Nicolas Pavlovits serbien, né en turquie, demeurant à Djourdjou, se rendant à l'Autriche à vienne pour entrer en étude avec term indéfini et après avoir terminé l'étude se retour à Djourdjou. — Agé de quinze ans, taille médiocre, cheveux châtains, Sourcils de même, Front égal, Yeux noirs, Nez égaré, Bouche égale, Barbe ronde-Menton [et] Visage pur, Teint blanc. Delivré à l'administration le treize avril du district Vlasca 1852 à Djourdjou*“.

¹⁾ Д-ръ Д. Павловичъ: пак там, стр. 1—2.

¹⁾ Д-ръ Д. Павловичъ: пак там, стр. 2.—От работите му во Виенската академия има запазени някои — датувани, а други недатувани. Повечето сж актове. На един седнал младежки акт, постигнат чрез кръстосване на чѣртите, с две кредити, на сива рисувателна книга, пише: „1853 Николай Павлович Зафан: 18 Јануарій Сфърш: 14 [не се чете]“^а. Главата е малка, трупът — възширок, мишците на краката около трицепса и плоскостите на коленете сж преувеличени до твърдост. Китките сж още по-твърди. На друг акт, мъжки (бледо-сива книга, биеща на кремово), с тояга в ръце, работен сжщо с две кредити, пише: 30 Јуни 1854 Leopold [името на модела] 1842 [?]“^а. Ухото е високо сложено, китките не сж верни, окото е работено твърдо. От сжщата година има запазен друг мъжки акт, с наведена глава, очѣртание с четка (сиво-черна водна багра) на сиво-зеленикав картон; отбелязано е „18 Јули 1854“^а. Оттогава е и малката рисунка с перо (туш) — портретна скица в $\frac{3}{4}$ на „Тодоръ Милановичъ роденъ въ Свищовъ починалъ въ Виенѣ“; той държи полуразвит свитѣк; ликът е „Рисуванъ отъ Николай Павлович, академикъ по изящнитѣ изкуства въ Виенѣ въ врѣмето 1854—55 год.“^а. Работата е груба, ученическа, с тежка гравюрна техника.

детелят му претърпял големи загуби в търговията, което го принудило да се прехвърли в Ромъния, дето трябало да отиде и Павлович. Те спрели в Гюргево. Там художникът се срещнал и запознал с д-р Петър Берона който живеел по онова време в Париж и пътувал през Ромъния; дарбите и успехите на Павловича накарали учения и заможен българин да се заинтересува за него; Берон го отвел в Мюнхен, където следвал сам по-рано, и го записал в художествената академия. Това било през 1856.; през окт., с. г., Павлович постъпил въ академията като специалист; там той „работил при знаменития тогава Професоръ Каулбахъ и се занимавалъ прѣимущественно по композиционната частъ“, както бележи брат му в една ръкописна черновка.¹⁾ През 1859. той свършил с отличие академичния курсъ.

До септ. 1859. Павлович обиколил музеите и картинните сбирки в Дрезден,²⁾ Прага и Виена, за да събере сведенията, които сж му били потребни при композиране на историчните картини, някои замислени, а други дори почнати в скици. За престояването му во Виена разказва накъсо една от ръкописните „Бѣлѣжки отъ живота и дѣятелността на първия български исторически живописецъ Николай—Павловичъ. (1835—1894 г.)“, оставени от брат му: „тука той билъ принуденъ да почака благодѣтеля си Д. П. Беронъ изъ Парижъ около единъ мѣсець, (въ което врѣме изписъль съ мазни бои портрета на брата си Димитрия Павловича, бивший по онова врѣме ученикъ по

¹⁾ Таа черновка се намира в книгите на сина му, подполк. Николай Павлович. На 1. септ. 1906. Г. Палашев пратил от Париж на д-р Д. Павловича печатен формуляр-въпросник, в началото на който известява, че в Липска се било основало „общество отъ видни дѣйци въ областта на художествено-критичната литература“, което щяло да печата „всеобщъ ръчникъ на художниците“; това общество било натоварило кореспондента да напише „биографитѣ на нашитѣ художници отъ областта на живописъта, скулптурата и архитектурата“. Той моли доктора с една приписка на циркуляра за какви сведения по живота и творчеството на покойния му брат. На 24. окт., с. г., докторът му отговаря с писмо и прилага исканите сведения, както и списъка на братовите си картини (на брой 35, освен етюдите), в които влизат и 8 литографии „Райна Княгиня“. От черновката на това писмо е извадено гореприведеното.

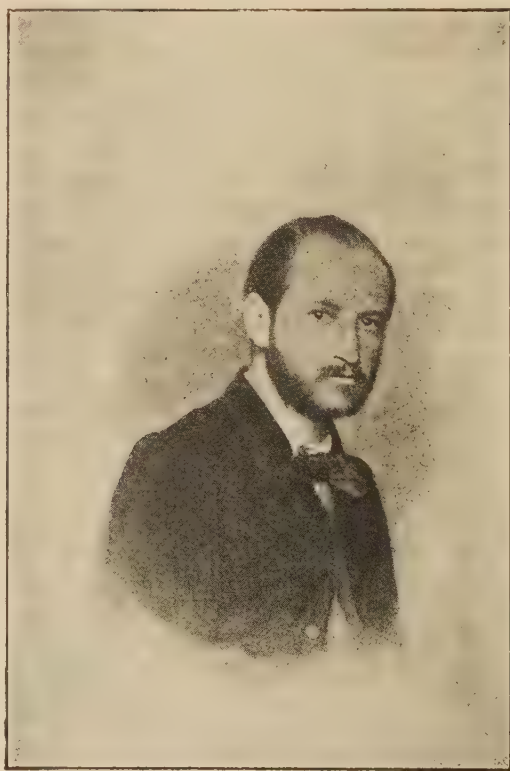
²⁾ Оттогава ще да е сметката в сребърни грошове и талери, отбелязана в блокчето, което е притежание на Пловдивската Народна Библиотека (№ 298. от ръкописната сбирка); тя е писана с молив; привеждам я, за да се види материалното положение на художника тогава: „Изъ Минхенъ сосъ Гр. 77 Th 44 — Отъ Минхенъ до Лайпцигъ Плат. Th 10: Грош:] 16 — Отъ Лайпцигъ до Дрезден [Th] 2 [Грош:] 11 — За задръжжани въ Лайп: [Th] 2 [Грош:] 19 — 3 дена, докле доходъ въ приватъ кѣш. 3 дена тѣ Гостилицата за квартиръ и ястие [Th] 4: [Грош:] 17 — платихъ циневъ гдѣт жив. [Th] 7: — денно издавани до днесъ [Th] 3.“ Пак там — друга смятка: „Четвъртакъ на 12 марта 1858 [поправено на 1859] приместихся въ Голямите кѣшъи Г. Докторови — На 16 марта започехъ да ямъ при Барташины сосъ абунация. — На 16 марта започехъ frühstück при немцойк.“ Освен това, у наследника му се пази една записна книжка с подробни сметки от времето след освобождението.

медицината въ Вена)“. Когато Берон дошъл, в началото на септ., с. г., во Виена, Павлович отпътувал с него в Херкулесбад, при Мехадия, близо до Оршова, отдето отишли во Влашко и се спрели в Крайова, дето Берон имал някакво имение. Там пристигнали те на 10 окт. 1859¹⁾ и прекарвали в докторовото имение цялата зима и пролетта от идната година. Времето не минало напразно. Тия 6—7 месеца били прекарани ползотворно. Тук Берон и Павлович продължили една работа, която — както се види — е била почната още в Мюнхен. През тия две години докторът работил върху текста на своя козмобиографски атлас, а художникът се бил заел да извърши илюстрационната работа. Първата част от тоя атлас била приготвена от Павловича в Мюнхен, а втората

¹⁾ Художникът пише в своите откъслечни и незавършени животописни бележки: „Отъ Мехадия ся управихмы за Влахиѣ, гдѣто и пристигнахмы на 10. Октомврий 1859. О тому намѣрихъ чи съмъ бѣлелѣхъ въ едно календарче, Мюнхенско издание, отъ Годината 1858 слѣдующето:

„На 10 вечерта (значи на 10 октомврий 1859 изъ Груе на Патуле отидохмы, а на сутренѣта на 11 отъ Патуле отидохмы на Татумерещи, гдѣто спяхмы у Филишенина. На 12 подиръ пладне по 4 часа (по европейски) стигнахмы отъ Татумерещи на Крайова (се съ Доктора Берона)“. [И после добавя:] „Азъ вече не съмъ ученикъ. Отъ това время настѣпжлъ съмъ житейскійтъ животъ. — 16 години разтревоженъ животъ. . .“. Това е писано в Свищов, на 25. окт. 1874. и е подписано от самия художник. Очевидно, тия дневнични и автобиографични откъслечи сж черновка за писмото, което Павлович е пратил до Майстора на Свищовската Ложа на Свободните Зидари, наскоро основана там, в отговор на печатния циркуляр-въпросникъ, що е получил. Подобен циркуляр има в частната библиотека на г. Борис Дякович, Пловдив. Повечето листа от тая черновка сж изгубени. Нея именно братът на художника нарича по незнание „дневник“. Че това не е дневник, а черновка за писмо до Свободните Зидари, се вижда от приложения към нея двоен син лист, съдържащ началото на писмото: „Откровенно да говорѣхъ Дружеството Ви ми ся представлява като много мистериозно съсловие. Като не вникналъ по много въ вътрѣшносттахъ ни дѣяниятъ и длѣжноститѣ му, освѣнъ колкото писмото [думата е за циркуляра] съ неговитѣ твърди ограничени бѣлѣжки за опѣтване съдържаватъ, — отъ това прочене не си заключавамъ за сега, чи съюзѣтъ Ви има за цѣль да стрѣми къмъ едно идеално осъвършенствуваниее на челоувѣчеството, което азъ въ идеалность однасямъ относително за доброто. — (Нъ не си позволявамъ да не вѣрвамъ чи не съ знаниие: че челоувѣкъ си остава се челоувѣкъ [приведеното в скоби — отпосле зачеркнато]) Азъ размышлявахъ много връхъ сѣкы отъ 8-те параграфа [въпросникът-циркуляр съдържа именно о сем параграфа, по чието съдържание се приканва адресатът да размисли и отговори писмено] и можахъ да стигна до тез заключения които особенно за сѣкы параграфъ бѣлѣжихъ до сѣщиятъ. — Тѣй сж тѣй изложени, какъто азъ за сега съ съвѣстѣтъ си можихъ да опредѣлѣхъ. — Касателно моето жизнеописание, пѣстринѣхъ на което нето могъ да опишѣхъ обширно, нето пакъ може да не любопитно или отъ полѣж за сѣкыго, да напишѣхъ пѣкожъ и др. бѣлѣжки“. След това почва самото „жизнеописание“: „Азъ съмъ сынъ на единъ учитель, именуемъ Христанъ Павловичъ, родомъ изъ Дупницѣ въ западни Българии, роденъ въ неизвѣстно мени дато —, които ся не училъ въ близососѣдныитѣ тамо знаменитѣ Българскы манастиръ свети Иванъ Рилскы. . .“ След като дава характеристика на баща си и на неговата дейност, Павловичъ завършва уводната част от писмото си со следните думи: „Съ гражданете преживѣхъ много миролюбиво и добръ, защото тѣй го обичаха много, чи бѣше добръ и кроткъ челякъ. — Той ся жени въ Свищовъ и роди дѣца, отъ които азъ съмъ вторнитѣ му сынъ. . .“

свършил в Крайова. Такива данни ни дава за първата илюстрационна работа на художника неговият брат. Всъщност, обаче, въпросът ще да стои другояче. Известно е, че още в 1858. Берон издава в Париж (y Mallet-Bachelier) своя „Texte du Grand Atlas Cosmobiographique contenant le mode de la production des corps célestes, de leurs mouvements, de leur forme ovale et de leurs métamorphoses physiologiques, et l'explication de tous les phénomènes célestes et géologiques suivant les lois physiques“, към който излиза през идната 1859. и самият „Grand-Atlas cosmobiographique présentant la Création et la Production des Corps célestes et de la Terre. 12 planches coloriées“. Очевидно, тъкмо тия 12 цветни планшети ще да е работил в Мюнхен художникът, а в Крайова ще да е изработил други 12, влизащи в изданието от 1860. „Grand Atlas météorologique représentant les faits météorologiques de l'atmosphère, les faits des magnétismes terrestres et les faits hydrostatiques des courants maritimes. 12 planches coloriées, avec texte“. Че това сж били две различни работи, едната от които е била свършена в Мюнхен и обнародвана преди да се свърши другата, се вижда и от следните думи, с които почва един двоен лист от масонската черновка (предходният лист е изгубен): „въ Мюнхенъ, бивши ученикъ, а печата ся въ Парижъ“. В Париж не е печатано нищо

Николай Павлович (1861).

друго, което би споменал в животописните си бележки Павлович, като имащо връзка с неговата дейност, освен първия Беронов атлас. А фактът, че тия думи предхождат разказа за пътуването им с Берона „за Влахиѝ“, показва, че не може да се мисли за някаква работа, почната в Мюнхен и свършена в Крайова, тъй като свършеното е било вече отпечатано „въ Парижъ“.

От проектите за тая графично-декоративна работа между рисунките на Павловича е останала корицата, проект с черна креда и бял гуаш

на сива рисувателна книга (64×49 см.), с голям надпис, рисуван диагонално — „Kosmobiographie“; буквите сж слабо сведени до орнамент. Разпределбата на 4-те заградени полета е постигната чрез много тежък орнамент в стил Възраждане, с две гирлянди и фигурни олицетворения в 4-те полета. Фигурите не сж добри: очевидно, проектът е само нахвърлек, отпосле изучен. Между фигурите виждаме олицетворение на светлината (жена, понесена диагонално нагоре во въздуха, сочеща с десница към небето), на стихииите (духащи момчета, полетели надолу с глава), на времето (старец с коса, седещ на облак), на звездите (амурче с крила, което стиска бяла комета; жена, държаща лунен сърп, друга — седнала на облак и държаща бяло кълбо) и др. Между фигурните сцени голи хора топят метал, коват железо, плавят руда и др. под.; в голямото надписно отделение един старец, подпрял чело с лявата си китка, пише полегнал; пред него лежат наземи разгнати свитъци, ленти и листа с надписи: „Astronomie“, „Fisiologie et Meteolo...“, „Geologie“, глобус, екер, нивелир и др.; в джното се вижда вулкански кратер. Не сжм виждал двата атласа на Берона, които е рисувал с багри Павлович: те сж много голяма библиографична рядкост и човек едва може да узнае пълните им заглавия; па, освен това, те сж били печатани в много малко екземпляри. Но по проекта за корица и по тяхната задача — да олицетворят и представят нагледно отвлечени понятия или философски замисли — неможе да се надява човек, че ще види в тях много изкуство. Такъв е бил оня интелектуален век, такава е била остарялата днес работа на Берона,¹⁾ че Николай Павлович е бил принуден да

¹⁾ Освен прочутия „Рибен буквар“, който е внесал коренно преобразование в нашето учебно дило, като първа книга за разумно и естествено преподаване, от Берона сж останали (вжн от текста на поменатите два атласа) следните книги, важни за историята на българската научно-философска мисъл: „Le Déluge et la vie des plantes avant et après le Déluge“, 1858. — „Origine des Sciences physiques et des Sciences métaphysiques“, 1858. — „Klimatisch-magnetischer Erdglobus“, Berlin: R. Wagner, 1858. — „Physique Simplifiée par la découverte de l'origine du mouvement et de l'affinité“: Tome I — „Électrostatique contenant l'explication des faits électriques et électrochimiques par l'application de la stoechiométrie électrique“, Paris: Mallet-Bachelier, 1861; Tome II — „Photostatique contenant l'explication de la nature de la lumière, de ses propriétés optiques et chimiques par l'application de la stoechiométrie électrique“, 1862; Tome III — „Thermostatique contenant l'explication de la nature de la chaleur, de ses propriétés mécaniques et chimiques par l'application de la stoechiométrie électrique“, 1863; Tome IV — „Barostatique, écho-statique, physico-physiologie contenant l'explication de la nature du fluide barogène dont résulte la pesanteur, celle de la nature du fluide échogène dont résultent les sept sons, celle des faits physiologiques“. Appendice: „L'homme avant la naissance, pendant la vie et après la mort“, 1864. Към тия четири книги е излязла и добавка, пети том, дето се говори за светлината и тежината [„avec un 5-e volume (supplément) sur la Lumière et la Pesanteur“], чиито подробен надслов не можах да узная. По това време ще да сж излезли и други две Беронови книги: „Chimie“ и „Métaphysique“;

посвети силите си на студено творчество, в което участвуват сухият ум и планомерното въображение, напътвано от строгите предписания на готово предложена мисъл. Тая работа не остава без опорочаващо значение в творческия живот на художника; с нея в душата му влиза стремежът към олицетворяване на отвлеченото, подхранван или поне улесняван от философската склонност на собствената му природа. Затова неведнаж отсетне виждаме в графичните му работи (па дори и в чисто живописните) алегорията — като удобно средство за разрешаване задавки, които сж очаквали своя отговор по чисто графичен път. Не трябва да се забравя, че алегорията ще да е лежала като готова възможност и в подсъзнанието на художника: ние вече проследихме няколко примера преди него, дето това средство се натрапва от византийския начин на художнишко схващане; па добре е да се има предвид и фактът, че Павлович е ученик на Каулбаха. В неговата графична творба не е могло да се не внесе джжекласичното начало, което улеснява приемането на алегорията. Доста е да си спомним творбите на всички по-големи майстори от края на средновековието, през цялото Възраждане, та дори до зората на романтизма, които не сж могли да пренебрегнат това средство, напълно подходно за условното византийско и романско изкуство, но сжвсем неуместно в творби, чиито реалистичен стремеж поличава во всички подробности. Тая полжст не е можал да избегне и Рафаело, който се е, безпорно, влиял от гжрците; а знае се, че първата алегория на западното изкуство, известната „Блевета“, е сжблязнявала майсторите от онова време. Алегорията е средство на източното изкуство, а кой ще откаже, че гжрците сж заели от Изток не един художествен елемент?

кога и де сж печатани, не зная. Освен изброените, излезли сж още: „Mémoire sur un Système contre l'incendie approuvé à Londres par la marine et le corps des pompiers“, Paris: Mallet-Bachelier, 1863. — „Le fluide de la lumière ramené comme les gaz, aux calculs stoechiométriques et aux lois aérostatiques“: Photostatique, optique, photochimie, chromatichimie, photographie, chromatographie; Paris: Mallet-Bachelier, 1862. — „Origine des Sciences physiques et naturelles et des Sciences métaphysiques ei morales constatée suivant les lois physiques dans l'origine commune des fluides impondérables, de la pondérabilité, de la pesanteur, du mouvement et des trois états des corps“, Paris: Mallet-Bachelier, 1864. — „Physique céleste“: Tome I — „Le système du monde“, Paris: Gauthier-Villars, 1866; Tome II — „Le système planétaire“, 1867; Tome III — „L'origine de la terre et de l'homme“, avec une carte céleste coloriée et un tableau allégorique représentant la Cosmogonie et un Glossaire de noms dogmatiques, astronomiques, géographiques de langue slave, 1867. — „Physico-Chimie“, 1868. — „Transformation de l'eau en minerais“. Aperçu général des détails exposés dans la Physico-Chimie dont cet ouvrage est le prospectus; Paris: T. Hazzifilo, 1868. Тия книги представят огромен труд (около 10,000 стр. дребен шрифт), свидетелствуващ поне за голямата работливост на доктор Берона, чието значение за нас, бжлгарите, лежи в неговия скромен наглед „Рибен буквар“.

Илюстрационната работа на Павловича през тия две години добива донякъде значение за нас, като си спомним, че той е първият българин, на когото е било възложено да извърши такава голяма работа за издаване на чужд език; освен това, не трябва да се забравя и значителността на самата поръчка, нейният специален характер, както и неопитността на младия още художник (той е бил 22-годишен, когато се е заел за нея). Во всеки случай, дългите беседи с доктора през тия две години, когато Павлович е работел неговите атласи, сж му дали възможност не само да разшири знанията си, а и да изучи добре Берона като модел. Плод на тия наблюдения сж няколко скици с молив (една голяма — в профил, с фуражка на глава, на отделен лист, с две кредити,¹⁾ и две с молив (— едната доста изучена —, в блокчето, що се пази в Пловдивската Народна Библиотека), снемани набързо и крадешком, понеже Берон не позволявал да го рисуват. От Берона не е и запазен портрет, ако се не смята голямата, сравнително хубава работа на Павловича, откупена от Министерството на Просветата. Изглежда, че сам художникът е работил планшетите за Бероновия атлас повече като дан на благодарност към своя благодетел, отколкото като поръчка, която му е била присъждана; след като свършил тия цветни рисунки, той се разделил с доктора.

През 1860. Николай Павлович прекарал известно време в Бялград. Сам той пише в масонската черновка: „През 1860-то лѣто преживѣхъ съ Раковскы въ Бѣлградѣ, за да си литографирамъ първытъ 2 картины „Райна, които и напечатхъ въ Бѣлградѣ...“ Изглежда, че Павлович е нарочно отишъл в Бялград, за да почне своята графична работа; брат му пише, че той „ималъ съчинени още въ Академията въ Мюнхенъ“²⁾ първите две рисунки (той ги нарича погрешно „исторически картини“) от серията „Райна Княгыня Българска“, които сам нанесал на литографски камък. Едната от тях е печатана на лист с размер 61.5 × 89 см.; работена е с черна креда, с литографска техника — гладко, с преливност на сенките, с голяма мекоост, каквато се явява за пръв път в нашата графика; светлините сж вадени от бледното сиво-зеленикаво дъно, което се покрива от кредата, чрез стъргане и драскане с игла. Печатана е с два камъка. Под рамката е нанесено с

¹⁾ Тази едра скица на П. Берона е работена разтървено върху сиво-портокалова книга с ретуш; главата е в профил, с очила, с бели мустаци и каскет; докторът държи лист с двете си ръце. Профилът, макар и не особено добре работен, има израз; орлов нос, разширен в ноздрите; окото е малко.

²⁾ Д-ръ Д. Павловичъ: „Черти изъ живота и дѣятелността на... Николай Павловичъ“, стр. 3.

наведен курсив: „Съчинилъ и литографъ. Николаи Павловичъ“ — „Никой нема право да препечатва“ — „Печ. въ Кн. Срб. Каменопечат.“, а под това стои с по-едри букви, сжщо курсивни: „Срѣтение княг. Райны съ братия си Бориса и Романа въ Прѣславъ, слѣдъ возвращения имъ отъ Цариградъ, гдѣ присутствовалъ и руск. князь Свѣтославъ.“ Срещу това стои след отвесна чхрта: „Entrevue de la Princesse Raïna avec ses frères Boris et Romane à Preslav, après leur retour de Constantinople. où le Prince russe Svetoslav a été présent“, — очевидно, преведено от Раковски, с когото, както ще видим, сж вършили обща работа (сам Павлович не е знаел френски, което се вижда по названията на книги, зле преписани в блокчето и бележките му). А под названието се чете посветата: „Господину Стефану Р. Берону посвящава Н. Павловичъ“. Тоя Стефан Берон е брат на доктора; от него Павлович е вземал през ученичеството си пари заем¹⁾ и е оставил една сносна профилна скица за портрета му, който не е намерил, види се, време да изпише.²⁾

Тази е пхрвата графична работа на Павловича.³⁾ За нея се е запазила една скица (в Пловдивското блокче), — навярно, пхрвият нахвър-

¹⁾ На една страница от блокчето, що се пази в ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека, е записано: „да давам Стефану — 1 Лира гр. 62: — 2 жалтиц: [гр.] 63: — 1 Жалт. [гр.] 31:20 — 1 Жалт. [гр.] 31:20 — 4 Жалт.: [гр.] 126; — 54 Фюр. авст. — —: —“; а на друга стои: „да давамъ на Stef. — 1 Лира: гр. 60:30 — 2 жалтици 63: — — 20 сфан- [?] за Чипичи 45. — — 1 Желтица 31:20 — 2 желт: 63. — — 1 Лира — — 60:30 — 1 Жалт: 31:20 — 54 фирина въ книга — — гр.“

²⁾ Тая скица е лав профил, с брада и малки мустади, нахвърляна общо с моливни чхрти; тя стои на страницата срещу пхрвата смятка. Ухото е малко и много крагло. Инак е характерна. Отдолу художникът е писал: „Стефан Беронъ“, под което има дребно медальонче с охчртание на танцуваща жена с развезва дреха, обхрната нагоре с позете; очевидно, медальончето е работено преди скицата — и блокът е бил дхржан наопаки.

³⁾ Между рисунките на Павловича се намира голям лист, сдхдържащ четири отпечатки от литографията с лик на Иван Шишмана, издадена от х. Найденова Татар-Пазарджичанин и печатана „Въ Бѣлградъ у Княжества Сербіи. Каменорѣзница 1858.“ Тая литография описах по-рано. Как е попаднал у художника лист с четири отпечатъци, още неминал под печатарския нож, мъчно е да се обясни. Очевидно, той не го е купил, защото инак трябаше да бже малък лист с един образ, или четири отделни листа. Такива цели листове с повече от една отпечатка има няколко, все между рисунките на художника, но те сж отпечатки от негови собствени работи; има двойна отпечатка от графичната композиция „Иванъ Асень царъ и самодържець вългарьмъ... развива въ руманиж войскъ грѣцж...“, както и отделни листове со сжщата литография; сжщо двойна отпечатка на един лист има от Асенйовия надпис, печатан литографски с червеникава сения, както и от планшетата со снимки от монети, — и трите прибавени (заедно с Асенйовия лик в цъл ржст) към книгата на Раковски „Нѣколко рѣчи.“ Както е известно, и четирите работи сж творба или графичен превод все на Павловича. Тряба да се приеме, че и поменатото издание на х. Найденова е работа на сжщия художник, или най-малко е било изпхлнено по негова рисунка. В положителността на пхрвия тхврдеж ни убеждават два факта. Преди всичко, техниката на Иван Шишман, на Асенйовия лик и на графичната композиция Пленяване на Тодора Комнен е една и сжща: и в трите се работи с чхрта, с кржстосване на успоредни дхговати или

лек; той е доста добре отбелязан откъм подробности; композицията е установена още в него; на самата литография художникът е малко нещо променил, поправил и допълнил. И тук трите средоточни

Николай Павлович (1860)

прави чъртици, някъде разбъти до пунктир; никой друг между графичите ни от онова време не проявява такова линейно трактуване на фигурата; вжн от това, в начертанието на буквите у названието на литографията и у сведенията за цар Шишмана има голяма близост с буквите, които стоят под лика на Асеня I и под композицията с Комниновото пленяване. Има, обаче, нещо по-важно. В едно беложиче с черни корици, останало от художника, в което последният е записвал свои сметки, както и сведения, що е събирал в Дунища и другаде за предците от своя род (главно за баща си), на отделна страничка стои разположено моливно петно, — двоен медалйон с приблизително такава форма, каквата има образът у х. Найденовото издание; очевидно, тук е нахвърляна първоначалната замисъл, като се е имал пред вид печатът на Рилския хрисовул. В медалйонния пръстен стоят буквите: „ц-р-ъ“ „ши-шь-ма-нь“, писани отвесно, по една или по две заедно. Всред медалйона е нахвърляна бързишком цяла фигура с дрехи, корона, ореол и лице, каквито виждаме в споменатата литография; и тук царят държи жезъл со същата форма. Разликата е само тая, че тук фигурата е цяла, а в литографията — до пояс.

фигури сж свързани с движението на главната — Райна: тя е облегнала десницата си на Борисовото ляво рамо, а левията — на десния му лакът; тя е изрисувана гърбом ($\frac{3}{4}$), но не е установена: изглежда, че пада. Лицето ѝ се не вижда (в литографията лицето дава слаб профил). Борис е в $\frac{3}{4}$ с лице, а Роман — в профил. Вдясно на зрителя се вижда Светослав, уловил за ръка Бориса; руският княз е без мустаци (в литографията е мустакат). Освен тия четири¹⁾ фигури, на предно поле личат още три: двама иноци, един от които ще да е Воин (Боян Магът), и една коленичила жена (Неда от Велтмановата повест), която е по-определена в литографията. Архитектурната вътрешност не е отсечена още: слаби моливни очертания²⁾ подсещат за потонни греди, врата со завеси и др. под.; лъвчето над престолния балдахин още не е сложено, ала двете животински глави, изваяни като предни облегалата на престола, сж енергично очертани. На задно поле стоят воини с копия (няколко фигури); други, со щитове, сжвсем неясно очертани, се предполагат в джното, видими през разтрога на завесите. Поличава известно колебание в избора на форма за шлемовете, за корона на Светослава, за мечове и обувки: в литографията тоя мъчен въпрос е недвусмислено разрешен, — избрани сж со слаби промени ония, които сж минавали между тогавашните западни илюстратори за гръко-римски (и у лъжекласиците археологичната истина още не е личела: избраните форми сж били приети условно; примери — стенописите на Каулбаха, картините на Брюлова и Бруни и др.). Облеклото на Райна е източно: с хлабав пояс от копринен плат, с дълга рокля — тогавашен кроеж, с плентица с кжси ръкави над лакътя, изпод които се развяват широките ръкави на ризата. Тжй ще да си е представял Павлович облеклата от онова време, без да джржи смятка, че в царуването на Симеоновия син, та чак до падането на източна Бжлгария, дрехите на нашите царе, князе и княгини не е могло да не бжде византийско.¹⁾

¹⁾ Освен споменатата моливна скица в блокчето, за тая литография сж правени и едри очертания с молив на тжнка книга, от която сж нанасяни²⁾ негативно върху камжка. На една такава книга сж определени контурите за двете лъвски глави (на престола), цялата женска фигура, коленичила гърбом кжм зрителя, една едра драперия, лицето на Светослава и част от мъжка фигура — латник. Друг лист от подобна книга сждържа точно изрисуван целии контур на композицията в негатив, пак с молив. Рисунката носи размер 44.5×55.5 ; види се, че от тоя именно лист е правен преводът на камжк, а първият лист е подлаган под тоя, за да се определят подробностите. Екземплярн от самата литография има в Софийския Народен Музей (вж. „Годишникъ на Народния Музей за 1920 год.“, София: Придворна печатница, 1921., стр. 30.—31.) и в Пловдивската Народна Библиотека; снимка от литографията в умален вид прилагам кжм тази статия. Изглежда, че графикът е мислел да преработи композицията, па негли и подробностите ѝ, защото пише в своето „Обявление“ до

Втората литография от серията „Райна Княгыня Българска“ трябва да е била споменаваната тук-таме „Райна при стрикъ [писано: „стринъ“] си въ пещерѣтъ“. От нея не съм виждал ни един екземпляр; изглежда, че е рано изчерпана. Па и в рисунките на Павловича няма ни една скица за нея.

Сюжети за серията „Райна Княгыня Българска“ художникът е черпил все от едно място: от повестта на Велтмана под същото име, преведена на български от Елена Мутјева; тая книга, лишена от каквито и да било художествени достоинства и току-речи неизвестна (или поне скоро забравена) в Русия, е била за няколко десетолетия добра храна за всички четещи българи, с което се обяснява и широката ѝ известност у нас.¹⁾ У книгите, останали от Павловича, се намират бележки, в които е влагал ту приводи (цитати) от повестта, отнасящи се до сцените, що е мислел да илюстрира, ту собствени разсъждения — все в духа на Велтмановата книга.²⁾ Ясно е, че той не се е отнасял критично към четивото: за него повестта е била току-речи история.

„Господа Еднородци“-те на 22. Ноемв. 1873. (от Свищов), че седма „картина“ от проектираните осем щяла да бъде: „Райна посрѣща братията си Бориса и Романа, въ присъствието на Свѣтослава“, след което притура: „Тая картина не прилича на вехтото наше издание, нѣ сега е много промѣнена и поправена“. Може би тя е била „промѣнена и поправена“ само в замисъл, тъй като скици от тия преработки не са останали. Всъщност, самият художникът се отказва отпосле да я печата: в „Напрѣдъкъ“ (Цариград) год. 9., брой 9. от 28. септ. 1874. той казва, че „3-то Дѣйствието от „осталитѣ 4 представлѣния“ щяло да бъде: „Князь Георги [Сурсовул] уговарѣ Райнъ, пред бабѣ Тулѣ, да го има като баща“, а самата смяна обяснява така: „за да придобиемъ едно ново дѣйствието по много, замѣнихмы това съ „Райна посрѣща братията си Бориса и Романа“. Моливна скица за подобна композиция е останала, но не е била печатана.

¹⁾ Книгата е минала у нас в два превода, на единия от които съм виждал само второто издание („Райна Княгыня българска“, Одеса, 1856: 2. изд. от превода на Елена Мутјева, от който се е ползвал художникът, и „Райна, княгыня българска, Повѣстъ отъ Велтмана. Превѣдена отъ Іоакима Грѣва. Въ Бѣаградѣ. Въ правителственъ-тъ книгопечатни. 1852.). Книгата е действувала толкова силно върху въображението на тогавашния българин и е толкова добре хранела неговите родолюбиви настроения и чувства, че Добри Войников е заел от нея сюжета за своята драма под същото име, играна с успех не веднаж на тогавашните сцени. От повестта Войников е взел не само имената и характерите на действащите лица („Самуилъ, синъ Сурсовуловъ“, „Неда, Райнина наставница“, „Тулѣ, Арменка и Сурсовулова роднина“, „Обрѣтъ, старъ дворянинъ“, „единъ гусларъ“ и др.), но има на много места и цели реплики, заети на готово от диалозите в повестта, или развити и приспособени (вж. Д. П. Войниковъ: „Райна княгыня, драма въ пять дѣйствиѣ, прѣдставена въ Браилско-то Театро. Браила: 1866.“). Както Войников, тъй и Павлович, са се доста строго придържали о подробностите в описваните сцени, като са вярвали, че авторът — минавал на времето си за историк и археолог — дава не плодове на своето въображение, а действителни исторични сцени, внимателно проучени.

²⁾ В десетина листа с приводи от книгата на А. Черткова „Описаніе войны великаго княза Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ въ 967—971 годахъ“ (Москва, 1843.) той често споменава Велтмана или спори с привежданите историци и летописци во Велтманов дух и все с доводи от книгата му. Наивността на някои от тия сѣждения е тро-

В своите ръкописни „Български“, от които вече приведох по-рано няколко реда, братът на художника пише, че през Окт., 1860, били отпечатани „вторитѣ 4 сцени“ от „Райна“. Това е, очевидно, погрешка. Литографии от серията „Райна княгыня Българска“ (четири) се явяват чак през 1874., печатани у Райфенщайна & Реша во Виена. За каквито и да е литографии, обнародвани от тая серия преди тая година или след нея, се никъде нищо не казва, а между рисунките на Павловича намираме само скици за няколко картини с маслени багри на същите сюжети, които — очевидно — не сж минали в литографно издание; три от тия картини сж нахвърляни в малък формат с багри на платно.¹⁾

Никой от живописците на Павловича не говори за неговото сътрудничество в издадената от Раковски книга, печатана в Бялград през същата 1860. и украсена с 4 образа, все работа на Павловича („Нѣколко рѣчи о Асеню Първому, великому царю Българскому и сыну му Асѣню второму. отъ Г. С. Раковского“). За това само художникът казва тия няколко думи —: „През 1860-то лѣто преживѣхъ съ

гателна. На един лист има бележки с теменужно мастило: „Изъ Райна Княгыня Българска — 1-ва Картина — За Белерофоновѣтъ статуѣ, на коѣто отрѣзали главѣтъ и ѣ изгорили въ огнь за да умирътъ изпадналиятъ духомъ грѣцкыя народъ, въ Цариградъ по времето на Романа Лакапена“, подир коѣто следват прѣводи от повестта, очевидно — в прѣвод от Елена Мутѣва, стр. 2, 3, 4, 5. На грѣба на същия лист е писано: „2-ра Картина (стр. 14)“, подир коѣто следва съжсен прѣвод от разказа за баба Тула, как обаяла гѣлѣбови сърца и ги дала на Сурсовуловия син Самуила — да ги носи в муска на грѣдите си, за да се влюби в него цар Петровата дѣщеря.

¹⁾ Смъртта на Райна е дала сюжет за една скица с маслени багри (31.5×39.5 см.), на платно. Пред един каменен дворец с кръгли кули и водоравен отраз на стената сеи мома, чиято бяла забрадка, стегната от златна диадема, се развява от вятѣра нагоре; момата се мѣчи да извади от грѣдите си забитата стрѣла. До нея е коленичил белокоос старец, облегнал глава на коляното ѣ. Долу се виждат островърхи шатри и хора (печенезите), които стрѣлят с лѣкове. Един от тях е на кон. Те сж в броня, со шлемове на глава. През равнината протича криволичеста река; луната свети отгоре, отбѣлявана като кръгло бяло петно. Композицията е хубава, но изразът на болка по Райниното лице е още само гримаса. Тая скица е притежание на подполк. Н. Павловича. Кога е работена, не може да се определи. Отъ фигурата на Райна в нея е останала моливна скица в едно от блокчетата, без да се покаже датата. — Пак от серията „Райна“ е и друга цветна скица. Скицата е голяма 27.5×30 см., изпѣлѣнена е с маслени багри. Като живопис тя е най-колеритната работа на художника. Великолепна хармония е постигната чрез убити тонове. В една полутѣмна стая, осветена от кандило, седят Райна и Неда, хванали се за ръка. Едната е с корона, а другата — с бяла забрадка. Пред тях седи старец (Воин) с кафѣна инокѣска дрѣха и разказва с дигната десница нещо, а в левица държи картина. Зад него друг инок стои пред висок четвъртит постамент, на който се вижда нещо като статуѣка. На стената има ниша с иконостас. На пода — черга, две книги, кѣрчаг и паница. Лицата на иноците и рѣцете на всички фигури сж само набѣлязани. Скицата е собственост на подполк. Н. Павловича. Скица за фигурата на Райна (с молив) е запазена в Пловдивското блокче, с отделен едър нахвърлек на главата и с две-три отделни изучавания на сплѣтените ѣ китѣи.

Раковски въ Българдъ,“ без да добавя нещо за четирите образа, с които е украсил „Нѣколко рѣчи“. От тия литографии за нас сѣ важни две. Едната има под рамката курсивните данни: „Съч. и лит. Н. Павловичъ“ — „Печат. у К. С. Каменопеч.“, под които стои с прави главни букви обяснението: „Іоанъ асѣнь царь и самодръжѣць българѣмъ сынъ старого асѣна царя разбива въ руманиѣ войскѣ грѣцѣ и самага царя кюръ Тодора комнина улови съ всѣмы болѣры и домородствомъ ѣго, въ лѣто 1230“. Общо нахвърляна моливна скица за тая композиция намираме в Пловдивското блокче, дето сѣ вече набелезани главните фигури. В литографията, обаче, има много подробности променени, разучени и добавени. Групата на Асеня в скицата се състои от три фигури, между които е очертана добре само тая на царя; в литографията тая група се състои от седем фигури. Скицата ни представя Комненовата група в седем фигури, всѣ цели, а литографията — в петнадесет (между които и четирима конници-копиеносци), някои от които сѣ отрезани. Най-напред художникѣт е замислил да представи Асеня в царски византийски дрехи, с туника, пояс и лентион, над който е наметната мантия; в литографията, обаче, той е изобразен в броня, с пожница, опасана с верига, а мантията е украсена отвѣтре с пламжковидни петна, каквито виждаме у Жефаровича. Край него стоят българи-латници, с по-скромна премяна, двама — со щитове и копия, един — со знаме, на върха с брадва и копие, с българския лѣв на знамето, както го е знаел Павлович от Жефаровича и Царственика. Шлемовете им сѣ най-разнообразни, украсени кога с топка на върха, кога с орлово перо, кога с пера на камилска птица, представени твърдо. Мечовете сѣ едни и сѣщи — остри на върха като стилет, с кръстовиден ефес. Обувките сѣ сѣщо различни: ту до глезените, ту малко по-високи, ту кѣси ботуши со завит отвор, по някога со звездовидна шпора, ту високо вързани цървули, чиито ремжѣки се кръстосват над кожен чорап. Коленичилият Комнен е представен на скицата гол, а в литографията — с броня и кѣса наметка. Коленичилият до него българин е снабден с меч и прост шлем с прерязан връх; такѣв шлем има и другият воин, извиващ ръката на пленника с левицата си, а в десницата държещ боздуган. Копиеносците имат шлемове с топка на върха; един от тях е украсил нагръдната си броня с трижълна плочка, на която се очертáva хералдичен лѣв. От византийците-пленници на скицата сѣ отбелязани само една жена и болярин без шлем, с меч на бедрото. В литографията, обаче, край жената, чиято поза е сѣвсем изменена, има и две момичета, едното от които тя е пригърнала, а другото води за ръка. Лицата на тия три фигури се

мжчат да изразят отчаяние или поне скръб. Зад тях вървят трима византийци-латинци с високи шлемове, украсени на завития в джга връх с кждрави пера от камилска птица. Карат ги бжлгари с голи мечове. В скицата отляво зад Асенийовата група е набелезан бой, а пбземи — трупове; в литографията — очевидно, от композиционни сжображения — боят е преместен вджното, между двете групи, а отпред празната плоскост на земята е разнообразена с три трупа и два паднали шлема, — разбира се, византийски. Лицата сж лишени от израз; фигурите участвуват в действието само со своите движения, понякога твжрде условни. Техниката е гравюрна; литографията е била изпжлнена с перо, с постепенно ослабване на линейната дебелина и на пресечната мрежа, колкото се отива кжм джното; небето е плоскост, набраздена от успоредни водоравни чжрти. Отпечатката е на бяла книга, не твжрде дебела.

Другата литография носи курсивен подпис: „Печат у К. С. Каменорезница“ — „Лит. Н. Павловичъ“, под който вървят по-едри прави букви: „Асѣнь І. царь бѣлгарѣмъ и грѣкѣмъ царувалъ отъ 1186. лѣто до 1195. Под. Хр.“. Изпжлнена е с креда, гладка техника, каквато носи серията „Райна“. В тая работа личи явно влиянието на Жефаровичовата „Стематография“, която ще да е дал на художника Раковски. Оттам е и короната, и жезлжт, и палмовата гранка, и кржстжт, и стжлпжт отдясно пак по фигурите у тая „Стематография“ сж композирани дрехите и завесната драперия отзад. Лицето и позата на Асеня напомнят едновременно няколко Жефаровичови фигури, ако не сж преписани в общите си чжрти от Богоровите „Ликове“, които Раковски сжщо е имал под ржка. Обаче, изпжлнението е много по-приятно, по-модерно и с повече реализжм. Линиите сж заменени с петна, фигурата стои върху правилно построен плочник, от което се вижда, че графикжт знае добре перспектива. Вжн от това, и дрехите, и лицето, и ржцете, па и обстановката, — всичко е дадено с хубава рисунка.

Д-р Д. Павлович казва, че брат му изработил в Бялград през сжщата година и „първитѣ си двѣ исторически картини — „Аспарухъ, ушжтенъ съ дружината си кжмъ Дунава, 678 г.“ и „Крумъ побѣдителъ надъ византийцитѣ при Шуменъ 811 г. сѣди прѣдъ единъ отъ разпаленитѣ дрѣвници, които сж освѣщавали битката и му поднасятъ отсѣчената глава на Импер. Никифора“, както по-послѣ и други още четири сцени изъ романа „Райна, княгиня бѣлгарска“, които напечатажъ въ Виена“.¹⁾ Очевидно, пжрвата ще да е живописна подготовка за лито-

¹⁾ Д-ръ Д. Павловичъ, спомен. кн., стр. 3.—4.

графията „Българитѣ раздѣлени, слѣдъ Кубратова смъртъ 660, отъ патѣтъ му сыновы. Аспарухъ третийтъ сынъ Кубратовъ, унжтѣнъ съ дружинѣ тѣ си кѣмъ Дунава, в л. 678. п. х.“ печатана в 1870., а втората ще да е подобно живописно изучване на сюжета, възсѣздаден в друга литография от 1870. — „Българитѣ побѣдяватъ Гърцитѣ въ единъ долъ южно отъ Шуменъ презъ нощтъ на 25 Юлия 811 г. п. х. Крумъ, царъ Българскы, побѣдоносецъ, сѣди предъ единъ отъ запалените дръвници, които освѣщавали; биткѣтъ, гдѣто му принасятъ Никифоровѣтъ главѣ отсѣченѣ“. Много характерно е за графичното творчество на Павловича, че той отбелязва най-първо сюжета с молив, сетне го разработва в повечето случаи на платно с живописни средства, подир което чак пристѣпва към литографски превод на картината. Поради това у него литографията е в повечето случаи двуцветен възпроизвод на многоцветна картина и затова носи всички отлики на живописна творба: пластика, овалност, моделировка — които сѣ по сѣщина чужди на графичния стил.

За онова, което станало през 1860., след като Павлович отпечата първите две литографии от „Райна“, той сам пише в масонската черновка следното: „... Пакъ тръгнахъ презъ Влахиѣ да ги разпродавамъ. Стигнахъ до Галацъ, отъ гдѣто на 8. Октовра 1860 потеглихъ съ вапора русскы за Одесса“. А брат му пише в ръкописните си „Бѣлѣжки“: „Сѣщата 1860. отъ Бѣлградъ отишелъ въ Галацъ, отъ гдѣто разпространилъ по-голѣма частъ отъ картинитѣ си въ България, а другата разпродалъ въ Галацъ“. В Одеса Павлович пристигнал на 10 с. м. („Тукъ пристигнахмы на вторытъ день живоздраво и съ единъ русскы помещикъ, когото запознахъ въ Пароходѣтъ, слѣгохмы на хотелъ“) — и престоял в града около 8 месеца. („На вторытъ день намерихъ Стефана Тошковичъ и Петаръ Гановича, съ когото ся обикнахмы въ частъ на свиждането си иеце толкова добръ, щото наскоро зехмы иеднѣ квартирѣ и преживѣхмы наедно дружескы, съ любовь и весело около 8 месяцы“). За своя живот в Одеса Павлович е оставил много оскѣдни сведения; обаче, той не ще да е живеел там самотно и, сигурно, ще да е събирал материали за своята живописна и графична работа. Без друго в Одеса сѣ рисувани скиците за „Райна“ (глава со скръбен израз, седнала на стол женска фигура с корона на глава, драперия и др.), които се намират в Пловдивското блокче; там сѣ снемани и бележките на руски за корони, държави, шлемове, царски дрехи и др., снабдени с рисунки, — очевидно, преписи от илюстрирани руски книги, което се вижда и от приведените някъде заглавия; тия бележки сѣ прѣснати

между книгите на Павловича; някои се намират и в Пловдивското блокче.¹⁾ В Одеса Павлович завързал познанства; къщата, дето живеел, станала скоро средище на един кръжец от тамошната българска интелигенция. Той сам пише в черновката: „Въ нашѣтъ къщѣ дохождахъ често семинаристѣтъ ученици на чай, и нѣи гы приемахмы съ голѣмѣ любовъ. Ст. Топковичъ, а особно старата му жена, Анна Топковичъ, ми обичаха много, за това и азъ ходяхъ почти сѣкѣ вторы день у доматъ имъ на чай и често на обѣдъ, ходяхъ и у Н. Миронича и Н. Палаузова често вечеръ на чай. § Въ Одеса можихъ да издѣйствиюхъ, посредствомъ Българскѣтъ общинѣ, да ни ся дадѣтъ 600 рубли отъ Руското правителство (или отъ Св. Синодъ, незнамъ добръ) като награда за трудѣтъ на баща ни Христяка Павловича, които съставилъ по славенскы

¹⁾ Тѣй, на една страничка е записано: „Форма вѣнца Фракійская, и принята, съ полнымъ далматическимъ царскимъ облаченіемъ, греческимъ Импер. Константинъ великимъ. На западѣ наследственный короны, даруемія императорами государямъ первоначальнымъ по обряду Христіанскому, назывались также златимъ (Cingula aurea); а у Славянъ: „Круна свитовна — Священная корона“, под което стои рисунка на държава с бележки: „Държава въ окръжности 13. вершка высота сохъ креста 9½. държава прислана изъ Грецъ В. К. Владимиру. по величината на креста принадлежи на первоначална греческа държава“. На отсрещната страничка има ребромъ бележка: „Московская Оружейная Палата печатано по высочайшъ повеленіе Москва 1844“, а срещу нея стои Мономаховата корона с означение до нея на цветовете по камъните: Зилено Червено Сино Маргаритъ (жемчугъ 1. кожа вълниста отъ каф. боя — другото се злато описано съ гравуръ“; под това стои на руски описаніе на короната с камъните ѝ. На другия лист има четири рисунки: три шлема и един разрез — с обяснения: „Шлемъ Ярослава Всеволодовича (въ св. Крещен. Феодоръ) — Ярославъ. Князь Переяславскій (168 и 169 (?)). — александръ. Ярославича Невскаго — шапка Александра Невскаго — Casque avec des Images“. На отсрещната страница има бележки за други две корони и за царете, на които принадлежат, а под тях, ребромъ: „Памятники Московской древности сочиненіе Импер. общества истор и древ. російскихъ дѣйств. члена Ивана Снегирева изданіе Августа Семана Москва 1842—1845“. На следните две странички има изобразени две фигури — едната с византийски царски дрехи, другата — с боярски или княжески, а под тях стоят бележки за облеклото. Първата е отбелязана с о, а втората — с оо; туниките им носят знака 1, а мантиите — 2. Ето бележките, които се мажно четат в някои места: „0 Цар. Михайлъ Феодоровичъ 00 житель (?) 0. 1 долня дреха много бяло зилено накич. сохъ злат. цвѣта (почти като небото сино) 02 Горня мантия червена украсе съ златни цвѣта Крайщата на дете [двете?] златни и сохъ камани драгоцѣн. посѣяни тѣй и на врататъ му златно съ камъ: посѣяно бутушитѣ жѣлти (сигур. златни) 00 1 долня дреха червена съ злати кинари и описана съ злати цвѣта 00 2 горня дреха (като индиго боя) сохъ крайща злати, посѣяни съ камани. бутуши жѣлти 003. види ся да му е мантилатъ (жуна?) завърнатъ на задъ имаше боя като на лице“. В Одеса ще да сж снемани и приводе от А. Чертковото „Описаніе войны“, както и няколко превода на тънка хартия от възпроизведените в книгата хромофотографии по акварелни снимки от Манасиевата Летопис („крѣпости рѣбѣ“ — „цмнѣхънѣ ѣръ прѣлѣтъ прѣслакъ“; на първия превод стои бележка: „I. Л.“, а на втория — „Л. IV“). Там е снемъ Павлович на тънка книга и главното изображение в сѣщата летопис Исусъ Христосъ, Иванъ Александръ и летописецъ Манасій, в което е най-подробно отбелязал дрехите на царя с везбата по тях. Пак в Одеса е писал, навярно, и приводе от „Исторія: Льва Діакона Калойскаго преводъ съ Греческаго на Роуссійскій языкъ Д. Поповичемъ въ Санктпетербургъ 1820“, както стои на един от петтихъ листа с приводе.

недѣлно евангелие за българскитѣ Черквы, и го далъ да го напечатахъ Русситѣ за Българинѣ; защото въ онова время Цариградскѣхъ гръцкѣхъ патриаршиѣхъ забранила печатането му въ Цариградъ, за да не бы да ся уведе въ Българскитѣ църквы, да ся чете по славенскый языкъ, който языкъ бѣше замѣстенъ тогава съ Гръцкитѣ, и когото Гърцитѣ (патриаршиѣхъ) гонѣхъ съзнателно и страшно, като подкрѣпяхъ съ сичкитѣ възможни низосты тѣхнитѣ, мислящи чи така ще умѣхъ да погърчхъ сичкитѣ Българи“. Тукъ Павловичъ се разпалва и заговорва за пѣрвите дейци по нашето духовно освобождение и за цената на тяхното борческо дяло. Тия редове сѣ доста любопитни: „Нѣ искрата на самосъзнанието вече ся хвърли въ гнильотъ, или по добрѣ — въ сърдцата на Българитѣ, — оганъ ся вече подпали, поддържанъ отъ нѣколко искрено родолюбиви и учени мѣже, като н. пр. жеравненица Райно Попцовъ въ Карлово, Неофитъ папа петровъ въ Габрово, бащани Христанъ Павловичъ въ Свищовъ и други, мени не извѣстни, достойни за обожаване дѣйци, на които ревността, отечестволюбието и вънушилъ Рилскѣхъ обитель, гдѣто сѣ ся възпитавали. — Тѣзи чисто Българскѣ обитель можемъ да земемъ като първитѣ разсадникъ на семето, което никна и въ послѣднитѣ 15 години ся разцвѣтѣ и роди нашето духовно самоуправлѣние — нашата Екзархиѣ“. Тия думи сѣ много характерни за самия Павловичъ и за неговото схващане; те не лежатъ откъснати и отъ графическата му дейност, както може на прѣвъ поглед да се помисли; доста е да си спомнимъ, че в 1872. той обнародва една отъ най-характерните си литографии — известния „Памятникъ за освобождението на Българскѣхъ Църквѣхъ отъ Гръц. Вселенскѣхъ Патриархиѣхъ слѣдъ петнадесетогодишнѣ борбѣхъ“.

Въ Одеса Павловичъ преживялъ до пѣрвите дни на юний, 1861. Животъхъ въ тоя градъ билъ скѣпъ, работата, съ която се прехранвалъ художникъхъ, не можела да му осигурява нужния доходъ (това се вижда и отъ факта, че е билъ припуденъ да иска поменатите 600. рубли отъ руския Синодъ), па и средата не го задоволявала. Очевидно, въ търговски градъ като Одеса той не можелъ да намира достатъчно поръчки, па нямало и художници, отъ които да научи нещо или поне да размени мисли по интересуващите го въпроси. Той замислилъ да отиде въ Москва или Петербургъ, ала тѣхъ се стекли обстоятелствата, че трябало да се върне въ България. Ето какъ предава самъ художникъхъ въ често споменуваната тукъ черновка станалото въ Одеса. „Въ Одесса азъ неможахъ да ся задържавхъ много; защото преживѣването бѣше скѣпо, а пакъ неможахъ да заслужвхъ достатъчно наръ. По тѣзи причинѣхъ азъ намыс-

лихъ да идѣ въ вѣтрѣшностьта на Россіѣ — въ Москвѣ, въ Петербургъ — да търсѣ градъ, въ когото жителството да не ѣе отдадено само на търговия и печеление пари, нѣ да ся интересува и за прекрасното художество, да клони и къмъ душевнитѣ бытъ. Като ся бѣхъ пригответъ вече да идѣ да търсѣ по добръ бѣднинѣ, ето чи пристига въ Одесса П. Р. Славѣйковъ водѣщъ дѣда Іосифа, уніятскаго патрика, когото цариградскитѣ Българи оттѣргнали съ измамѣ отъ Българскѣтъ уніятскѣ църквѣ въ Цариградъ, и като ся срѣщнахми съ него (Славѣйкова), той мя убѣди въ разговоритѣ ни, чи трѣбвало да си дойдѣ въ Отецеството, Българинѣ, гдѣто можъ най охолно да преживѣѣ. На това като ся убѣдихъ, мисляхъ ѣще чи щѣ да бѣдѣ ползоватъ и народу си, и рѣшихъ да ся върнѣ дома да прекарѣмъ бѣднинѣтъ си. — На 4/16 Юнія 1861 потеглевѣхъ [?] изъ Одесса за Цариградъ съ Русскитѣ пароходъ, а вторитѣ дѣнь пристигнахми благополучно въ Цариградъ. Тукъ отидохъ на Балканѣ и ся срѣщнахъ съ много ѣднородци, стары и млади. Тѣй мя посрѣщнахъ много почетно. Въ това время въ Цариградъ ся бѣхъ събрали представители отъ разны мѣста изъ отечеството ни касателно за Църковнитѣ ни въпросъ. Тогава ся съставихъ 8-тѣ точки, които патриаршиѣтъ не приѣ, та стана за неѣ зло, а за назъ добро.“

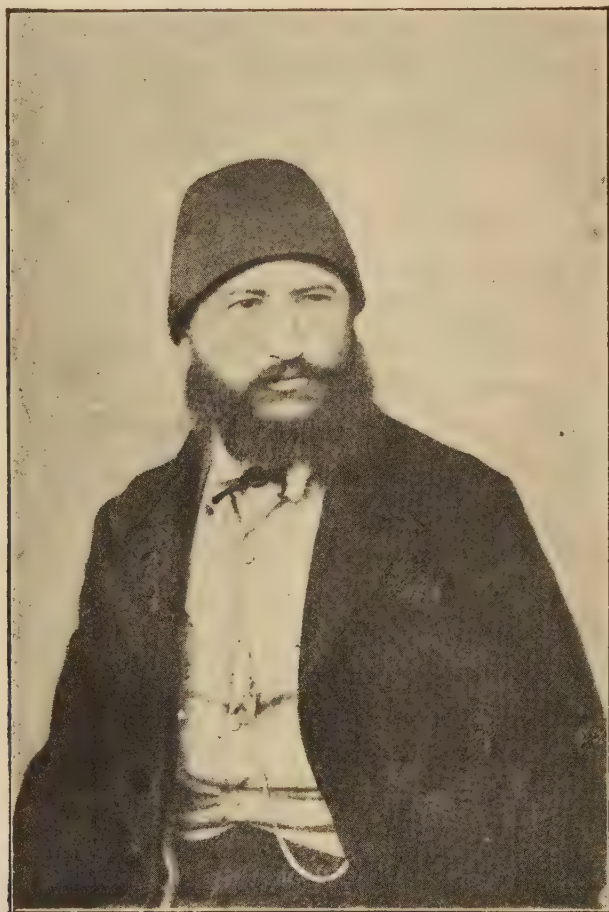
Д-р Д. Павлович пише, че когато брат му се срещнал со Славейкова, последният му препорѣчал да се установи в Трявна. Това ще да е истина, защото сам художникѣтъ продължава по следния начин своята автобиография: „Слѣдъ нѣколко дѣна пребивание въ Цариградъ (тѣй дѣни стана церемониала възшествіѣто на престолѣтъ Султанѣ Абдулѣ Азиса, на когото зритель бѣхъ и азъ) потеглихъ съ парахода до Кюстенѣджа, отъ тамъ съ жилѣзницѣтъ до Чѣрна вода, а отъ тукъ пакъ съ хароходъ до Свищовъ. Тукъ ся видѣхъ съ роднини и приятели, и като преседѣхъ 10—15 дѣни отидохъ за Тѣрново, а отъ тамъ да идѣ на Трѣвна, гдѣто щѣхъ да сѣ остановѣ; зацо то тамъ живѣѣтъ по многото нашенци иконописци, та азъ искахъ да станѣ по срѣдѣтъ имъ и да ги поучавѣмъ въ живописаниѣто, та да быха ся поуспѣвършенствovali въ това искусство, та да захванѣтъ да работѣтъ по правилно.“ Дали по Славейково внушение, или по собствена подбуда — все едно, — Павлович е отишъл в Трявна с мисълта да обнови и преобразува нашата иконопис. В това той е следвал учителската дейност на своя баща и негли е смятал, че по тоя начин ще завърши започнатото от него и ще изпълни неговия завет. Макар че тая дейност на

Павловича — все безуспешни опити, завършили с горчиво разочарование, — и да не влиза пряко в обсега на моето разглеждане, добре е да се кажат за нея няколко думи.

Още в Търново, на път за Трявна, Павлович е получил поръчки за икони. Ето що казва сам той по това: „Въ Търново преседяхъ няколко дни. Въ това разстояние ся запознахъ съ мнозина отъ първенците и други хора и съ учителитѣ, особено же познанство направихъ съ учителя Илия Д. Шиварова, съ когото по послѣ живѣхмы въ най искренно приятелство, което си и слѣдва до днешный день. — Въ пребиванието ми въ Търново направихъ спогодбѣ съ х. Павлия за двѣ началны икони — Ст. Богородица и Исуса Христа. Тѣзи поръчки бѣше началото ми въ Българско за заслуж.“ За коя църква сж били поръчани тия две иконостасни икони и де се намират сега, не мога да кажа. Но особеността на Павловичовите икони изобщо поличава в останалата между картините му икона „Лазарово възкръсение.“ Тя е работена на платно, добре залепено върху дъска, а не на гипсувана дъска, както сж правили нашите иконописци. Тая икона има западен характер и в нея липсва иконописен стил. Образът на Исуса е в профил; чъртата на челото и тая на носа се преливат в една обща чърта, както е в много древно-гръцки маски. Очевидно, Павлович е смятал, че Спасителят ще трябва да се изобрази отговарящ на идеалния тип, какъвто за него е бил тоя на класичния канон. Това схващане се не съгласува с византийското иконописно предание, където за лика на Спасителя съществува точно установен подлинник, доста различен от класичния образец. Има и друга подробност: иконописците, верни на византийското предание, отбягват да пишат Спасителя в профил; Той трябва да бѣде в пълн фас, най-малко — в $\frac{3}{4}$, защото иначе се допуска мисъл за пренебрегване на главното действащо лице в сцените, където се явява Христос. Чисто западен е и колоритът на иконата. Стремехът да се повтори и подражае византийската условност в диплите на облеклото и в движенията поражда неприятна смесица поради явната първоначална склонност към реалистично изобразяване. Всичко това показва, че иконописецът е вън от какъвто и да е стилистичен път.¹⁾

¹⁾ Запазени сж няколко скици за икони от Павловича. На бяла книга за писмо сж общо очертани, като грубо петно, две двойки апостоли; те сж нещо като лист от иконописен подлинник; образите сж снабдени со словесни бележки: „Яковъ Заведеневъ младши: младъ брадѣ едва поникнала“ — „Иоанъ Богословъ Младъ“ (първият държи свитък, а вторият — подвързана книга). — „Марко: бѣлокосъ“. — „Лука: младъ малка брада и къдрѣва коса“ (първият държи в десница перо, в левица — книга, а вторият — само книга). На друг лист сж дадени с мек молив очертанието и общите сенки на св. Ивана Рилец (размер —

Неуспехът на Павловича като преобразовател на българската иконопис е можел да се предскаже, като се има предвид неговата иконописна неопитност и липса у него на определено и установено схващане за целите и стилния характер на иконното изобразяване. Брат му пише

Николай Павлович (1872)

за него: „ . . . Той още въ първитѣ врѣмена отъ заселяването си въ Тръвна, е проектиралъ, да основе тамъ между самитѣ народни иконописци едно „рисовално училище“, което да имъ послужи като единъ

22 X 13 см.); отгоре има надпис: „ѣт ѱанъ рылскы чудотворецъ“. Светията е с нимба, с дълга заострена бяла брада; главата му е наметната с покривало до челото, падащо като мантия над раменете му и скопчано горе на гърдите; долната му дреха е препасана, като на икоците от западните ордени; в десницата му стои прост кръст, а в левията — свитък с думите: „Господи възлюбихъ благоушние дома твоего.“ Под рамката има обяснения с твърд молив: „Мантелю: Лица тъмно долна дреха: синя тъмно прѣдстилка [ти минава под пояса, като епитрахил без украшения]; зеленикава отворено було: кафениена кръсть: дървенъ и съсь въжи опасанъ.“

видъ общо ателіе, гдѣто тѣ да изработватъ всички свои поръчки на разни свещенни ликове (икони) подъ самото негово ръководство и съ това да имъ даде случай и възможность, по такъвъ единъ най-лесенъ и най-практиченъ начинъ да научатъ, да чертаятъ поне правилни фигури съ правилни форми, да изработватъ своитѣ икони, които да представляватъ правилни и природни фигури и да иматъ щогодѣ поне смисълъ“. ¹⁾ Това доказва, че и д-р Павлович е разбирал от иконопис толкова, колкото и брат му. Очевидно, думитѣ „правилни фигури“, „правилни форми“, „правилни и природни фигури“ сочат реалистичния (в широка смисъл) стремеж на Николай Павловича като иконописец. С подобно схващане той не е можел да добие никакъвъ авторитет между иконо-

¹⁾ Д-ръ Д. Павловичъ: спом. кн., стр. 5 — Мисълта за подобно училище се не заражда за пръв път у Павловича; още докато последният е бил ученик в Мюнхен, Станислав Доспевски е писал на Герова (от Самоков, на 30 ян. 1857.) писмо, в което изтъква назрелата нужда от преподаване на рисуване в нашите училища: „... Пакъ ще ви напомня за нашите Петербургски планове послѣ вашето отхождане ась повдигнахъ повечко нашата потребностъ въ отечеството ни защо има равна нужда и отрисованіето което е нужно да са предава заедно сос другите науки“. (Изъ архивата на Найдень Геровъ, кн. I, стр. 553.) Това, обаче не е станало. Близу подир година Доспевски втори път пише Герову по тоя въпрос, като го слага съвсемъ определено и недвусмислено; писмото му от 6. ян. 1858. (пак от Самоков) съдържа следните редове: „Вамъ е известно и да ви бѣдѣ по известно моето желаніе, съ цѣлъ зада можа да принесе полза на народностани и начvlo отъ моето познание на искусство-то въ живописаніе-то, или первоначалното рисуване което може да принесе голѣма полза на нашето Болгарско юношество и на двата пола, което е руководитель на сѣчките искусства руководѣлія и ремесла, на секой класъ народа е потребно да вкуси отново искусство за да приучи зреніето си камъ изящното на светатъ, товае нужно даси введе въ две три училища въ Болгаріята, баремъ въ Пловдивъ и въ Софія“. (Пак там, стр. 555.) У Доспевски е живяла мисълта — сам да отвори училище за изящни искусства, но не е разполагал со средства; в сѣщото писмо той пише Герову: „Ась като си седимъ у дома и си пиша икони отъ които е нужно да изводи насущніати хлебъ, азъ сос тази работа само за себе си, а за народноста или да предамъ другиму от моето познание нее възможно и не е местото въ Самоковъ и немамъ средства за да можа да построя некое такова заведение, говоримъ на себе си...“ (Пак там, с. стр.). Още в Петербург Доспевски е хранил тая мисъл, дори се е надявал, че денят за осъществяването ѝ е близу: той е мислел да предложи на комисията, която е разглеждала тогава въпроса за отваряне на университет в България, — да открият при това училище и художествен отдел; важно е в случая, че и него е бланзела мисълта — по тоя начин да се обнови нашата иконопис; с такава цел и пише той на Герова онова писмо, от което приведохъ откъслечи. В него той казва по-нататъ: „... Ась ви говорехъ и въ Петербург, като ми казвахте чи се е опредѣлила комисія на размотреніе за построяне въ Болгарія високо училище ась тогива мислехъ ако имаме счастье тогива можеше лесно даса устрой единъ класъ живописи, и рисуване и за церковната живопись за да я поддръжиме която е упаднала много а църквы на секое село строятъ ежегодно а украшения и икони добри почти нѣма... А Акобы имѣли ми средства да си устройме некое класическо заведение за да можатъ и самите иконописцы по Болгаріята щото са да дохождатъ да са ползватъ отъ искусството церковной живописи; и ась бы желалъ да отидемъ посичката Болгарія да прегледамъ сѣчките църквы и даимъ дадемъ некой направленія за украшеніето що се касае от живописи и архитектура“. Пак там, с. стр.).

писците. Неговите икони сж били с право смятани за „католически“, като пжлна противоположност на бжлгарските иконописни творби от онова време, които — при очевийните си недостатжци — сж запазвали своя източно-православен характер. Напразно д-р Д. Павлович се мжчи да оправдае съ невежествени думи своя брат. „Художествената обработка на иконитѣ на Н. Павловича“, пише той на стр. 6. от споменатата неведнаж книжка, „е била непонятна за заслѣпѣлитѣ традиции. Иконитѣ на Н. Павловича се провъзгласяваха за католически, противни на православието(!). Самото наше висше духовенство не е било съвѣстѣмъ свободно отъ тия прѣдрасждѣци и не е давало никакво съдѣйствие, за увеждането на сжщинското изкуство и въ нашата православна църква, както това стана вече и въ всичкитѣ други православни църкви“. Всжщност, иконата е особен живописен, род — и нашите самоуци иконописци, колкото грубо и да е стояла тяхната работа, сж били по-близу до сжщинското схващане от Павловича.¹⁾

Нападките, които насочва Николай Павлович срещу тогавашните иконописци, заслужва да се приведат, понеже изразяват неговото художнишко убеждение. Той пише: „Тѣй [сир. сичкитѣ наши иконописци, отъ еднѣтж и другж стърнж на Балканѣтж] вѣка признайтѣ чи тѣхнитѣ работи не сж добри и сж нищозначжщи, слѣдователно врѣдителни. Тѣхнитѣ икони не правятъ никакво дразнени на чувствата, на умственното развитие; защото не сж никакъ изображаемж вѣщинж. Като не така, нека стремжтъ къмъ поправкж, и да не убѣждаватъ чи можемъ и въ бжджщее да преминемъ съсъ сжщитѣ зуграфлжкж, какъто нашитѣ дѣды и бащи до нинѣ, иеце да загататъ чи тѣй го изисквала нашжтж вѣрж и тѣй било православно (!!!?)“.²⁾ Очевидно, недостатжкжт на тога-

¹⁾ Нуждата от обучение по рѣсване и живопис за ония, които мислят да пишат икони, е схващан, както казах, още Доспевски. Николай Павлович още по-ясно изразява тая нужда в книгата си „Заведение за живопись какъ да ся устрои въ България и позивъ за Поддържанието му. Русчюкъ: Въ печатницѣтж на Дунавскѣтж область. 1867.“, писана в Свищов през м. Март, с. г.. В нея той казва: „Нуждни ще сж такыва добри художници, най лесно са увижда като разглѣдамы и въ църковно смотрѣние колко щеше да дѣйства на духовитѣ ни набожность изображението въ тѣхъ, ако бѣше произведение на знанци, които работятъ съзнателно; а на противъ съсъ каква немарливостъ и равнодушие смы обладани до днесъ въ това смотрѣние, по причина на нарѣденитѣ икони по сичкитѣ ни църкви, които сж безъ никакво съзнание и случайны чърты изписаны. Слѣдователно, такыва нищозначащи изображения като не сж въ състояние да внушжтъ нѣкое Божественно вдъхновение (по пре могатъ напомни мысль за противни духовы) не сж и добри, затжпѣватъ въображението. Ето еднж добрж нуждж отъ прави знанци, които да ни поправятъ досегашното зло въ цѣрквитѣ ни“ (стр. 10.—11.).

²⁾ Н. П.: „Заведение за живопись какъ да ся устрои въ България и позивъ за Поддържанието му“, стр. 11.—12.

вашните икони, че не правели „никакво дразнени на чувствата, на умственното развитие,“ състои — според Павловича — в липсата на пластичност у тия изображения, достатъчно слаби, за да внушат у зрителя измамата, че стои пред жив лик, а не пред неговото изображение; думите „изображаемъ вѣщинъ“ трябва да се преведат с „живописна сръчност,“ — способност и опитност да се предаде изобразяваното с измамлива нагледност, да се изрази то по съвършен живописен път. Разбира се, това схващане (тъждествено со схващането на Каулбаха, както личи по творбите на последния) Павлович е изнесал от академията. То води или към реализъм, или към лъжекласицизъм, стига да се добави убеждението в превъзходството на древногръцкия канон на хубост. Последното убеждение Павлович е също изнесал от академията, където е писал и рисувал с багри и креда древногръцки статуи, маски и бюстове; такива етюди, черни и цветни, съ останали доста много между работите му. Той сам е мислел да преподава по гипсови отливки в проектираното от него „заведение за живопись“. Тоя лъжекласичен път намира теоретичен израз в следните думи на Павловича: „Само в назъ е останало това никакво иконопиство да ся защищава тъй убѣдително, кога въ всичкитѣ други православни народы ся изгони и съсь съзнание ся яще непрестанно гони и правата класическа вѣщи на яе много или малко въдворенна и упражняема!“¹⁾ — Той намира малко „по-разсѣдени изложения“ в иконописната работа на поп Витана в Трявна и на друг свещеник, чието име не споменава; но и за тях добавя, че имали неправилна рисунка: „а чъртаннето имъ си остава пакъ съсь неправилность обичнъ“. Между тяхните съвременници посочва „Димитрий Разлогли и Димитрий Самоковецъ,“ а в негово време били по-познати „Г. Г. Цоню и Захарии въ Тръвнъ, Г-нъ Георгий Даничевъ²⁾ въ Чирпанъ..., а въ Пазарджикъ яе забѣлеженъ Г-нъ Станиславъ Доспѣвскы (сынъ горѣпомянѣтаго Димитрия Самоковца), който ся яе училъ нѣколко врѣмя въ Россия...“ В сравнение с другите, Доспевски имал по-мека линия: той „ся различава отъ другитѣ наши иконописци по това, чи твърдината на линиитѣ, коюто яе характеристикъ въ по-назъ изработенитѣ икони, въ него съ по-мѣкы, работата му по округлѣ, по изгладенѣ; нъ чъртанието му и начинътъ на представлѣнието, както и на горнитѣ Г-да, си оставатъ, като другото на Тръвненско, Самоковско иконопиство въ сѣщѣтъ неправилность, и безпорядокъ: безъ никаквъ съразмѣрность, съвсѣмъ неприродни форми,

¹⁾ Пак там, стр. 12.

²⁾ Познатият на четеца портретист и график, за когото говорих по-напред; от него е литографиран портретът на Митхад-паша.

никакъвъ знакъ анатомически и перспективни; въ тѣлото никакъвъ проницателность, въ облеклата противны и безмѣстны гънки, околпи прѣдмѣти несмыслено употрѣбени, — едно изобилие отъ случайности безъ никакъвъ рѣдъ, безъ никакъвъ законъ.¹⁾ — Приведените думи излагатъ сбито възгледъ на Павловича за иконописца, — очевидно, лъжлив възгледъ. Той иска коренно преобразуване на иконописца, премахване на условностите, сменяване на плоския характер, що носи иконописното изображение, с пластичност, употреба на природни форми, внасяне на перспектива и анатомия, съразмерност въ тѣлото на фигурата. Во всичко това, изглежда, че иконата ще трябва да подражава на класическия канон, — особно въ оная „съразмѣрность“, с която начева конкретната критика на Павловича. Той не е доволен и от нашия най-добър иконописецъ въ онова време, Доспевски: въ работите му намира сжщите недостатъци, каквито и въ тия на „горнитѣ Г-да“.

Тая критика на Павловича ратува за чисто живописно трактуване на иконописните сюжети, — църкта обща и на неговата графика. Той, обаче, не е билъ прав. Макар и неподготвени технически, противниците му сж виждали по-добре отъ него. Тукъ се замесватъ две съображения: едното — отъ чисто богословски характер, а другото — отъ стилно-технически. Понѣ първото ще е трябало да сж имали предвидъ нашите иконописци тогава. Преди всичко, иконата не трябва да бѣде пластично изображение, а плоско, защото въ първия случай образътъ ще се отдели напред, ще изпъква, ще излиза предъ иконостаса, когато предметите, изобразени въ джното с участието на линейна и въздушна перспектива, ще пробиватъ иконостасната плоскост. Затова, ако отъ нея се махнатъ приетите условности, които поддържатъ нейния плоско-декоративен характер, и ако телата се изучатъ живописно с участие на анатомията, а композицията се разреши въ дълбочина с помощта на перспективата, иконниятъ образъ ще създаде у зрителя измама, че предъ него стои живъ човекъ. А тъкмо това църквата се е мъчила да не позволява, особно следъ иконоборството, когато се е видяла принудена да бѣде предпазлива и внимателна. Думата е за източната църква. На западъ отдавна икона и стенописъ сж били вече покорени отъ картината с нейните живописни натрапничества. Източната църква се е пазела — да не се създаде у иконопочитателя измамата, че се покланя на живъ човекъ; отъ тая гледна точка пластичната икона би довела до кумиропоклонство. Иконата трябва само да помогне на поклонника да си създаде вътрешен образъ на оновова, комуто се моли,

¹⁾ Пак там, подредна бележка на стр. 12. и 13.

без да сковава вниманието му върху изобразеното, — сякаш то представя действителност. Тя трябва само да сочи нравствените подвизи на изображения, отразени върху чъртите на лицето, когато при жива пластичност се действува на възбуждането, а не — на нравственото чувство, и се пречи на онова съсредоточване, което е потребно при молитвата. За нас, обаче, второто съображение е по-важно, защото засяга не само иконописца, а и графиката. Една обща заблуда, живописна болест на времето, е покорила Павловича още при Каулбаха; на тоя художник е било внушено, че няма художествен род вън от живописца, че всичко трябва да бъде трактувано живописно. Тая заблуда личи еднакво и в иконописца и в графиката му. На тая заблуда, като особно важна точка в моя план, трябва да се спрем за малко.

Съвременните естетици,¹⁾ а след тях и историците на изкуството²⁾ делят произведенията на изобразителните изкуства на две големи групи — живописно-скулптурна и графично-декоративна —, при което изхождат от стилни съображения. В частност въпросът за стилна разлика между живопис и графика е бил подигнат за пръв път от Макс Клингера, а окончателно разрешен от Христиансена.³⁾ Областите на живописца и на рисуването са противоположни: „Живописца означава изобразяване с маслени багри, гуаш, водни багри и пастел, а рисуването не означава само рисунка с ръка, ами обгръща произведенията на всички графични изкуства: медна гравюра (Stich), офорт (Radierung), дървена гравюра (Holzschnitt) и литография. Че рисуването е самостоятелно изкуство, сега вече не е нужно да се обяснява.“⁴⁾ Началото за разграничение между тия две изкуства, естествено, не може да се търси в отликите на външни средства и во веществото за изобразяване (платно и багри или книга и креда); още по-малко може да се посочи това начало в цветността: цветните отпечатки от дървена гравюра, губерите, стенописите и мозаиките от стъкло, камък и метални късчета са еднакво подчинени на графичния стилин закон. Напротив, картината, портретът, живописният пейзаж, черният изучен акт с въглен и литографията (когато гони създаване на зрителна измама) се повече доближават до безцветната пластика (скулптурата), отколкото до цветната рисунка. Следователно, стилната противоположност в тоя случай трябва да се дири в разликата между

¹⁾ Вж. Broder Christiansen: „Philosophie der Kunst“, verlegt bei Clauss & Feddersen. Hanau, 1909.

²⁾ Вж. Julius Meier Graefe: „Entwicklungsgeschichte der modernen Kunst“, 2. umbearbeitete und ergänzte Auflage, Bd. I—III, München: R. Piper, 1914—1915.

³⁾ Broder Christiansen: op. cit., T. VI: Malerei und Zeichnung, S. 271—301.

⁴⁾ Ibid., S. 271—272.

два несходни начина за трактуване на пространствената дълбочина. В своята борба за изобразяване на триизмерно пространство върху двуизмерна плоскост — живописиста се стреми да постигне пространствено изобразяване, развито до колкото се може по-очевидна яснота; и когато не гони създаване на оптична измама, живописецът се все още сили да ни накара да забравим плоскостта като носителка на изображението. Графичната творба, напротив, пази правата на изобразителната плоскост. Рисунките, гравюрите и литографиите, ако искат да постигнат потребната стилност, трябва да се издържат тъй, че плоскостният характер на изображението да бъде запазен. Нещо повече: в тия творби носителката на изображението става сама изобразително средство: хартийната повърхност на повечето места остава непокрита или покриващите я резки и петна сж сравнително малко, та по тоя начин плоскостният характер преминава и върху самата творба. Сжщото е и с иконата: и тя налага — да се издържа сжзнателно плоският характер в изобразяването на повърхнина дори и там, дето се изобразява пространствена дълбочина.

Като вземем предвид тия стилни отлики, ние ще се почудим на дълбокото разбиране, що поличава у примитивните икони и гравюри. Там се употребяват много малко перспективни средства, анатомичното изучаване е общо и елементарно, засягащо току-речи само в общи чжрти постройката на фигурите; релйефи се не само не гонят, ами дори избягват, — защото майсторите-творци на тия два художествени вида сж усещали плоскостта на изобразяването много по-живо от майсторите на Възраждането, които се стремят да преодолеят тая плоскост дори в иконата и стенописиста, благодарение на което изпадат в безстилие. И Христиансен е право бележи: „Само картинната живопис, като освобождава изображението от плоскостта, се нуждае от перспективни средства и ги открива все повече и повече, а нейното господство ни е довело дотам, че окото ни изисква вече и от рисунката по-ясна и развита дълбочина в изображението“.¹⁾ Затова Рилските гравюри, Бачковската гравюра и отпечатките от метални и джрвени гравюри на Карастояновците имат толкова дълбоки сходства с иконописните творби от най-доброто византийско време; затова в тях линията добива невероятна изразителност; затова те имат, въпреки недостатжците, които би открил в тях живописецът, всички качества на безспорно висок стил.

Тжй трябва да се гледа и на иконното изобразяване. Неговата цел не е да стигне до картина. Анатомичното изучаване в тоя вид не трябва

¹⁾ Broder Christiansen: op. cit., S. 286.

да се допуска дотам, че да му се освобождава почва за властно разпореждане. Перспективата може да се използва в него също тъй ограничено и елементарно. Не трябва в никакъв случай да се забравя, че тук имаме работа с йератично изкуство; тук природата се подражава само в общи чърти, без да се навлиза в подробно изучаване; накъсо казано — тук се не живописва, а — стилизува.¹⁾ В тая работа е потребно да се изтъкнат и усилят ония чърти на фигурата, които я правят типична — било като образец на нравствена мощ, било като чист пример на духовен подвиг, било като възплъщение на духовното начало, надделяло и победило плътското. Потребно е, следователно, простота в средствата, искреност в изобразяването, — повече чувство, отколкото наблюдаващ ум, повече съзерцание, отколкото аналитичен разум. Всички тънкости на перспективата и анатомията не само не принасят в това отношение полза, а дори вредят, защото създават стилни пречки и карат иконата да се преобразява в картина, в отражение на действителния живот, когато неен прицел е свръхдействителното, областта на чудото, небето, вечното, духовното. Вместо линейна перспектива, която се движи към дъното, иконописецът употребява покриване на това дъно со злато или непрекъснат орнамент; това става не само поради символното значение на златото и някои тонове, изразяващи духовната светлина, а и поради това, че иначе иконата ще представи на зрителя кът от видимата действителност, заедно с което ще изгуби стилната си изразителност. Също тъй се избягва и употребата на въздушна перспектива, отбягват се отдалечените полета и постепенното намаляване на фигурите. По същата причина рисунката не дири анатомична помощ: тя е правилна и много изразителна, внушително очертáva и построява фигурите, без да ги изучава в подробности; тя е завършена и главното ѝ внимание клони към възпроизвеждане типичното, облика, замаха, телодвижението и позата; драпировката е суха и условна, но строга, и тя подчертáva общите линии на фигурата, като създава сложен ритъм от петна и мрежа от линии, излъчващи се от няколко главни точки, на където трябва да бъде призовано вниманието на зрителя. Затова именно иконата има монументален стил; тя е замръзнала, но от нея лъха нещо вечно; тя е антиреалистична, защото ни дава образи от небето. Внесе ли се в тая област аналитичната работа на живописно наблюдение, нарушава се и стил, и впечатление, и въздействие.

¹⁾ За възможността да се обнови иконописа с помощта на средствата, които предлага новото изкуство, — вж. Е. Виолле-Ле-Дюк: „Русское Искусство, его источники, его составные элементы, его высшее развитие, его будущее“. Перев. с франц. Н. Султановъ, Москва: Худож.-Промышлен. Музеумъ. 1879., стр. 272—290.

Не може да се откаже, че през шестдесетите години от миналия век нашата иконопис е била много отпаднала; образци от XIII в. — като Боянския Христос, да речем, — стоят несравнимо по-високо от нейните най-добри творби тогава. Но, за да се обнови тя, за да се извърши у нас онова, което сж направили в Русия В. М. Васнецов, Николай Рйорих и др., потребен е бил гений, приобщен към тайните на древната иконопис и същовременно владеещ онова чувство на мярка и художествен такт, което ще му подсказе, докъде да отива помощта на съвременните изучавания, без да се убие своеобразният живот, що блика от иконното изображение.¹⁾ Очевидно, Павлович не само не е разполагал с тая висока надареност, но е бил и съвсем чужд на иконописиста; неговите икони сж непростим компромис: несръжното съгласуване на иконната условност, която той не е разбирал, с исканията на лъжекласичната живопис, която е била противна и чужда на нашите иконописци, е създавало глуха вражда не само в Трявна, дето е живял и работил на първо време Павлович, а и в Стара-Загора, дето е ходил отпосле да работи икони. В стремежа си да го защити, неговият брат изтъква съвсем нагледно тоя компромис: „Той се стараелъ, да прѣдстави своитѣ свещенни икони приблизително по способа на българското първобитно иконопиство, безъ да прѣнебрѣгне законитѣ на живописъта захваналъ да означава свѣтлинитѣ по гнѣнитѣ на облеклата и другадѣ съ любимитѣ златни пятна отъ варакъ и пр. за да даде съ това на своитѣ икони видъ на православие (!). Но тоя начин рисуванитѣ икони на Ник. Павловича прѣдставляватъ нагледно упоритата борба на модерното изкуство противъ вкоренѣлата народна традиция“.²⁾ Всъщност, с подобен лепез не е могло да се постигне нищо. Той си е създавал врагове не само между иконописците, а и между духовенството. В 1864. старозагорци го поканват да им изпише иконите в новопостроената в града им църква Света Троица. „То е въ цѣла България единствената църква“, пише брат му, „въ която всичкитѣ икони сж направени отъ него“.³⁾ Църквата е изгоряла, по думите на очевидци, на 19. Юлий (ст. стил), 1877., та от изображенията на Павловича не е останало

¹⁾ За преобразователната работа на Васнецова и Рйориха вж. А. Новицкій: „Исторія Русскаго Искусства съ древнѣйшихъ временъ.“ Т. II, стр. 310.—316. — Сергѣй Эрнстъ: „Н. К. Рерихъ“, СПб.: Община Св. Евгеніи, 1918., стр. 61.—62., 91.—95. — Serge Makovsky: „The spirit of ancient Russia in modern art“ (N. Roerich's pictures), London, 1905. — Н. К. Рерихъ: „Собрание сочиненіи“, кн. I, Москва: И. Д. Сытинъ, 1914., стр. 121.—122., 310.—311. и др.

²⁾ Д-ръ Д. Павловичъ: спом. кн., стр. 6.

³⁾ Пак там, стр. 6.

нищо, освен една малка фотографска снимка на „Тайната Вечеря“, която видях у частно лице. В тая икона личи своеобразно схващане на сюжета, макар че за образец е служила всеизвестната композиция на Леонардо да Винчи. Иконите и стенописната работа на Павловича¹⁾ сж предизвикали буря от негодуване; дори най-привързаните към него християни не могли да сдържат своето недоволство. Изображенията били сметнати — въпреки златото и полуусловните дипли на одеждите — за католически. Напразни били усилията на художника, който се мъчел да докаже, че тия образи сж по-художествени от иконите на самоуците.

След несполуката в Трявна Павлович се оттеглил в Търново, дето прекарал цялата 1862. година; там той работил портрети и понякога икони, които му поръчвали от града или околността. От онова време ще да е останал цветният му чъртеж — проект за иконостас в Преображенската обител. Той е даден най-напред с молив, придружен от масщаб, дето мерките сж „педи“ и „пърсти“; в тая скица художникът е предполагал да изобрази 10 правоъгълни икони и 10 кръгли (в резбата на цокъла) отливо и отдясно на царските двери. Отсетне, обаче,²⁾ скицата се е развила в по-широк проект, изпълнен с туш, синьо мастило водни багри и пастели, с означение при масщаба: „Планъ за Св. Преображенски-тъ манастиръ“. През 1863. художникът, чиято известност

¹⁾ Той е работил в църквата от началото на 1864. до есента на 1866.

²⁾ Планът представя иконостас — три реда икони и проста резба в стил Възраждане. В средния ред сж набелязани иконите: Богородица с детето Исус на ръце, държещо държавна и благославящо, и двете фигури — с нимби (горната дреха и булото на Богородица сж червени с жълти обшивки, а туниката е синя, с жълта обшивка на ръкава); св. Николай Мирликийски с владшки дрехи и книга в ръка, благославящ, с раздвоена къса брада; Исус Христос, също с книга, благославящ, со синия мантия и червена туника, с жълта обшивка около шията; Иоан Предтеча, со свитък в ръка, също благославящ, со синия мантия и кафена долна дреха от кожа. Над царските двери е Преображението, вляво от него — Влизането в Иерусалим, Рождеството Богородично и Ввеждането на Богородица в храма; вдясно се редят Възкресение Христово, Възнесение Христово и Слизане на св. Дух над апостолите. Долният ред от резбарски правоъгълници оставя кръгли места за икони, около които има в жглите по един рязан орнамент; вдясно и вляво сж набелязани следните ветхозаветни сцени: Адам, Ева и змията, Изгонването из рая, Създаването на първия човек, Създаването на звездите. На царските двери е проектирана опростена резба в стил Възраждане с преход към рококо. На двете крила сж изобразени Архангел Гавриил и Богородица, под тях стои по един триъгълник, в средата на който има око (образ на всеведущия триипостасен Бог), а около триъгълниците се разклоняват лъчи. Наврх средното стълпче, дето се открехват вратите, има кръст с лъчи. Иконите се отделят една от друга со стълпове: — кръгли или четвъртити, с акантови или пръстеневидни главулеци (капители), а трите иконни пояса се делят един от друг с резбени орнаментни ивици, заключени с прости мотиви. Над Преображението се издига широк кръст с разпнатия Христос на него; а от двете му страни — Иоан Богослов и Божиата Майка. Под кръста има лъчезарно слънце, а от двете страни на тоя средоточен мотив се развива ажурна резба: по една широка ваза с цвети и гранки в стил Възраждане, а тук-таме и по един нар с пламък над него. Рисунката носи размер

била вече доста широка, бива извикан в Русе от тамошния валия, който пишел история на еничарите. Валията бил събрал различни оръжия, еничерски облекла, конски такъми и др., та мислел да извика художници, на които да възложи илюстрирането на историята. За тая цел били повикани Павлович и един немец от Виена, които валията натоварил да приготвят рисунки на сбраните оръжия, облекла и др., да композират сцени от еничарския живот и от военните походи на еничарите, за да могат приготвените рисунки — едноцветни и многоцветни — да се изработят в големина in-folio, като планшети към книгата на валията, в отделен атлас. Тая работа, доста сложна и продължителна, отнела на Павловича повече от година време. Брат му казва, че „картини“-те били наистина издадени от пашата в атлас към историята на еничарите.¹⁾ Аз не съм виждал тая книга. Д-р Павлович казва „... Въ 1863 г. той билъ призованъ въ Русе отъ тогавашния русенски валия (губернаторъ), който се занимавалъ съ списването историята на яничерите“,²⁾ без да споменува името му. В ръкописните „Бълѣжки“ пжк пише: „... той билъ призованъ въ Русе отъ Русенски Валия (името неизвѣст.)“, подир което е добавил: „Рашидъ паша, който по онова врѣме съчинявалъ (пишалъ) историята на яничаритѣ.“ Към тая работа на Павловича ще да се отнася една моливна скица в Пловдивското блокче, — цяла мъжка фигура с ятаган и цигарило в ръка.

Времето от началото на 1864. до есента на 1866. Павлович прекаралъ въ Стара Загора, дето украсявал църквата Света Троица. Оттам той напечатал в Цариградския в. „Съвѣтникъ“ (II год., бр. 37.) на 12. Дек. 1864. онова „Извѣстие“ (писано въ Железник, 25. ноем. 1864.), в което казва, че отдавна мнозина сънародници му напомняли да отвори нещо като рисуwalно училище („да учредѣ едно заведение, въ което да показвамъ живописното художество на Българчета, които ще ся посвѣтятъ на тѣхъ вещицѣ.“) — Сам той се бил непрекъснато стремил към това. Като говори за нуждата от художници, той подчртава, че тая нужда се най- силно усещала в църквите, „които ежедневно ся въздигатъ и изискватъ да ся украсятъ по добръ чръзъ това художество; нѣ, за жялостъ, немогатъ ся украси на днешниятъ день,

24 × 21 см.. За иконите не може да се каже нещо определено, защото сж едва набелезани, но за резбата може смело да се забележи, че носи чисто западен характер; наровете с пламъци (видоизмена на сърцето Иисусово, от което блика пламъкът на любовта) сж чисто католически декоративни мотиви. Редът на изображенията по иконостаса сжко тѣй не е съобразен с преданията на православieto.

¹⁾ Д-р Д. Павловичъ: спом. кн., стр. 6.

²⁾ Там там, стр. 6.

защото сж лишени отъ правы знанци“. ¹⁾ И той почва да се оплаква от сжстоянието на бжлгарската живопис тогава: „У насъ има живописство, нъ самото име съществува, а отъ джйствителността нма ни дирж! — Мы сми были принудени, отъ църквитъ, да удържимъ единъ видъ живопись, нъ чрвъзъ много вжкове сми го ослабжвали, а не грыжили да осжвршенствувамы и въ напрждакъ да држимы, както ся днесъ — днесъ доста явно види до каква је пропасть и низость подпаднало, та не може ся ни живопись назова!“. ²⁾ За да се подготвят художници, Павлович проектира да открие „заведение“, „расподжлено за сега на три отджла“: в пжрвия учениците ще работят по предложки — „въ него ще ся копира (пречъртава) само по ржкописни чъртежи“ —, во втория ще се рисува по гипсови модели — „ще ся чъртае по натура отъ антики статуи (кумири), останали отъ най-изящнитъ стари художници, лица и цжли фигури“ —, а в третия кжм рисунките от гипсова статуя ще има работа и от природа: „ще ся сниматъ вече чъртежи и отъ самжтж природж, лица, цжли фигури и др. Въ сжщийтъ отджлъ ще ся започне и разкрашаванието съ краски“. ³⁾ Сжвршилите курса щяли да се занимават „не съ описание на иконы само, а и съ съ достоинството си да постанатъ учители по училищата ни за показвание на чъртанието [рисуването]“. Особно набляга Павлович на нуждата да се введе преподаване на рисуването в училищата: „защото је нужда вече да ся уведe и чъртанието въ тжхъ, а най паче въ женскитъ училища, гджто ся упражжва и рукоджлие, което не ще да е никога добро безъ помощтж на чъртанието — то облагороджва и осжвршенствува вежсътъ“.

Павлович мислел да отвори своето „заведение“ въ Стара Загора но на неговото „Извжстие“ се не отзовал никой. Обаче, мисжлта за подобно полупрактическо училище, с което би могло да се помогне

¹⁾ „Сжвжтникъ“, народенъ вжстникъ, Цариградж, Втора година, Брой 37., 12. Декември 1864. Вж.: Николай Павловичъ: „Извжстие“, стр. 4., стжлпец 4.

²⁾ Пак там, стр. 4., стжлп. 4. — Укоритъ на Павловича сж били доста основателни, като се вземе предвид, че тогава сж се били наплодили доморасли иконописци, изпользующи стремежа на цжрковни общини и частни лица да поржчват и подаряват иконы. Тогава тжкмо сж се строели най-много цжркви, а за тях сж били потребни изображения. Най-лошите бжлгарски иконы и стенописи се отнасят кжм онова време, когато всеки полуграмотен иконописец е кржстосвал Бжлгария, за да печели пари.

³⁾ Пак там, стр. 4, стжлп. 5. — Освен практическите предмети, щяло да „слждоваеще и изучаванието на анатомиятж, перспективътъ . . . и по възможности историктж на художествата“: в пжрвия отдел („копирни отджлъ“) щяли да се преподават „нжкои правила за чъртание“, во втория („антиковъ отджлъ“) щяло „да ся започне анатомиятж за чело-вжкътъ и перспективътъ“, в третия („Природни отджлъ“) — „ще ся довършва изучаванието на анатомиятж, перспективътъ и историкъ за художествата.“ (Вж. пак там, стр. 4., стжлп. 5.).

на народа, осиротял откъм опитни художници, била много благодарна, за да се откаже Павлович и да я захвърли като мигновена приумица. Когато, през есента на 1866. се върнал в родния си град, той отново почнал да мисли по нея. През „мѣсяць Марта 1867“. той написал една книжка, която и отпечата в сѣщата 1867. година: „Заведеніе за живописъ какъ да се устрои въ Българиѣ и позивъ за Поддържаніе-то му“. В нея той излага своя проект за основаване на „едно: чѣртателно [рисувално] училище, конето само да се осжвършенствува спорѣдъ нуждѣ, въ бѣдѣщее“. ¹⁾ Главните му подбуди към това били две: да изпълни „дѣлностьтъ си къмъ отечеството ни“ и да изрази своята благодарность „къмъ ония Г. Г. съотечественници“, които благоволили да го „обдържатъ и въ стрѣжѣтъ“ му да го възпитат: „Г-нѣ Д-ръ Петаръ Беронъ Котленецъ и Г-нѣ Антонъ К. Цанковъ Свищовецъ“. ²⁾

Разписѣтъ на предвидените предмети е сѣщо като посочения в „Извѣстие“-то, но в книжката има и някои допълнителни обяснения. Отредените за копиране в първия отдел „рѣкописны чѣртежи“ ще бѣдат повечето негови „саморѣчны листовѣ“, които бил рисувал в академията; „ще има отъ най-прости линии до съвършено тѣло чловѣческо, н. пр: очи, уста, носъ, уши, рѣци, крака и пр; цѣлы главы въ природнѣ величинѣ, въ различни положения, голи и съсъ платовы обвити; нѣколко орнаменти (цвѣтя), прѣдѣли (пензажи) и др. подобны“. ³⁾ Гипсовите модели, по които ще се рисува во втория отдел, ще бѣдат „копии гипсовы отъ разни вѣщади ваятели (скулптори), — главы отъ разни родъ и възраст, всѣкаквы тѣлесны членовы, цѣли тѣла чловѣчески голи пакъ отъ разни родъ и възраст и др.“. ⁴⁾ Той държи най-много на тялото, което трябва добре да се застъпи в третия отдел, защото „изучванието на тѣлото е трудныйтъ задатѣкъ въ живописанието“.

Както се вижда от изложеното, Павлович е смятал да въведе в своето „заведеніе“ господствуващия тогава в цяла Германия догма-

¹⁾ Н. П.: „Заведеніе за живописъ“, стр. 3.

²⁾ Пак там, стр. 4. — През сѣщата 1866. година е работен в Свищов портретѣтъ с маслени багри на д-р Павловичовата жена, в $\frac{3}{4}$ (размер без рамката — 45·5×33·5 см.). За него има по-раншен етюд на грунтиран картон, пак с маслени багри; там не сѣ довършени очите. Изглежда, че по сѣщия модел сѣ правени някои отъ скиците за „Райна“. Освен поменатия портрет, от г-жа Павлович е писан и друг, сигурно през осемдесетите години, по-голям, съвсем гладка работа. Портрети е писал Павлович и в Търново. Между останалите у наследника му работи има два-три портрета с големи достоинства, особно един мъжки (в кафена хармония), който се отделя от всички останали и по рисунка и по колорит.

³⁾ Пак там, стр. 5.

⁴⁾ Пак там, стр. 6. — Училището е трябало да се открие в Свищов; учениците щали да плащат „ежегодно школскѣ таксѣ десѣтъ лиры Турскѣ“ (Вж. стр. 8.)

тичен метод на преподаване. Копирането на предложки ще даде на ученика редица готови форми, които той ще бжде длъжен да подражава, а копирането на гипсови отливки ще го доведе до онова, което се е смятало тогава за неотменим художествен идеал: древния гръцки канон. И тук Павлович остава верен на лъжекласицизма. В рисуването той е предполагал да води ученика към разрешаване на чисто живописни задачи с едноцветно вещество, да го научи да предава предметите пластично, изпъкнало, с измама на триизмерност, — същото което намираме в неговите икони и литографии. Сам Павлович съвсем недвусмислено изказва това, когато говори за свръзката между колорит и рисунка: „Употреблението на краскыѣ ще ся допуца тогава само на ученикѣтъ, когато той добие такова знание, щото да може прѣдстави всѣкакъв образъ или прѣдмѣтъ доволно правилно, добръ понято и пластично (округло) съсъ калемъ. Защото темельтъ не чъртежѣтъ [рисунката], чрѣзъ когото ся прѣдставлява на равнинѣ или какво да било нѣщо и го прави образъ за зрѣніето ни, за това ся опредѣли строго упражнение въ него, а послѣ раскрашиванието. — Тѣй краскыѣ не ся въщинѣтъ, нѣ правото и добро чѣртание, съсъ което може человекѣ да изложи въображението [замисълта] си“. ¹⁾ Всъщност, целта на Павловича е била — да доведе чрез подобно обучение учениците до живописна композиция, до писане икони и исторически картини, сир. — да минат неговия собствен път и да заработят като хора от неговата школа. Видяхме, че преди него Доспевски е мечтал да постигне същото; но Доспевски не е бил толкова упорит и в неговата мисъл рисуването училище е било повече мечта, отколкото подробно разучен проект; както се види, нему сѣ липсвали и воля и честолюбие, за да осъществи своята замисъл. Че Павлович е гонел с това преподаване да създаде своя живописно-иконописна (а негли и графична) школа, личи по неговия проект — за свършилите трите отдела „да ся учрѣди още едно отдѣление, чѣтвърто отдѣление и послѣднѣ: то ще ся опредѣли за съчинение (compositione)“; по-натам той казва: „Първыѣ отдѣления могат ся каза чѣртателни класовы, а това послѣднѣто — художественно отдѣление. Тукъ ще ся опредѣляватъ задатци [ще се задават теми] — събития — църковни, исторически и др. и ще ся задължяватъ ученикѣтъ да ги прѣдставляватъ въ картины“. ²⁾ Учениците, които посещават художествения отдел, „като свободни художници, могат да ся обвързватъ и съсъ църковны общины или частни лица, за да

¹⁾ Пак там, стр. 7.

²⁾ Пак там, стр. 7.

имъ живописватъ священни или други изображения, и тѣхъ поръчки да извършватъ подъ мое управление въ този отдѣлъ, вмѣсто горѣпомѣнати задатици“. ¹⁾

Между другото, в тая книжка Павлович определя и своето схващане за изкуството; той е негли първият, който дава в нашата книжина подобно определение, колкото и широко да е то: „Да приведемъ идеѣ върнѣ, истиннѣ, в прекраснѣ формѣ, — ето трудъ и назначение искусства, — това ѣ заданието [целта] на вѣщакътъ [майстора]“. ²⁾ Как е можел Павлович да си представи тази „прекраснѣ формѣ“? Това ни сочат неговите литографии: там намираме условности на формата, които изхождат все от лъжекласическия идеал, стремят се да се приспособят към представите на художника за известни типове, но след това се пак безпомощно разтапят (поне в повечето случаи) в сѣщите лъжекласични образци. Целта на обучението в това „заведение“ ще да е била — методично натрапване на сѣщия лъжекласичен идеал. Между другото, Павлович се сили в тая книжка да изтъкне и важноста на ония сюжети, които сам застъпва в своята графика: „Щото ся касае за олицетворение и овѣковѣчяние на забѣлежителни нѣща, ликовы и приключения, были преминали или настоящи, не ѣ нужно да разяснѣвамъ на дълго потрѣбѣтъ, всѣкъ може самъ да разискова“. ³⁾ Очевидно, думата е за исторични картини и рисунки, каквито е работил тѣмо в това време Павлович, и за жанрова живопис; с каквато е тѣмнял, навярно, да се заеме, защото в блоковете и рисунките му намираме нахвърлеци за битови композиции и скици на фигури, пейзажи, селски кѣщи и др.. В края на книжката си художникѣт жали, че „никой отъ нашитѣ богаты, никоѣ общинѣ неще да пожертвова по нѣщо и за таѣ стрѣжѣ, като пожелаѣ да има нѣкое историческо събитие, църковно изображение или каквѣ другѣ картинѣ“. ⁴⁾ Като четем тия редове днес, когато имаме вече искусство и купувачи на художествени творби, и си спомним студената стена, която е заграждала Павловича в онова време, — стена от вражда, непризнаване, безучастие и дори гавра —, не изглеждат ли наистина подвиг на изпълненска воля — и неговата графика, и от никого некупуваните исторични картини, и постоянните му усилия да отвори „заведение за живопись“?

Проектираното рисуwalно училище не могло да се отвори: очевидно, и тогава не сѣ се явили ученици. Изглежда, че Павлович е оставил

¹⁾ Пак там, стр. 8.

²⁾ Пак там, стр. 7.

³⁾ Пак там, стр. 11.

⁴⁾ Пак там, стр. 13.

подир това мисълта за отваряне на такова училище — и се е заел отново за своята главна работа — да пише исторически картини и да готви литографии от тях. Но, види се, той не е стоял настрана и от политическите кипежи в онова време. Брат му пише, че буйната 1867 г. не била останала без влияние върху съдбата на художника: той вземал „непосрѣдственно живо участие“ в разните възстаннически „опити за политическото ни освобождение“, а в ръкописните си „Бѣлѣжки“ казва, че с негова помощ се бил „учредилъ тогава Софійския революционенъ комитетъ“, за което бил затварян от турците, и „само по една щастлива случайностъ съ настояването отъ страна на прѣдставителя на една отъ великитѣ сили, неговиятъ животъ билъ спасенъ“.¹) В какво се е по-конкретно изразило участието на художника в тия движения и каква роля е играл той в „Софійския революционенъ комитетъ“, не зная; въпреки ровенията ми, свидетелството на брата му за тоя факт си остана едничко.²)

След като бил пуснат от затвора, Павлович се прибрал в Свищов, дето останал чак до освобождението. Брат му казва, че през тия години художникът композирал „сцени изъ българската история, които е скицировалъ съ моливъ, или съ маслени бои въ картини отъ разни голѣмини, като се стараялъ, чрѣзъ тия свои творения, да възбуди у съотечественицитѣ си народна гордостъ“.³) Очевидно, той има предвид главно неговите литографии. Тоя период е бил най-плодовит в историята на нашата графика и първо място в него се пада на Николая Павлович.⁴)

¹) Д-ръ Д. Павловичъ: спом. кн., стр. 7.

²) В едно бележничко сам Павлович е записал: „Мене Николая Павловичъ затваряха на 1867, Майя 6 Освѣтѣхъ въ Софи цѣркв. Св. Краль“.

³) Пак там, стр. 7.

⁴) През седемдесетите и осемдесетите години работи литографии и полякът Хенрик Дембицки. Неговите литографии сѣ печатани в Одеса и, главно, Букурещ; те сѣ грубички, без особни стремежи към исторично издирване. Повечето от тях е издал Недялко Пандурски. От тях има в Пловдивския и в Софійския Музей. Ето що е рисувал той: 1) „Второто сражение на българскитѣ въстаници подъ предводителството на войводитѣ: Х. Димитъръ и Ст. Караджа съ турцитѣ, въ куріжта на дѣда Пана Войнова, 1/2 часъ далечъ отъ Рушид-беіовата куріж — 8 юліж 1868“ [следва ромѣнски и френски превод], литография (лист 52·5×68·5 см., изображение 40·5×57·5 см.), подписана: „dess. H. Dembicki“ — „Издателъ Н. Д. Пандурски. Никоѣ нѣма право да прѣважда“ — „Stabilim lithogr. G. Voneberg Bucurci“; 2) „Второто сражение на болгарскитѣ въстаници подъ предводителство на войводитѣ: Х. Димитъръ и Ст. Караджа съ турцитѣ, в куріжта на дѣда Пана Войнова, 1/2 часъ далечъ отъ Рушид-беіовата куріж, 8 юліж 1868 г.“, литография (лист 35·5×49 см., изображение — 26×39·5 см.), с подпис на гравіора „Schädlich 1880“ — „Лит. и тип. Л. Ульриха въ Одесѣ“; 3) „Ангелъ Къичевъ. Роденъ въ Трѣвна на 11 ноемвриа 1851, а загиналъ въ Русчукъ на 5 март 1872“ литография (лист 70·5×55 см., изображение — 53·5×42 см.) с подпис: „Дембицки 1874.“, издател „Н. Д. Пандурски“ — „Stabilim lithogr. G. Voneberg. Bucuresci“; 4) „Сладко е да умрѣ човѣкъ за отечеството си“, табло от осем медалйона с ликовете на „Г. С.

През 1870. се явяват двете големи литографии — „Аспарухъ“ и „Крумъ“, очевидно, подготвени и рисувани дълго време. Първата е отпечатана върху лист с размер 66.5×88.5 см.; рисунката е гладка, с черна креда върху сиво-кремово дъно, от което сж vadени твърде малко светлини. В долния десен кът на изображението личат подписът

Раковски“, „Ангелъ Кънчевъ“, „Ванка П. Христовъ“, „Цвѣтко Павловъ“, „Стефанъ Караджа“, „Х. Д. Ясеновъ“ и „Никола Войдовъ“, литография (лист 63×47 см., изображение 47×33 см.), без подпис, издател „Н. Д. Пандурски“ — „Stabilim lith. G. Voneberg. Bucusesč“ — и 5) „Симеонъ Велики, Царъ Български влязъ въ Цариградъ въ 924 г.“, литография (лист 52×68 см., изображение 40×52 см.), подписана „Н. Dembicki des“. — „Издателъ Н. Д. Пандурски“ — „Stabilim lith G. Boneberg. Bucuresč“. Вж. „Годишникъ на Народния Музей за 1920 год.“, София, 1921., стр. 28—30. Освен тия композиции, сжщият Дембицки е литографирал два лика на „Антимъ I-и патриархъ български“, издадени от Н. Д. Пандурски, а печатани у Вонберга (Букурещ): на едната литография екзархът е в обикновено облекло, а на другата — с митра и патерица, благославящ; според проф. А. Теодорова-Балан, литографиите сж печатани през 1872. Вж. Валерий Погорелов: „Опис на старите български книги (1802—1877 г.)“, София: Изд. на Народ. библиотека, 1923. и Б. Дяковичъ: „Годишникъ на Народната Библиотека въ Пловдивъ 1921.“, стр. 13. Литографиите на Дембицки носят сжщия живописен стил, който отлачва тия на Павловича; той се стреми дори много повече от своя събрат в тая област към резки светлинни ефекти и се мъчи да поразява народното въображение с разкошни подробности на облеклата, оръжията и украшенията по конското снаряжение: това личи най-добре в „Симеонъ Велики“. И тук, обаче, царува сжщата исторична неверност, сжщата смесица на късни стилове с по-раншни остатъци, сжщата предвзетост в положенията, която виждаме у повечето Павловичови литографии. Конете сж погрешени в анатомия, малки, дървени; лицата сж без израз; архитектурата е измислена; дрехите на патриарха, на византийските сановници и на българите сж стъкмени по догадки, без да напомнят с нещо епохата. Самата композиция е тежка и фигурите се грубо разделят на две групи. Точка на осветление няма. Позите сж изкуствено-театрални. У „Второто сражение“ сжщата изкуственост е внесена в положението на раздвижените фигури. Турците сж наредени ритмично, со студена успоредност; конете сж много лоши; падналите фигури сж изгубили и малкото естественост, която поличава тук-таме у правите; липсва каквато и да е следа от въздушна и линийна перспектива; някои фигури сж карикатурни. Тая карикатурност ясно изпъква и в „Самоубийството на Ангел Кънчевъ“, именно — в лицата и положенията на четиримата турци, дето графикът се е силил да предаде племенни особености. Обаче в тая литография има повече перспектива. Главната фигура (Ангел Кънчев) е представена по-добре от останалите — и на лицето не липсва израз, макар че не е достатъчно изтъннат. Изобщо, в нея фигурите стоят малко по-добре. — Освен с издаване на литографии, Пандурски се е занимавал и с продажба на такива изображения; той е продавал и Павловичови литографии по ромънските градове. Вж. Христо Ботйовъ: „Съчинения“, подъ редак. на Ив. Хр. Ботйова-Христова и Ив. Г. Клипаровъ, стр. 452.), стр. 88.—134., стр. 456.—457. Дембицки е рисувал, както предполагат, и карикатурите в Ботйовия „Будилникъ“, след като редакторът му е давал идеята. Вж. пак там, стр. 456. Три от литографиите на Хенрика Дембицки („Симеон Велики вляза въ Цариград“, „Второто сражение на бълг. въстаници“ и „Самоубийството на Ангел Кънчев“) сж възпроизведени в „Страници из историята на полската живопис“ (София: изд. Полско-бълг. д-во, 1922) — стр. 327, 329 и 331, дето е поместена и къса бележка за художника (стр. 325—333). Сам Ботйов не ще да е ценял яко литографиите на Павловича, защото го слага наравно с Клепарски: „Великолѣпно зрѣлище! зрѣлище достойно за киската на живописецътъ на Крумъ Страшни, или за киската на г. Клепарски!“ („Съчинения“, стр. 61., „Будилникъ“, бр. 3. от 20. май, 1873.). За Клепарски редакторите на Ботйовите „Съчинения“ пишат: „Н. П. Клепарски, — художникъ съ ничтожни дарби; авторъ на 4 исторически

на художника и годината, когато е завършена рисунката (едва се чете с лупа: 1867). Под изображението е написано с курсив: „Съчинилъ и литографира въ Н. Павловичъ“ — „Съчинителъ си задържава правото за препечатване на тая картинъ“ — „Печаталъ Раифенцаинъ и Решъ въ Виена“. А под това следва с печатни букви, пак писани с ръка: „Българитъ раздѣлени, слѣдъ Кубратова смъртъ 660, отъ патѣтъ му сыновы. Аспарухъ третийтъ сынъ Кубратовъ, упжтенъ съ дружинъ тж си къмъ Дунава, въ л. 678. п. х.; означени и дружинитъ подъ другитъ четирма брата, и Небесно предопредѣление“ [срещу него, след отвесна чърта:] „Theilung der Bulgaren nah dem Tode Kubrats, 660 unter seine fünf Söhne. Asparuch dritter Sohn Kubrats Zieht mit seiner Družina 678 nach Chr. Geb. an die Donau auch die Družinen unter den vier andern Brüdern sind angedeutet, und die Himmelsverkündigung“. Под тия редове следва посвещателна: „Негово благородие Господину Николаю Мионовичъ Тошкову за память негово родолюбия посвещава съ уваженіемъ съчинителъ“ (курсивни букви). През същата година излиза в подлистник на в. „Отечество“¹⁾ на български и ромънски едно „Разяснение на картинъ тж: раздѣленіе на Българското племе отъ пятьтъ Кубратовы сыновы, отъ 660 до 680 г. п. х., съ главното дѣйствиѣ: пжтувание Аспарухово съ дружинъ тж си къмъ Дунава, въ л. 678. и небесно явление“. Обяснението е доста обстойно; в него художникът, от една страна, обяснява своето разбиране на сюжета, а — от друга — оправдава себе си, че е нарушил единството на време, място и действие, като излага своите основания за това.

Той казва, че бил представил „Българитъ като народъ номадически безъ агрикултура и друго индустриално развитіе, нъ на скотоводство и ловство отдадени; като народъ младъ и разбойни — само на оръжие предани“. Че се преселват завинаги, се виждало от „урнитъ, напълнени съ пепельтъ на мъртавитѣ имъ“, що носят со себе си, както и от мно-

картини: България въ разцвѣта си, Падането на България подъ турското робство, Робуването на България и Събуждането на България отъ робския сънъ, сир. скжсването на робскитѣ вериги, — картини, които, макаръ и грубо изпълнени, трогвали роба“ (стр. 452). Естествено, и с родолюбивите чувства на българина се е злоупотребляло; имало е графици и издатели на графични изображения, за които тая работа не е била призвание, а средство за печалба.

¹⁾ Вж. „Отечество — Patria“, вѣстникъ политически и книжевни, Букурещъ, Година II, Брой 67., 4 Декеемврія 1870., стр. 266.—267. — „Разяснението“ е писано в „Свищовъ, въ Іуни 1870“. От същия подлистникъ има отделна отпечатка на български, в 4 стр., 22·5×15·5 см., печатана „Въ Вѣжъ у печатницъ Л. Соммеръ и Др.“, с. г.; два екземпляра от нея се намират между книгите на Николай Павловича. В подлистника се означава и цената на литографията: „Любителитъ на отечественнитъ ни исторически предмети могатъ да придобѣтъ горѣописанитъ картинъ съ 1, Авст. желтица в народната печатница „Отечество“ страда Вергулуй Н. 6“. (Вж. края на подлистника).

гото им товар. Това е все още подходящо. Ала след това отведнаж изобразителното средство се сменя с описателно-символно (в най-лошата смисъл на думата): „Като народъ младенчески не изразено въ самый народъ и многото дѣца, а разбойничеството и военний имъ духъ не видимъ изъ разнитѣ оружия“.¹⁾ Също тѣй той бил представил жреците, които носят кумирите на белия и черен бог, „отдѣлени отъ народътъ“, за да изрази, „че той не е любилъ близкото имъ сношение“;²⁾ нещо необяснимо за кумиропоклонски народ, освен — ако художникът е предполагал, че българи вече в Аспарухово време сж клонели към християнство. Напълно в духа на алегоричните картини сж дадени в едно и сжщо пространство едновременно действия, които стават на разни места и в различни времена. Аспарух води към Дунав своята дружина, а зад него „въ отдалѣнността ся вижда рѣкж Донъ“, чиито брегове били населени „отъ поединъ Кубратовъ сынъ съ дружинитж си“; пак там се виждат дружините на „пятый сынъ Кубратовъ, Алцеко, която ся размѣси съ племената около Равена и Пентаполь“, и на „четвъртый сынъ Кубратовъ, именемъ непознатъ, която ся засели при Обрытъ въ Панонияж“.³⁾ И тук в някои случаи се прилага алегоричното средство: общините край Дон „... представени сж само мѣстата имъ въ най-голѣмж тишинж — безъ никакъвъ животъ, сиречь: знакъ само да сж были, а не сжществуватъ вече за исторични народъ“; Алцековата община пжк „представена не да ся закрыва отъ тъмни облаци въ пѣтуванието ѝ: съ това изразявамъ чи стана народъ тъменъ за историитж“.⁴⁾ С изложените досега елементи рисунката добива вид на исторична алегория. Но това не е било, види се, достатъчно за Павловича. Той намесва в историческата алегория и свржхестествен елемент: над петях дружини летят пет ангела, „коимъ не дадено управлението на сждбѣтж, а самитѣ общини да слѣдватъ; защото тѣй было предначертано“.⁵⁾ Един покрива пѣтниците с тъмни облаци, други два се хващат за ржка: „предвѣстятъ чи двѣтѣ остали общини, Аспарухова и на четвъртый братъ, ще ся съединятъ“, четвърти поддържа кржста, що държи цар Борис, като в сжщото време „увѣнчава славнаго царя, при когото стоятъ първитѣ ны святи учители [Кирил и Методий]“.⁶⁾ Присѣтствието на лица, които сж действували в разни времена, в рисунката, която трябва да изобрази-

¹⁾ „Отечество“, спом. подл., стр. 266., стжлп. 1.

²⁾ Пак там, стр. 266., стжлп. 2.

³⁾ Пак там, стр. 266., стжлп. 2.

⁴⁾ Пак там, стр. 266., стжлп. 2.

⁵⁾ Пак там, стр. 266., стжлп. 2. — 267; стжлп. 1.

⁶⁾ Пак там, стр. 267., стжлп. 1.

зява станалото само в един миг, не затруднява художника: той се задоволява да каже, че се е мъчил да изрази „какво не било отръдено да ся сбъдне“; затова бил взел две събития: „поневъването на Крума, подь когото ся съединниха Тисскыѣ Българы съ дунавскыѣ (802) и Борисъ Михаила, който покръсти Българыѣ съ съдѣйствието на свят. Отци Кирилъ и Методия (861)“.¹⁾ Но и това не му се вижда достатъчно: понеже „въ двата периода владували и други царие“, той запълва „това пространство съ по двама владѣтеги . . . : между Аспаруховый Ангелъ водитель и Крума, сщцо и отъ него до Бориса“.²⁾

Очевидно, самият художник е схващал, че смесването на случки, които сж се развивали в различни времена, в една и сщца композиция би било противно на основните художествени изисквания, защото „изображанимата вѣщина представлѣва дѣйствието, отъ какво и да не събитие, само въ единъ моментъ“; затова той дири да се оправдае: „ . . . азъ си дозволихъ да изложж разни събития отъ 20-годишна епоха като едно дѣйствието,

¹⁾ Павлович е дълго вярвал в легендата, че солунските братя сж покръстили Бориса. В картината с маслени багри „Покръстване на Преславския двор“ (в Пловдивския Народен Музей) е изобразена тая легенда като историчен факт. На един лист черновка, просбописен формат, е отбелязано с мастило с негова ръка: „При изучаване събитиято, азъ неможихъ да презра книгката „Кирилъ и Методий Български просвѣтителы“, издадена отъ Българс. Дружество за распространение полезни знания, въ Букурещъ, която е написана съ дълбоко, добръ обкритикувание и добръ познание прѣдметътъ . . .“ Изглежда, че бележката е писана след освобождението. В нея след това, като отбелязва, че Голубински отричал — светите братя да сж взели участие „при покръстението Прѣславский Дворъ“, той изказва готовност да вземе „за истинна мнѣнието му“. Но от по-раншно време е останала една маслитна скица с перо за сщщата композиция, дето Борис е представен коленичил благоговейно: короната му лежи пред него, отдясно стои свещенослужител с разгърната книга и дигната ръка над главата на хагана; пред духовника се вижда купел на четвъртито подножие. Вдясно има маса с два свещника, кръст, мироносник и др., а зад нея се редят духовници, вземащи участие в таинството. Зад Бориса стоят две жени (сестра му и жена му), водещи две деца с книжески дрехи, а зад тях се виждат други фигури. Отляво Борису е коленичил полугърбом към зрителя един мъж — очевидно, сщщият, що държи регалиите в Пловдивската скица с маслени багри. Изображението има размер 12.5×16.5 см. В ръкописните обяснения отстрани на изображението намираме, между другото: „Въ сщщиятъ день трѣбва да ся сж кръстили, освѣнъ Борисъ и 2-мата му синове, нъ и горните 48 неговы привързани, които сж были; навѣрно, голѣмци: болѣри и воеводи. — Освѣнъ тия трѣбва да не имало и други иеще, като: слуги, слугини, воиници . . .“ А след това —: „Прѣдставямъ Бориса кръщающъ ся отъ от ст. Методия; двамата му синове, поддържани отъ сестрж му, чакатъ да приематъ послѣ него кръщението; жената Борисова, за кождо не не бѣлежено въ историцкы нищо, стои задъ двамата си синове и леля имъ; ст. Кирилъ стои задъ брата си съ книжъ въ ръцж, знамъ чи участвува въ дѣйствието, макаръ чи историцкы не поменува за неговото съдѣйствието въ сщщиятъ часъ; на недиж странж стождъ и колѣничатъ 48 приближени голѣмци и болѣри и военни и чакатъ минутжъ за да ся освѣтжтъ и къмъ ст. престолъ стоятъ смиренно 7-тѣ духовни особи . . .“ И тук не е могло да мине без алегоричен елемент: от небето се спуща диагонално сияние, в което лети св. Дух като гълъб; впрочем, в Пловдивската цветна скица тая символна прибавка е махната (вж. приложението).

²⁾ „Отечество“, спом. бр., стр. 267., стълп. 1.

за да олицетвори желаните епохи в една точка, и да ги представят тъй на любопитствующият за поясен обзор на цялото“. Разбира се, че и след тия думи во впечатлението на зрителя литографията си остава като исторично-алегорична демонстрация, а не — като художествена творба. Павлович оправдава и участието на свърхестествения елемент со същата леснина: „сжщо си позволихъ — небесното явление, за да спомогна изучаването на означените исторически времена“.¹⁾ Естествено, последните думи само подкрепват основното впечатление, че пред зрителя стои не графична творба в сжщинска смисъл на думата, а — научна демонстрация върху непроверени данни.

Въпреки недостатъците в самото замисляне на литографията (за другите недостатъци ще стане дума по-нататък), не може да се изпусне изпредвид, че графичната творба на Павловича е свидетелство за голяма смелост. Никой българин дотогава не е работил с толкова много фигури, не си е слагал толкова широка задача. Павлович е трябало да се бори с твърде много пречки, за да ни даде относително пречистена откъм неясности творба, каквато е литографията „Аспарухъ“. Заслужава да се отбележи още, че неговата смелост се не дължи на предвзето художнишко честолюбие; напротив, той сжзнава възможните недостатъци на „картината“ си и с току-речи трогателни думи проси извинение за тях от зрителите.²⁾ В своето сжзнание с тая литография Павлович е продължавал работата на баща си; неговите литографии сж един графичен „Царственик“; с тях той просвещава, учи, възпитава, буди народното самосжзнание. Явно е, че в такава работа чистото изкуство ще трябва да мълчи; в Павловичовата графика ние виждаме приложно изкуство в най-благородната смисъл на думата, — изкуство очевидно, тенденциозно, решено да се откаже от правата си като дете на музите, за да поучава и води към освобождение един непросветен и поробен народ.³⁾ Подобен път сж избрали за своето изкуство и поля-

¹⁾ „Отечество“, спом. бр., стр. 267, стълп. 2.

²⁾ „Като предухъ [предприех] съчинението на тая картинка, не помислихъ да ги предложъ на нашите публики като най-висше творение; ще си ласкажъ обаче, ако би могла да си причисли до душевните произведения. — Умолъвамъ пречене, почитаемы съотечественици, примете усердно малкото ми това издѣлие, и азъ щжъ си потрудижъ, колкото ми допушчатъ силите, да ви предложъ и други случки изъ нашите истории!“ (Вж. „Отечество“ спом. брой, стр. 267, стълп. 2.). Неговият критик, В. Попович, е зле използвал тия думи

³⁾ От Павловичовите литографии (с изключение на една — „Паметникъ“) има и в Софийския Народен Музей. Вж. „Годишникъ на Народния Музей за 1920 год.“, стр. 30.—32. Ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека е получила повечето от тях в дар от подполк. Н. Павловича, който ги е подарил и на Софийския Музей. От първата литография, обаче, с която начева серията „Райна“ („Райна у стрикъ си въ пещержата“) и за която споменава В. Попович в критиката си върху „Аспарухъ“, няма нито в тия две сбирки, нито в рисунките, останали от художника. Тя не е била, доколкото знам, и никъде възпроизвеждана.

ците в средата на миналия век: неедна от работите на Войцех Герсона, Артур Гротгера и дори Яна Матейко, носи очебийно тенденциозен характер, като не пропуска и употребата на антихудожествени средства, каквито сж алегорията и външно-симболното олицетворение. Ясно е, при това схващане на Павловичовата графика, че исторична точност у нея не можем да търсим. Нейната цел е народопросветна; сам художникът не крие това: „Трудът ми, колко и да не слабъ, дано изпълни поне щогодѣ значението си и остави дирки въ паметътъ на зрителътъ, като го въведе въ най първѣтъ времена на историческѣтъ събития“. ¹⁾ Най-трудния въпрос в подготовителната работа — установяването на облекла, оръжия, фигурни типове и др. — художникът е разрешил главно с помощта на собственото си въображение, след като е разбрал безплодието на своите дълги издирвания: „Касателно за облеклата“, пише той, „на които издирването не е единъ отъ най труднитѣ задатѣци, приближихъ доволно до истинѣтъ“. ²⁾

Изглежда, че „Аспарухъ“ е дълго подготвян ³⁾. Както се види, пръв и главен извор на Павловича за тая работа е бил Венелин (на руски). ⁴⁾ Папа Николаевите „Отговори“, в които се съдържат някои ценни по своята определеност сведения за облеклото, оръжията, знамената и бита ⁵⁾

¹⁾ „Отечество“, спом. брой, стр. 267., стълп. 2.

²⁾ Пак там, стр. 267., стълп. 1. Не трябва да се забравя и това, че самото издирване на подобни исторични данни е било тогава особно мъчно.

³⁾ В рисунките на Павловича намерих доказателства за това. На една бяла четвъртинка лист има нахвърлек с перо (кафено мастило): фигури на коне, пешаци, хора с коли, деца, стада, воини, добитък, общо очертани, — все градищо за тая литография. На един тънък лист видях току-речи завършена небесната сцена (Борис, ангелите и другите царе). На късче бяла книга има пет фигури с мастило (един човек с тояга, един воин и трима старци — двамата жреци и един старейшина); под фигурите пише: „отъ Аспаруха“. На други две листчета, задепени едно върху друго, се вижда нарисувана (пак с мастило) една фигура (боляринът с тояга в ръка и шлем на главата) и други три зад нея (с молив) — един воин и двама боляри. Отдолу пише: „Болѣринъ Българинъ отъ Аспаруховѣтъ дружина“.

⁴⁾ На бели четвъртинки, прегънати по на две, пак между Павловичовите рисунки, намерих бележки с молив — изводи от Венелина и означения: „у Венелина страна 114“, „стр. 126“, „Венелинъ Том II стр. 211“, „стр. 229“ и др.. Там има снети бележки от Венелина и от другаде, примесени со съображения и догадки на Павловича: „Бѣль-Богъ, по Словенски Бѣленъ. Бѣль Богъ свѣтъ, т. е. почитался началомъ добра — Въ Аквилея ся почиталъ II Чернь-Богъ, по. Слов. Чартъ (Chartus). (чортъ, чартъ то естъ черный-богъ бы начало на зло-то) invicto Deo т. е. непобѣдимому богу явно доказва, чи го почитали за покровитель на воина, за начало на зло и разрушение. III Перунъ, по Слов. Веронъ. Sovi [Iovi?] Sancto Veronj Ionanti [Sonanti?]: т. е. Юниту Берону Громовержцу... 4. Гусланъ богъ веселия (отъ гусла гусланъ?) 5. Ладо. ой Ладо, Ладо! Момиче младо, свадбарска пѣсень тя была богиня красоти и покровительница на младоженци-тъ“. Под приведеното стои скица с молив за саморъчен портрет на художника.

⁵⁾ Вж. „Отговоритѣ на папа Николай I. по допитванията на бжлгарите. (Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum)“, стѣмки за издание и прѣведе Д. Дечевъ

на българите (ако не от Аспарухово, то поне от Борисово време), не ще да сж били известни на Павловича, както не му е била известна и Манасиевата Летопис (Ватикански препис) в своя оригинал:¹⁾ сведения за нея той е черпил от Черткова. Изобщо, неговите изучавания не сж отишли далек; той се е мъчил да представи „младенчески и номадически“ народ, както въображението е могло да му подсказже неговия най-приемлив изглед, при което не се е освободил от някои противоречия, както ще видим по-натат, когато разгледаме критиката върху „Аспарухъ“. При това, той е прибегвал во всички по-трудни случаи до външно-символно описание, както сам си наивно признава в „Разяснение“ - то.

По-рано споменах, че в сжщата година излиза и друга литография от Павловича — „Крумъ“. Тя е печатана горе-долу в сжщия размер (лист 62×89 см.), пак с черна креда на бледокремово джно, а светлините сж вадени на едри петна. В нея няма алегорични елементи, няма нищо свърхестествено; тя е исторична рисунка с живописни ефекти; макар и да е изпълнена с графични средства, прави впечатление на двуцветна картина. В лявото долно кѣтче на изображението, в подписа, е вплетена датата „ноевр. 1870“, а под него стои с курсив: „Съчинилъ и литографиралъ Н. Павловичъ. Свищовъ, Ноеврий 1870“ и други подробности, каквито има в първата литография, заедно с която е печатана и тая, в сжщото графично заведение. Легендата, що стои под тия бележки, е пак на български и немски, сместена в две крила: „Българитѣ побѣдѣватъ Гърцитѣ въ единъ долъ южно отъ Шуменъ презъ нощѣтъ на 25 Юлия 811 г. п. х. Крумъ, царъ Българскы, побѣдоносецъ, сѣди прѣдъ единъ отъ запаленитѣ дръвници, които освѣщавали; биткѣтъ, гдѣто му принасятъ Никифоровѣтъ главѣ отсеченъ“. — „Die Bulgaren besiegen die die Griechen in einem Thale südlich von

София, 1922., стр. 33., 37., 41., 43., 49., 51., 53., 57., 59., 61., 63., 67., 69., 75.—77., 83., 85.; ср.: Проф. В. Н. Златарски: „Извѣстието на Ибрахимъ-Ибнъ-Якуба за българитѣ отъ 965. год.“ в „Спис. на Бжлг. Акад. на Науките“, XXII, 12., стр. 76., Гильфердингъ: „Собрание сочиненіи“, I, стр. 67., бел. 2; Соколовъ: „Изъ древней исторіи Болгаръ“, стр. 148. и 188..

¹⁾ На една от осемтъх малки странички с приводи от А. Черткова и други автори четем: „въ Ватиканъ ся нахожда Манасинъ Лѣтописъ писана около 1350 п. х. то естъ при жизни Іоана Александра царя Болгарскаго — въ тоя лѣтописъ има изображения за тогова царя въ това время (XIV) отъ тамъ ся познаватъ тѣхни одежди. оружия и обичаи — ощи на татаритѣ, руситѣ и грецитѣ“. — За изображенията в тая летопис и за тяхната достоверност вж., освен статията на Д-ръ П. Гудевъ: „Българскиятъ ръкописъ въ Ватиканъ“ (в Минист. Сборникъ), още и В. В. Стасовъ: „Миніатюры нѣкоторыхъ рукописей византійскихъ, болгарскихъ, русскихъ, джагатайскихъ и персидскихъ“, 1902., стр. 43., 49.—50., 51., 59.—60. и други.

Schumla am 25. Juli 811 n. Chr. G. Nachts. Krum, Bulgarischer Kaiser, sitzt als Sieger vor einem der brennenden Holzstöße, welche den Kampf beleuchteten, woselbst man ihm den abgehauenen Kopf Nikifors vorzeigt“. А под тия думи има посвета: „Господину Антонъ Киріяку посвящавамъ въ знакъ благодарности, защото мя е поддържавалъ въ ученичество, съчинителъ“. Към тая литография¹⁾ художникът е също издал едно „Разяснение на картината: Крумъ побѣждава Никифора въ единъ долъ южно отъ Шуменъ, презъ нощта на 25 Юлия 811 г. п. х.“²⁾ пак в 4 стр., писано през „Ноевра 1870“ и печатано също тъй у Сомера. В тия страници той изтъква, че е изучавал сбътието по „историци“ като „Еофанъ“, „Емануилъ Маласъ“ и др., очевидно, приведени или разказани в книги като Венелиновата. Сетне той предава мига, изобразен в литографията: „Крумъ... глѣда гордо на отсѣчената Никифоровъ главъ... Ослонилъ мжествената си дѣсница на голия меч, когото завърналъ на доло, защото не е вече нуждъ да го употребява въ това сражение. Също и прѣпорецътъ показва съвършената побѣда, като ся развѣва свободно и неповрѣденъ до господарьтъ. — До главоприносецътъ стоящиятъ юнакъ, като незнае още рѣшението на царьтъ си, стои готовъ съ копъето да натъкне главата Гръцкаго императора на него, токо що му заповѣдатъ.“³⁾ Всъщност, гордост има само в позата на Крума; той гледа втръчено, негли крѣвнишки, но съвсем не „гордо“. Изобщо, израз на лицето липсва у Павловичовите фигури; вместо с израз, те изказват своето душевно движение с външна поза: още една от слабостите на тогавашния лѣжкласицизъм. Край това, и в „Крумъ“ идват, както поличава още в приведените редове, външно-описателни средства на помощ на художника: победата и нехайното безгрижие на победителите би трябало да се долавят в общото настроение на рисунката, като засегнат дори техниката ѝ, а — вместо това — на зрителя съ натоварени да говорят „неповрѣдениятъ“ прѣпорец и забитият в земята меч. В студения израз на юнака, що стои „до главоприносецътъ“, се съвсем не чете оная готовност, която му приписва „Разяснението“-то.

¹⁾ Отпечатки от нея и от предшната има в Пловдивската Народна Библиотека и в Софийския Народен Музей. Вж. „Годишникъ на Народния Музей за 1920 год.“, стр. 30.—31.

²⁾ Екземпляр от него се намира в книгите на Николай Павловича.

³⁾ [Н. Павловичъ]: „Разяснение на картината: Крумъ побѣждава Никифора“ и т. н., Вѣнъ: Печатницъ Л. Сомеръ и Др., 1870., стр. 2. — Самият факт, че Павлович е чувствувал нужда от подобни „разяснения“, които да предхождат литографиите му, достатъчно ясно говори за неговата просветна цел; в същото време, обаче, това изтъква и тяхната художествена слабост.

От друга страна, не само в Крумово, а и дори в Борисово време (допреди покръстването си) — българите сж носили в боя не прапорец, а конска опашка.¹⁾

В своето „Разяснение“ художникът ни предава много по-живо действието, отколкото в самата рисунка. Той пише: „Около Крума стек- щите ся войници, голѣмци и мали, глѣдатъ съ удивлѣние на нечака- нѣтъ случѣж... Всички сж спокойни... Нѣкои оставили оружия на странѣ, други влагѣ мечъ въ ножницѣтъ... и самытъ хорѣгоносець и тѣлохранитель стоятъ най хладнокрѣвни зрители при царѣтъ, и др. пд. — Отдира идатъ войници, които принасятъ оплѣнени орѣжия и др. отъ Гърцитѣ; другъ колѣничилъ и ся удивлѣва на Византийското разко- шество, като разглѣдва припаситѣ Никѣфоровы, сложени на земѣтъ предъ Крума.“²⁾ Тия изрази на лицата, в които би трябало да поличат толкова разнообразни изблици на душевен живот, липсват в рисунката. Колкото за историчната верност на изображените дрехи, орѣжия и др. военни принадлежности, Павлович сжщо вярва да е постигнал възмож- ното: „Облеклата и припаситѣ сж, до колкото можихъ да издирѣмъ отъ Византийски и Римски паметници, доволно вѣрни. Тий могатъ опозна зрительтъ достаточнo съ епохѣтъ“; дори с това художникът се надява, че ще спомогне „за бѣдѣщи изслѣдования на древности наши.“³⁾ По кои „Византийски и Римски паметници“ е изучвал Павлович Крумовата епоха, човек може да се догажда по останалото между рисунките му. Нито в

¹⁾ Ср. спом. „Отговори на папа Николая I. по допитванията на българитѣ“, стр. 43. — В тия подробности цветната репродукция на покойния Вѣлчо Антонов, макар и лишена от художествени достоинства, е по-близу до истината; спорно е само, дали дрехите на Крума и войниците му сж могли да бѣдат сжщите — и дали конската опашка не се е развявала нагоре, вместо да виси надолу, както я е представил той. Украшенията по дрехите сж сжщо тѣй фантастични.

²⁾ [Н. Павловичъ]: „Разяснение“ и т. н., стр. 3.

³⁾ Пак там, стр. 4. — Както казах, тая работа е била тогава сжпроводена с току-речи непобедими трудности. Тя не е свършена и днес: българските облекла, орѣжия, покѣщнина, племенни типове и др. не сж още изучени исторически; гравитово стои прѣснато по много книги, ръкописи, изслѣдания на чужденци и художествени паметници, несбрано, непрегле- дано, непроверено. Грешки в това отношение сж били винаги възможни; в своята „История на българитѣ“, например, Пречек смята изображението на св. княз Бориса, когото рисуват рамо до рамо с Глеба, в ръкописа у Московската Синодна библиотека (№ 163.) — „Констан- тиномъ пресвитеромъ Болгарскимъ составленныя поученія на Воскресные дни, изъ бесѣдъ св. Іоанна Златоустаго“ (от XIII в.) за лик на св. цар Борис-Михаила. Самата книга няма иллюстрации, но към нея е прилепен пергаментов лист с багрено изображение, украсено со злато, с надпис (киновар на златно джно) „сты сористъ“; в тая заблуда сж изпадали и други (Горски и Невоструев). Ликът на изображениа княз не подхожда на тоя у Манасиевата Ле- бтопис, нито се схожда с известното за него от летописците; вън от това, той е млад, без рада и без мустаци; вместо византийска корона, каквато е носел Борис-Михаил, на главата му стои Мономахова корона (цветна репродукция, изпѣлнена хромофотографски по акварелно

една от неговите картини и литографии не намираме исторически издържани подробности в облеклото, въоръжението, پوشчината, архитектурната обстановка и др. под. Напротив, во всички се повтаря току-речи една и съща компилация от гръко-римски и романски елементи со слаб примес на византийски; всичко това е до известна степен преобразено, като е архаизувано по догадки, за да прилича ту на старобългарско, ту на византийско. Както си приличат по тип, израз на лицето и телосложение повечето фигури в тия композиции, тъй си приличат и по дрехите, оръжията и др. подробности. Като градиво за създаване на тия облека и оръжия сж послужили ред копия от илюстрирани книги, снемани с молив на тънка хартия: образ на Отона от ръкописен псалтир (X в.) во Венеция,¹⁾ образи на Юстиниана и на негови придворни,²⁾ етюди с маслени багри или молив на средновековни шлемове,³⁾ копия с молив от Чертковите хромо-литографии из

копие, вж. у В. В. Стасовъ: „Миниатюры нѣкоторыхъ рукописей...“, табл. IV; ср. стр. 88. и 90.; вж. също у Горскій и Невоструевъ: „Описание рукописей Московской Синодальной Библиотеки“, Москва, 1859., т. II, отд. 2., стр. 409.; И речекъ: „Исторія Болгаръ“, стр. 197.) Шлемовете и дрехите на Крумовите войници у Павловича се доста доближават до изобразените в миниатюрите на Ватиканския препис от Манасиевата Летопис (л. 145., 145. б, 146.); тия войници сж изобразени в ръкописа било с островърхи шлемове, било со шлемове, украсени с развезани пера на върха. Все пак, и на тая ръкопис не може много да се вярва: Крум и боярите му сж изобразени в споменатите миниатюри с византийски одежди. Едно от главните помагала на Павловича в подобни „изследования на древности наши“, с каквито се е занимавал и Раковски, сж били нашите стари монети; очевидно, пак Раковски ще да е посочил Павловичу това помагало. На едно листче художникът е написал с кафено мастило: „въ Kostümkunde [над него: erster Abschnitt.“] Geschichte За войскарьски ризници, а особено царскый орнатъ — първы абсchnitt, страниц 76, 92, и измежду другыѣ, а особенно стр. 415, гдѣто приказва за ватиканскы моногиумъ и Парискы документъ, пакъ незнае [„кому“: зачеркнато] на кой народъ да припише нѣкои посенина — то сж на Българыѣ — Говори за ризници отъ луспи металъ покриты, чи въ краятъ на 10 столѣтіе [„ванали гърцитѣ“: зачерк.] научили византийцитѣ да употрѣбляватъ — отъ Българыѣ казвамъ азъ. — на стр. 94 — царскы одежди, които сж исто тъй и по нашитѣ Българскы пары изобразени.“ Мжчно е да се разбере, от коя книга се е ползувал в случая Павлович, при оскъждността на нашите библиотеки, но произволът в установяване на чисто българското облекло и оръжие личи ясно по приведената бележка.

¹⁾ Копие на тънка книга с молив; на гърба пише: „Una figurina otova I и II около 961 лѣто въ манускрипта гръцкы и латинскы“; по бележките на италиански, що стоят на лицето (писани от друга ръка), си личи, че фигурата е, всъщност, „L'imperatore Basilio II“, а образът е преснет от ръкописен Псалтир (от X в.) в библиотеката на св. Марко во Венеция.

²⁾ Също такова копие с молив, — фриза от фигури, залепена на дебел бял лист (изображението има размер 10·5×29·5 см.): 13 фигури — мъже и жени — с различни облека, оръжия, накити, украшения, вази и др. Отдясно над рамката е преписано: „Taf. 29“, а под нея —: „1—3 Kaiser Justinian mit Hofbeamten und Trabanten. 4 и 5 Keiserin Theodora mit Hofdamen. 6—8 Altslawonische und Russische Trachten“.

³⁾ Рисулки на ръце (ескизи) и на глави с шлемове намерих на един тънък лист; на лист грунтиран картон (размер 22·5×28·5 см.) има етюд на два шлема, романски средновековен строеж, метална работа (с маслени багри: бяла, сива, черна, маслинена, светло-зеле-

Манасиевата летопис (за които вече говорих по-рано) и листчета с разни нахвърлеци на глави с шлемове, ръце с щитове и др. под. Главният книжовен извор на Павловича за „Крумъ“ е Палаузов. Между книгите и рисунките, останали от художника, има три листа с бележки „Изъ Симеоновъ вѣкъ Сп. Н. Палаузова“; в тия изводи е събрано градивото за Крума, битките и оръжията му. За предварителната работа по литографията узнаваме от някои скици, останали между рисунките: на тънка книга има изображение с молив — бюст на воина, що носи Никифоровата глава; той е со шлем, току-речи в профил; на друг лист има скица с креда на един войник от същата композиция: глава и недовършен бюст, разтривано. Лицето и шлемът сж доста изучени; шлемът е с подбрадник, завързан с възел, со сеник отпред, со закръглен надгилник; върхът на шлема е изострен, люспите сж кръгли; над люспите минават четири отвесни дъги, скопчващи върхния кръг с пръстена около отвора. Запазена е и една скица, общо работена, с три фигури от същата композиция: един войник носи Никифоровата глава, опряна на меч, като я държи за косата; втората фигура е Крум, седнал, опрял ръката си на меч; третата фигура е пак войник, полугърбом

никава, сатинобер и кафена.) На друг подобен лист е изобразена мъжка глава в $\frac{3}{4}$, пак со шлем; очите не сж в ос, колоритът е сух и еднообразен, рамото е останало непокрито с багри. Пак с такива средства е нахвърлян и един мъжки бюст в естествена големина; моделът има брада, облечен е в стоманена броня; и тук — същите недостатъци: очите на две оси, лявото наведено и предълго, и двете лишени от поглед; бузите неразбрани; колоритът лош: изпечено червено по бузите, а по челото — бяло. Откъм колорит е добре; познат един багрени ескиз (мрътва природа) на грунтуриран лист: драперии, шише от глина чаша с похлупак и шлем; но не е довършено и като скица. — Към градивото за изучаване на военни дрехи и оръжия може да се отнесат и редицата тънки моливни композиции, — очевидно, илюстрации за „Геновева.“ Те се намират в едно блокче (най-хубавото от трите, останали след смъртта на художника) с листа (12.5×19 см.) от бяла, сива и сиво-портокалова рисуваелна книга. Илюстрациите сж шест на брой; работени сж с чиста графична техника, — очевидно, подражание, ако не е много в тях и заето на готово: сенките се предават с чърти, някъде върстосани. По техника тия скици напоят литографията, изобразяваща Иван Асеня и Тодора Комнен (у Раковски), само че сж много по тънка и по-мека работа. Понеже влизат в графичните проекти на Павловича, добре е да се кажат няколко думи и за сюжетната им страна. Една от тия скици представя Зигфрида замислен; той е в дрехи на латник, цяла фигура. В друга скица стои същата фигура (очевидно, първата е детайл на тая) в сред пейзаж; пред Зигфрида седят двама овчари, които му чака на пътя; виждат се овци и куче. На друга скица има седнал момък, загледан в кръгло изображение на светица с ореол; при ногата му лежи мандолина. В трета виждаме воин с кръст на шлема, в броня, с мантия и дълго копие с кръст на върха, с чук в лявата ръка; той е стъпил върху убития повален враг — полугод, с чалма на главата (на чалмата има полумесец). На четвърта скица виждаме Геновева в тъмницата; пред нея е паднал на колене Голос. На пета Зигфрид е пригърнал Геновева; тая рисунка е сравнително хубава и тънка, но ръцете на фигурите сж зле свързани с тялото; Зигфрид е в броня, на стената виси наоплия. В блокчето намерих и листче тънка хартия, на което сж рисувани глави со шлемове и китки, държещи мечове.

извърнат, облегнат о скалата; пред него лежи елипсовиден щит, украсен с полукръгли люспи и розета в средата. Крум и тоя войник имат шлемове с тѣп връх, малко извит напред; първият войник има шлем с топка и закръглено острило на върха. Една бележка на тоя лист (горе) ни сочи извора на тия шлемове: „Kostomkünde стр. 24“; отстрани пак пише: „За Крума Шлем f. 183 Други шлемове f. 125—219 218.“

Личи си, че делата на Крума сж много интересували Павловича като художник. Той е нахвърлял с молив на тѣжка книга една рисунка (31.5×45 см). за композицията „Крумъ сѣди на земята и се прѣпира съ византийскитѣ делегати 813 г. прѣдъ стѣнитѣ на Цариградъ“, както определя д-р Д. Павлович. В рисунката сж дадени осем фигури (четирима българи и четирима гърци) и един кон. Българите сж со шлемове, като тия на Крума в предиописаната скица. Крумовият шлем е украсен с ивици, сжединяващи върха с околоотворния пръстен. Дрехите им сж еднакви. Всички имат обуца до под коленете, широки пояси, дрехи с кѣси рѣкави над лактите; изпод рѣкавите на горната дреха висят широките рѣкави на ризата. Горната дреха стига малко под пояса; изпод нея се развява риза до коленете. Шлемовете имат ивичен подбрадник. Византийците сж представени с грѣцки шлемове с развиващо се нахъдрено перо от камилска птица отгоре. Двамата сж с дълги мантии, а двамата — с военни дрехи, като българските, но повече украсени; от полите на горната им дреха се развяват успоредно нашити ивици. Ботушите им сж по-високи, с по-висок изрез отпред, общит с ивица. Византийците сж брадати и дългокоси, двама от българите сж с брада, един — с мустаци, а Крум е и тук, както и в литографията, с брада. Сѣщата композиция намерих най-общо и грубо нахвърляна на друг лист.

Художникът е замислял да изобрази и сцената с Крума след грѣцката измена. Върху кѣс рисувателна хартия намерих едва очертана с въглен скица на воители, застанали пред големи стени; един от тях трѣби, обжрнат назад, към сводестата врата, през която се виждат фигури, а пред него стоят други двама со шлемове. Всред композицията стои Крум, опрял рѣка на забоден в земята меч, а с другата рѣка сочи, разпирвайки нещо на един човек с крив нож в рѣка. Зад последния се виждат сражаващи се хора.

През април, 1872. Павлович е изработил нова литография (размер на листа — 71×55 см.), пак с креда, на бледнокремово дѣно, с добре извадени светлини. В ляво, на дѣното, стои подписът на художника и датата „1872 Април“, а под изображението: „Съчинилъ и литрографира въ Н. Павловичъ Свищовъ, Маия 1872.“ — „Съчинителя задържа правото

за препечатване.“ — „Печаталъ Райфенщайнъ и Рещъ въ Виенъ“. Под това стои дълга легенда: „Памятникъ за освобождението на Българскитъ Църкви отъ Гръцъ Вселенскъ Патиархъ слѣдъ петнадесетгодишнъ борбъ. Цървй Екзархъ Българскй, Антимъ Видинскй, получи Императорскъ Бератъ на 3 Априлий 1872 г., издаденъ въ царствованието Султанъ Абдулъ Азисъ Хана, за да утвърди отдѣлнитъ Българскъ Църковнъ Иерархъ, възобновена и утвърдена по Высочайшй ферманъ, издаденъ на 27 февруарий 1870 г. въ Цариградъ.“¹⁾ — В тая литографія има и ликове на исторически дейци (цели фигури), рисувани портретно: Антим I., митроп. Иларион Макариополски, митроп. Панарет Пловдивски, митроп. Иларион Ловчански, митроп. Паиси (бивши Пловдивски), архим. Виктор (Нишки представител в Българския Народен Сѣбор в Цариград през 1871.), Димитър Тодоров (Тулчански представител в сѣщия сѣбор) и др. И в тая литографія фигурите, доста много на брой, иматъ сѣщитъ недостатѣци, които срѣщаме в останалите: едри глави, липса на израз, неестествено моделувани членове, наивност в облеклото и др. под..

След издаването на „Памятникъ“ графичната дейност на Павловича се засилва. Едно „Объявлѣніе“, печатано през 1873. („Свищовъ 22 Ноевр.“) ни дава да разберем, че художникътъ е приготвилъ къмъ онова време „осемъ картины“, които билъ „сѣчинилъ по историческитъ романъ Райна Княгыня Българска.“ Първите три отъ тяхъ излизатъ наистина през 1874.; те сѣ — Белерофонъ, Тула и Самуилъ и Петъръ и видението. Четвъртата е щяла да бѣде „Райна ся моли и тѣжи надъ майчиниятъ си гробъ, придружена отъ баба Тулъ и Неджъ; старецъ Обренъ, въ калугерско облѣкло; стои до Неджъ и, помежду молитвѣтъ си, учи ѣкъ какъ да бѣгнѣтъ изъ царскитъ дворъ.“ Тая композиция е била наистина готова за нанасяне на камѣка: на тѣнка хартия художникътъ е установилъ с моливъ рисунката, снабдена отгоре с мрежа; една жена е коленичила на подножие со стиснати за молитва ръце предъ голямъ кръстъ; задъ нея друга стои замислена с прѣстъ на уста, а единъ старецъ, облеченъ като инокъ, с тояга в ръка и торба презъ рамо, говори нещо на последната жена; в дѣното седи една баба на право ѣгъленъ камѣкъ, сякашъ спи. Но рисунката е останала неиздадена: между литографиите на Павловича я не намираме. Петата „картина“ е щяла да бѣде „Райна отказва Неди, която колѣничила и ѣкъ моли да бѣгнѣтъ, а баба Тула до тѣхъ влюмнѣлъ главъ и заспалъ; Обренъ, готовъ за бѣгъ, вижда ся

¹⁾ В ръкописната сбирка на Пловдивската Народна Библиотека има две отпечатки отъ нея.

отвѣтъ да чака.“ И тая композиция не е издадена. Тя е разработена в цветна скица с маслени багри, намираща се в Пловдивския Народен Музей (давам снимка от нея в едно от приложенията в края).¹⁾ Шестата е също издадена през 1874. (Припадъкът на Райна). Седмата е щяла да бѣде „Райна посрѣща братията си Бориса и Романа, въ присѣйствието на Свѣтослава“; за нея Павлович бележи: „Тая картина не прилича на ветхото наше издание, нѣ сега не много промѣнена и поправена.“ Тя не е издадена и картони за нея не намерих между рисунките на художника. Най-сетне, „8-ма картина — представлѣва, като заключение на повѣстѣтъ, Райна на Кулѣтъ, застрѣлена въ гърдытъ, клюиналъ главѣ и умрялъ; на колѣнитѣ ѝ издѣхналии Воинѣ наблѣгнати“. Тая композиция е изпълнена с маслени багри и се намира у подполк. Николай Павловича. За предполагаганото издание художникът пише в споменатото „Обявлѣніе“: „Тия сички дѣйствия сѣ готови съчинени . . . , остава само да ги начертаѣ върхъ литографичниитъ каменѣ и да ги предамъ печатару за отпечатване . . . Чертежѣтъ на всѣкъ отъ осемѣтъ картины ще има величинѣ 30—40 сантиметра четвероугълнѣ — около 1½ и 2 педѣ квадратъ —, а хартията наоколо съразмѣрно по голѣмѣ . . . Картинитѣ ще бѣдѣтъ отпечатани въ Виенѣ на бѣлѣ, дебелѣ, чистѣ хартиѣ и въ сиво поле, какѣто и другитѣ ми вече издадени Картины. Цената за сичкитѣ осемѣ тѣла — единѣ комплектѣ картины — ще бѣде: 1 — една французкѣ — 20 франга жълтицѣ за спомоществателитѣ ни, а 1½ . . . за неспомоществателитѣ . . . Цѣлото число картины ще излѣзе на два дѣла, прочее ще сѣ предаде на почитаемитѣ спомоществатели на два пѣтя по четирѣ екземпляра“. Вкрая Павлович обещава, ако се посрещне добре трудѣтъ му, да издаде и други литографии от сѣщата серия: „По тѣзи повѣстѣ бы могло да сѣ представѣтъ иеще много дѣйствия; като н. пр. и такыва отъ военныитѣ характерѣ на приказкѣтъ . . . Нѣй ще сѣ потрудимъ, спорѣдъ силѣтъ си, да намножимъ числото съ другы иеще разны дѣйствия“.¹⁾ Наистина, Павлович е мислил да разработи сцени от войните на Светослава и Цимисхия, за които е събрал доста книжовно градиво от А. Чертковото „Описаніе“, от Лев Дяконовата „Історія“, от Венелина, Палаузова и др., както се вижда по бележките, останали между книгите му. За това той е разполагал и с преводи на тѣнѣва

¹⁾ От нея има и скица с въглен, доста запалана, работена на червеникаво-кафена рисувателна хартия; в нея сѣ набелезани всички подробности, разучени в багрената скица. Рисунката има размер 25·5×29 см.

¹⁾ Отпечатка от това „Обявлѣніе“ има между рисунките, останали от художника у братанеца му.

книга от Манасиевата летопис, преснети от А. Чертковите хромолиитографии. Но тая работа му се е виждала трудна, може би — непосилна. В такива композиции не може да се мине без участието на големи маси — с фигури, коне, бойни машини, архитектура. Той е преписал от горните автори отделни епизоди от тия войни, очевидно, с намерение да ги подчини на една композиция, която го е изплашила по своята широчина и сложност. В такава работа алегорията и външното символизуване не помагат: нужно е да се разгннат на шир и в дълбочина човешки маси, да се приведат в движение, да се противопоставят една на друга и да се преплетат в една взаимна борба. За Павловича това е било непосилно; у него фигурата само маркира дадено движение, а не го изпълнява; с риторичните декламаторски пози, които вземат мъртвите фигури у „Белерофон“ и „Паметникът“, не може да се замени потребата от реализъм и нагледност; а такава е, по необходимост, искането на военно-историчната композиция. Вън от това, Павлович е бил много слаб в анатомията на коня; неговите коне у „Белерофон“, „Аспарухът“ и по скиците тук-там, имат само далечно подобие на коне: те не само не сж живи, ами нямат и движението, стойката, дори очжртанието на коня. Затова Павлович е рано захвърлил, както се види, тая мисъл. Той се е спрял на други сцени от „Райна“, — по-лесни за изпълнение, па и по-ефектни. Понеже към сведенията, що дава за Бориса II. Велтмановата повест, той е прибавил и данните на летописците, в реда замислени композиции е смятал да преработи раншната литография „Срѣтеніе Княгыни Райны“, като представи Бориса¹⁾ малко по-инак. Но, както видяхме, и от това се е отказал.

В Цариградския „Напрѣдѣкъ“ (год. IX., бр. 9., от 28. Септ. 1874.) се обявява, че пжрвата половина от обещаните картини щяла да се печата скоро, от което се вижда, че четирите литографии сж

¹⁾ За да установи чжртите на Бориса II, Петровия син, Павлович си е бележил на едно двойно джстче разни привода; между които стои и следната бележка: „(81) въ переводѣ Г. Поповича: „Борисъ юный государь Мисянъ еще съ бѣлимъ пушкомъ на лавитахъ“ и пр.“ — „Тогда же, какъ рассказываютъ, Борисъ, Царь Болгарскій, имѣвший рыжую и густую бороду, былъ взятъ въ плѣнъ и приведенъ къ императору, вмѣстѣ съ супругою и двумя дѣтьми. Юанъ принялъ его съ честію — — —“. Очевидно, думите „въ переводѣ Г. Поповича“ се отнасят до исторіята на Лжв Діакона (СПБ., 1820.). — Отсетне, през деветдесетите години, на Павловича е хрумнало да изработи и композиция „Симеонъ предъ Цариградъ“; под такова заглавие е извадил бележки, в които, между другото, пише: „вжд. Пер. Списание кнж. XXVIII—XXX 1889 страна 723 — — — Прѣзъ Септемврий 924 г. се доближилъ Симеонъ до Цариградъ съ всичкитѣ си войски, и съ главната си сила се разположилъ при Влахернскитѣ врата (Балатъ-Капусу), а не както казва Г. Ганчевъ . . .“ Скици за композицията не сж запазени.

обнародвани след края на м. септемврий, с. г.. В същото известие се определя и сюжетът на „осталитѣ 4 прѣдставлѣнія“: „1-во Дѣйствиє: Райна ся моли и тѣжи надъ майчиниятъ си гробъ, придружена отъ бабѣ Тулѣ и Недѣ; тукъ присѣствувѣ и старицѣ Обренѣ; 2-ро — Райна отказвѣ Неди да бѣгнѣ съ Обрена, който гѣ чака отвънъ; 3-то — Князь Георгѣ уговарѣ Райнѣ, предъ бабѣ Тулѣ, да го има като баща (за да придобиемъ едно ново дѣйствиє по много, замѣнимъ това съ „Райна посрѣща братията си Бориса и Романа“), и 4-то — Райна на култѣ, застрѣлена въ гърдытъ, на колѣнетѣ ѝ Воинѣ издѣхнѣлъ“. Третата от тия композиции е останала в моливна скица (17×21·5 см.), незавършена; дрехата на Райна е с широка обшивка по края, невезана; лицата сѣ без израз; масата е само очертана. Има, обаче, втора скица, пак с молив (17×22·5 см.), снабдена отгоре с мрежа на квадрати. Представени сѣ три фигури: баба Тула, Райна (с богато везана горна дреха) и Сурсовул (белобрад и белокоос старец, държещ едната си ръка на пояса, а с другата сочещ гърдите си, сякаш говори нещо); Райниното лице има скръбен израз; зад фигурите се вижда кръгла маса в стил барок со скъпоценности на нея; Райна е облежната с десница на един стол в същия стил; вратата е в готичен стил; на прозореца има завеса, стегната с въже, от което пада висулка с ресни. В известието се казва: „Тия дѣйствиѣ работѣ по настоящему, а ще захванѣтъ да сѣ печатѣтъ, туку що разпратѣ готовѣ 4 дѣйствиѣ и стберѣ спомоществованията имъ“.¹) Но надеждите на художника сѣ останали несбѣжднати: обещаните четире „дѣйствиѣ“ от осемтѣх не сѣ могли да бѣдат обнародвани.

И четирите литографии от 1874. сѣ печатани во Виена, у Райфенщайна и Реша (на лист 44·5×61·5 см.); всичките сѣ изпѣлнени с креда, мека техника, на сиво-кремово, бледно-сиво или сиво-зеленикаво дѣно, от което сѣ вадени светлини с игла, чрез драскане, — някъде ретушно, а някъде — остро. На всички има едѣр надпис „райна княгыня бѣлгарска“, а под изображението — „Съчинилѣ и литографиралѣ Н. Павловичѣ, 1874“. — „Съчинителя задърѣжа правото за всѣко препечатване“. — „Печаталѣ Райфенщайнѣ и Решѣ въ Виенѣ“. Под това стоят легендите: „Непознатѣй отсякаль Симеону оприличенѣтъ главѣ от Белерефоновѣтъ статуѣ и ѣ хвърга бѣ огня.“, „Баба Тула обаяла гѣлѣбовѣ сърдѣца и гѣ подава Самуилу да гѣ носи при негосѣ за магииѣ“, „Царю Петру ся показало нощемъ видѣние, което

¹) На известието е отбелязано: „Свищовѣ, 8 Септемврий 1874“.

было сънхжтж на баща му Симеона.“ и „Райны препаднжло въ църквж, слѣдъ като оттласнжла Самуила и говорила народу.“

За подготовката на тия литографии може да се сжди по скиците и нахвжрлеците, останали между рисунките на художника. Една от скиците за „Белерофон“ се отличава по своята композиция. Тя е работена с молив; кладата и огньят са отбелязани с цветни пастели (бяло, синьо, червено-кармин, зелено). Повечето фигури сж проектирани голи; тоя, що хвжрля главата, е долу, до кладата (на литографията той стои горе, на пиедестала), дигнал с две ржце главата над огнья. Конят е много зле скициран; цялата композиция е тежка, неуравновесена още откъм линии. Архитектурата съвсем не отразява оная епоха: в джното се виждат куполи, па и шест минарета, каквито византийската архитектура не познава. За „Тула и Самуил“ има запазена тжнка хартия с цялата рисунка, приготвена за превод на камжка; на сжщия лист има една груба фигура -- пржв нахвжрлек —: баба Тула дреме. На друг тжнжк лист сж нарисувани Белерофоновата статуя и она, що сече главата ѝ; пак там е дадено очжртание на Тула и Самуила. На трети тжнжк лист се развива с повече подробности фигурата на задрямалата баба Тула, седнала на мраморна столица (фигурата е доста едра: 19×12.5 см.). Запазена е негативната рисунка и за „Райниния припаджк“, от която е пренасяно на камжка; рисунката е с молив. Подобни преводни рисунки¹⁾ има и за „Петжр и видението“, както и за „Белерофон“ (буквите на пиедестала, един лакжт с китка и една глава). На лист бяла книга за писмо има друга скица за „Белерофон“ (с теменужно мастило), работена с едри чжрти, някжде драскани успоредно, а някжде кржстосвани (размер — 15.5×21 см.); види се, точно по нея е уголемена и изучена литографията. С молив и теменужно мастило е нахвжрляна скица и за „Райниния припаджк“ (17×21.5 см.); Самуил е зле нарисуван, ала Райна е добре очжртана; даден е мигжт, когато княгинята говори на парода; жените простират ржце кжм нея, но сж долу, под трите стжпала на амвона; на едно от тия стжпала стои с единия си крак Самуил; отпред се виждат отрязани от рамката четири мжжки фигури. Сжщият сюжет е разучван и на двоен лист книга (просбописен формат) с молив: дадени сж две

¹⁾ Запазен е и един лист с буквите на четиритяx литографии, както сж били дадени в литографията, за да се пренесат на камжка (на листа има бележка: „Unterschrift für den Stein №4, „... № 2“). На листа е написано: „Съчинилъ и литографиралъ Н. Павловичъ. 1874“. — „Печаталъ Райфенщайнъ и Репшъ въ Виенж“. По тоя лист се познава, че и четирите литографии сж печатани едновременно.

фигури, опит за постройка на Самуила като фигура. За „Белерофон“ има и друг преводен лист, — моливно очертание (тук-таме сж набелязани, освен контура, и главните сенки) в размер 31×39.5 см.; буквите на пиедестала липсват, сградите сж проектирани в общи чжрти, близки до тия в литографията.¹⁾

След освобождението, от 1878. до 1885. Павлович е бил окръжен училищен инспектор.²⁾ През това време той е ходил из България да събира родословни данни за баща си. В едно записниче намерих две родословни разклонения, установени от него, а под тях — бележка: „Расправено ми това родословие въ Дубница отъ братовчето ми Димитрия Николаевичъ Чукова, презъ годината 1885 Марта 15.“ В същото записниче е отбележил, че на 22. апр. 1885. бил уволнен с указ от длжността Кюстендилски окръжен училищен инспектор, „какѣто и други неизбрани инспектори. На 6. Майя 1885 год. напустнахъ Кюстендилъ, а на 7 сжщ. мсц. пристигнахъ въ Софи“. На 7. авг., с. г., поло-

¹⁾ Останали сж и листа с бележки, писани с темнужно мастило, доста избледняло в някои редове (очевидно, те сж лежали дълго на работната му маса); те ни дават реда, по който сж се пораждали проектите за илюстрации на „Райна“. В един от тия листа четем: „1. Райна въ църквж, — отблснава Самуила 2 — Баба Тула тайно подава Самуилу гължбовы сърдца обаяны и обвити да ги носи при него си. — 3 — Видѣнние Петрово Петаръ вижда видѣнние башж си Симеона — Белерофоновжтж статуя 4 — Непознатый хвърля въ огни Белерофоновжтж главж 5 — Неда моли Райнж да бѣгатъ съ Обрена 6 — Георги Сурсовулъ убѣждава Райнж да го има вмѣсто баща 7 — Райна на Кулжтж застрѣлена отъ Печенегитѣ и Воинъ на коленетѣ ѣ принесень. 8 — Райна на майчинны си... [не се чете, избледняло]“. На грѣба на тоя лист е отбелязано с молив: „1) Райна въ църквж, отблснала Самуила и ѣ припадижло (ohnmaht — изнеможила) — [задраскано:] — Петру ся показва пощемъ Видѣнние, което было баща му Симеонъ — Непознатый отсича отъ Белерофоновжтж статуя главжтж и ѣ хвърля в огня. — Неда моли Райнж да бѣгатъ съ чекающий ги внѣ старецъ Обрена — Райна презира Георги Сурсовула, който ѣ убѣждава да го има вмѣсто баща — Райна тжжи на майчинни си грѣбъ, а Обренъ учи Недж за да бѣгатъ [задраскано:] — Баба Тула обаялж гължбовы сърдца и ги дава Самуилу да ги носи у себя.“ На друг лист четем (пак с такова мастило): „Изъ Райна Княгиня Българска 1-а Картина за Белерофоновжтж статуж, на която отрѣзали главжтж и ѣ изгорили въ огнь за да умиржтъ изпадналиятъ духомъ грѣцян народъ, въ Цариградъ по врѣмято на Романа Лакапена“ [и следват приводи от повестна, в прев. на Елена Мутѣева, от стр. 2, 3, 4, 5.]. На грѣба на сжщия лист: „2-ра Картина (стр. 14)“ [следва привождат за Тула и гължбовите сжрца]. На трети лист (всѣ с такова мастило) сж установявани легендите за две от тия литографии: „ — 1) Райны припадижло въ църквж, слѣдъ като отблсналж Самуила и говорилж народу — 1) Райна отблснала Самуила въ църквж и изнеможила говоривши народу — Баба Тула подава Самуилу гължбовы [сърдца обаяны да ги носи при него си за матиж — Баба Тула обаяла гължбовы сърдца и ги подава Самуилу да ги носи при негоси — Райна въ църквж падъ нала изнеможена въ рждѣтѣ на дворянкитѣ, слѣдъ като отблсналж Самуила и говорила народу“. На четвърти лист, пак с това мастило, след един нечетлив избледнял ред, стои: „ — Райна ся моли и тжжи надъ майчиннитѣ си грѣбъ, придружена отъ бабж Тулж и Недж, които Воинъ учи да ся срѣщнжтъ тайно“.

²⁾ През 1880. е работен портретжт с маслени багри на д-р Д. Павловича, в $\frac{3}{4}$ (размер без рамка — 65.5×47.5 см.),

жил основен камък на къщата си в София, „въ новите квартали, при Орханйиската улица и близо Докторский паметникъ, между които по край моя дворъ се простира улица, още обаче ненаименована“. Същата година го назначили преподавател по рисуване в Софийската Мъжка Гимназия. Изглежда, че той е вземал участие и в сръбско-българската война, макар че животописците му не казват нищо за това.¹⁾

Като преподавател, Павлович — по отзывите на негови бивши ученици — бил добър, макар че преподавал по стар метод, с помощта на предложки, изработени от самия него. Брат му пише за някакъв „ржкописъ съ надлежните фигури“ — учебник „за прѣподаване рисуването въ гимназиите по особната му метода“; аз не намерих тоя ржкопис между книгите на художника; сигурно е изгубен. Колкото за характера на Павловича, хората, които сж го познавали говорят, че бил добродушен, спокоен, веселяк, с мек и тих нрав, со сериозни обноски, обичлив човек, уважаван от всички. Такжв ни го сочат и фотографските снимки, които прилагам в текста на статията. Той е починал на 13. февр. 1894., като преподавател по рисуване, на 59 годишна възраст, неженен.

Последните две литографии на Павловича сж общопознатите алегии: 1) „Тракия България Македония раздѣлилъ Берлинский Конгресъ въ 1878 г. Юлий 1-и“, печатана „въ литогр. на Д. М. Дробнякъ въ Свищовъ 1881“ (размер на листа — 25.5 × 67.5 см.), и 2) „Съединение Сѣверна и Южна България“ с дългата легенда: „6-й Септемврий 1885 год. Тракия провъзгласи присъединението си съ Княжество България подъ скиптра на владѣющия Князь, Александъръ I, и подъ Неговото предводителство съединените български войски въ 14 дни побѣдиха и прогониха до Пиротъ нахлѣтѣлите въ България Сърби, 15-й Ноемврий с. г. нанесохъ имъ послѣдното поражение, а на 16-й с. м. Князя Побѣдителъ встъпи тържественно въ Пиротъ“; последната литография е печатана в нашата Държавна Печатница. Вдясно на изображението, в подписа, личи „1886 март“ (в първата литография е отбелязано вдясно „1881 юлий I“). И двете сж с креда, на бледно кремovo-зеленикаво дъно, от

¹⁾ На два листа (четвъртинки) е писано с мастило от ржката на Павловича, между другото, следното: „14. N. — Днесъ въ 7½ ч. сутрешта наш. авангардъ настѣпи къмъ Пиротъ. Въ 12 часа съ открити знамена и „шуми Марица“ минахме границата. Въ 4 ч. бѣхме далечъ 4 до 5 километра отъ Пиротъ. Захвана се бой и трая до 5½ ч. нашите останки на заетите позиции. — 12 „[Ноемв.] Днес часа по 4½ сърбите бидоха нападнати и отблъснати отъ височината Нишава на Сѣверо-Западъ отъ Цариградъ. 13 N. — Днесъ по 7 ч. двама кавалеристи сърби и донесоха писмо — — — Сърбите искаха примирие, а комендантинъ Полковникъ Николаевъ имъ отказа съ писмо“. Очевидно, това сж дневнични бележки на очевидец.

което сж вадени светлини чрез драскане; особно сполучливо е осветено по тоя начин „Съединение“-то (размерът на листа е 68×52.5 см.).

Николай Павлович (1893)

Градиво за подготовката на двете алегории намерих доста между рисунките на Павловича. На един къс, прозрачно платно той си е снел „aus einem alten illyrischen Wappenbuch. Manuscript“ (сигурно обна-

родван в някой хералдичен сборник) шест цветни герба („1) Macedonia 2) Moesia 3) Romania 4) Thessalia 5) I Thracia Ordysiorüm 6) II Thracia Romanorüm“), с привод на немски и обяснение за багрите. Очевидно, тракийските, мизийски и македонски гербове сж използвани от него в двете литографии, разширени и обогатени с подробности. На голям лист — пак прозрачно платно — е запазено точното очжртание с молив на „Съединение“-то; там влизат всички гжнки по дрехите; на камжка току-речи не е изменена рисунката; само е допълнена тук-таме. На едно моливно петно виждаме седеща на камжк жепа (Бжлгария), над която лети двуглав орел; под орела е очжртан слжнчев кржг. Очевидно, това петно е нахвжрлек за недовжршената литография „Освобождение на Бжлгария“. На друг лист (тжнка хартия) е изобразен сжщият орел в пжлен фас. Етюд за „Съединение“-то ще да е и моливната скица на черновка: две голи женски фигури, едната от които джржи знаме, а другата — щит с лжв на него (пжрвата е с корона, а втората — с венец), пригжрнати. Сжщите фигури, сега вече облечени, намираме на друг тжнжк лист; зад пжрвата фигура тича изправен разярен лжв; под нозете на фигурите има топно гжрло; размержт на рамката е 18.5×12 см.; отдолу пише: „Сжверна Южна Бжлгария“. За споменатото „Освобождение“ има и друга скица, по-пжлна от споменатата горе. Тя има размер 25.5×20 см., работа с молив и теменужно мастило на бяла книга за писма, с мрежа за увеличение. Там виждаме жена в селска премяна, с расплетени коси, седнала на един камжк пред някакви скали. В десницата ѝ се вее знаме с кржст на вжрха; отляво до нея седи лжв с корона на главата; под нозете ѝ има вериги, корона, джржава и скиптжр. На отсрещната скала се вижда забито знаме, счупено, — знамето на османската империя, с полумесец и звезда. В небето лети двуглав орел с руска корона над главите, джржещ в единия си крак джржава, а в другия — жезжл, от който се чупят мжлнийни лжкатушки. Под орела грее лжчезарно слжнце над широк пейзаж. За „Берлинския Конгрес“ има запазена скица на Македония (на тжнка книга) с молив и литографски туш. На един кжс прозрачно платно е скицуван с молив разяреният лжв (петна и чжрти), що влиза и в двете литографии. Очевидно, за „Съединение“-то ще да е готвена моливната скица на проста бяла книга, дето виждаме изобразена мома с корона и с накит на гжрдите — кржст, а под него полумесец, закачен на шията ѝ с двойна лента; тя е опасана с пояс, отпред с чепрази, през рамото ѝ се вижда шарф, в десницата ѝ — гол меч, дигнат нагоре, а в левицата — развезяно знаме. Пред нея, отдясно, тича разяреният лжв с корона, изплезил

език. Той е бил проектиран изпърво зад момата, но после е задраскан. Образ на лхв има и с блажни багри на платно, грубо нахвърлян (с кафена, зеленикава, небесно-синя, жълта, черна и киновар). Цената на литографията „Съединение“ узнаваме от сжщите четвъртинки, дето има дневнични бележки от сръбско-българската война. В началото на един лист четем следния нахвърлек за обява: „18 ²⁰/_{II} 86. Сжчинилъ съмъ и скоро ще издамъ картина, която представлява, аллегорически, съединението — България и Тракия. Изображението ще бжде отпечатано литографически на бѣла хартия в сиво поле. — Цѣна 2 ¹/₂ лева...“.

За да бждат по-пълни сведенията за Павловичовата графика, трябва да се спомене, че от него има останал и проект за надслов на Славейковата „Гайда“. Скицата е в два различни екземпляра, приложени към една черновка за писмо до П. Р. Славейкова, без град и дата. В това писмо Павлович поздравя стария си приятел с желанието му да поднови „Гайдж-тж, макаръ и въ други видъ и направлѣние“. Сетне минава на въпроса: „Писали сте въ обявлѣние-то си на край-тж и искате отъ нашитѣ живописци(?) чъртежъ, който да има въ лица-та по народно изражение отъ тогова кого то имате вече. Като прочетохъ приканж-тж ви, зваши ся живописецъ наканихъ ся да направѣ единъ чъртежъ и азъ, кого-то ви изпращамъ съ настояще-то си писмо“. Сетне описва сюжетно скицата: „Въобразиохъ си, какъ-то изявява листъ-тж ви — Гайда — като народенъ и да дѣйствува въ народъ-тж ни, тѣй и къртинжтж да изрезява заглавие-то му. При българско-то огнище най-старый-тж членъ отъ фамилий-тж надува гайдж-тж — българскж-тж поезия — и гласъ-тж ѝ привлечя отъ вънъ и други бжлгари да ѝ слушатъ какъ свири — тѣй и вашжтж гайдж — Отъ дѣсна стърнж бащата упжтюва младж-тж рожбж да проумѣй гайдж-тж — — — А като е Книжевность-тж при насъ яще до него изразилъ съмъ и азъ изъ прозорецъ-тж на дѣсно, да ся вижда книжжж-тж Гайдж въ употребление, а въ вратжтж, на лѣво, ще влѣзе и въ бжлгарскж-тж кжщж — Книжевната гайда ще влѣзе въ народъ-тж Българскы, слънце-то изгрѣва надъ хоризонтъ-тж имъ: Такъвъ изгледъ ся изразява съ свѣтлинж-тж низко, Книжевность-та яще вънъ, занимание или забавлѣние-то въ слушатели-тѣ на лѣво, поезийж-тж въ мѣхъ-тж на Гайдж-тж, право-то веселие въ истинскж-тж игрж — — —“. След това Павлович изказва недоволството си от дотогавашната надсловна рисунка на „Гайда“: „Трудохъ ся да вложж такъвъ изразъ въ къртинжж-тж си; защо-то инакъ, мыслж щѣхъ да паднж въ сжщж-тж погрѣшкж като и вашый-тж чъртежъ, на кого-то и живи глави българскы да натъкняхъ, все щехж да сж четирма пиенцы викали гайда-

ръ-тъ да ги дражи за веселие, а пакъ да стане изложено-то глупостъ притурено му не въ черно-то поленце дребничко три-тъ хубавы рѣчи „ревностъ, трудъ и ученостъ. Тъзи мож критикъ врѣхъ чъртежъ-тъ ви не не за да ся сърдите, нъ ако ж одобрите да махнете такова нѣщо отъ — листътъ си; защо-то не отговарѣхъ нему“. Накрай художникътъ дава и съвет на редактора за приготвяне на гравюрата: „Дозволете ми да кажѣхъ и за дърворѣзъ-тъ нѣщо. Ако сж ви изпратили и други чъртежи и одобрите единъ отъ тѣхъ, по добро бы было да го изпратите на Венѣ да ся изрѣже на дърво; защото въ Цар/рѣ немогатъ го изработи добрѣ, а и по скъпо ще стане, кога въ Виенѣ могатъ да ви на правѣтъ и Галвано пластични копий“.

Както рекох, към черновката има приложени две лисчетета, рисунки с молив; едната скица е грубо нахвърляна, на обикновена книга; другата е на тънък лист; изпълнена е с контур и сенки, получени — било от успоредни чърти, било чрез кръстосване; контурът е точно озпачен, установен: очевидно, от нея е нанесена рисунката на рисуваелна книга, за да се повтори с туш. И двете сж подписани с пачалките NP, преплетени. На първата скица има врата, през която се виждат двама вървещи селени, един от които държи лист книга и чете; в другата скица тая врата е заменена с прозорец (на лявата стена): оттам се вижда група хора (трима-четирима), — един прав, другите седнали; един от тях чете листа, другите слушат; правият е с кривак в ръка. Вдясно и в двете скици има врата, пред която минават двама селени с калпаки: единият държи тояга, а другият — разгънат лист; последният селенин сочи с ръка стоята. Над тях изгрява во втория проект слънцето. В стоята има огнище с полукръгла стреха, на веригата виси котел, а под него гори огън. Старецът, седнал на триножно столче, надул гайдата, свири; той е с потури и калпак. Отляво нему седи на черга една жсна, предеща с хурка; зад нея седи бабичка, още по-вляво мъж с мустаци и калпак разказва нещо с дигната ръка на едно гърбом застанало детеяце. Зад стареца вдясно стои мома, подпряла лакътя си с ръка и ослонила глава на китката си. Тя слуша свирнята. Пред нея седят двамина млади селени с калпаки; единият е с кривак; пред него е клекнало куче, зле нарисувано. Рисунката има размер 9 × 13 см.

По запазените петна и скици се вижда, че Павлович е мислел да работи картина или литография „Св. Кирил и Методий изнапрат азбуката“. Едната от скиците е с молив, общо нахвърляна върху четвъртинка пожълтjала хартия. Братята сж с нимби; единият седи в профил на стол с кръгло облегалo, с дълга дреха (прилична на подрасник), и раз-

правя нещо с раздвижени ръце на брата си; на масата между двете фигури лежат книги и мастилница; втората фигура е в $\frac{3}{4}$, тялото во фас; тя седи на стол до масата, с разтворена книга на колене; очевидно, човекът е вслушан в братовите си думи. Той има и мантия. На пода лежат книги и свитъци; еднообразието на стената се нарушава от един прозорец и полица с книги, свитъци и др. под.; в къта се вижда иконостас с икона и кандило. На другата страна от същия лист е три пъти повторена фигурата на св. Кирила: изнамерил вече славянската азбука, той стои прав, дигнал леко главата си нагоре, като че благодари с поглед на Бога, или се е унесал. В лявата си ръка той държи книга, в дясната — перо, а на масата до него има мастилница. Облечен е с дълга мантия, под която се вижда подрасник и епитрахил, препасани с въже. Отделно стои друга фигура: св. Методий, проповядващ от полукръгъл амвон; пред него лежи разтворена книга.

Има няколко петна и скици от Павловича, които се отнасят към картината с маслени багри „Борис усмирява бунта на боярите“. Главната скица е на цял просбописен лист, обхваща правоъгълник 15.5×19 см. и е работена с мастило. Царят е изобразен с корона, с кръст на гърдите, с византийска мантия, украсена с обшивка на полите; на долната му дреха — край полите и отвесно от шията надолу — върви по една ивица с редица бисери; такъв му е и поясът. Борис държи въ издигнатата си десница кръст. Зад него вървят седмина духовници (двама от които държат книги). Редом с Бориса върви воин со шлем и дълга дреха, над която има броня; той държи факел и меч. Пред тях някои се бият, а други коленичат или падат ничком. Отдясно също вървят двама с факли и мечове. Виждат се и трупове на убити. На задното поле също се мяркат фигури с факли и мечове — и други, неясно очертани. В композицията има много архитектура, нахвърляна без оглед към историческата възможност на оная епоха. В джното се издигат планини и се виждат облаци. Архитектурата е смесица от разни стилни елементи: стени с жловати зъбци и бойници в линии под прав ъгъл, врата с полукръгла арка, през чиито отвор се вижда стълповище с подобна аркада и хора; над вратата — правоъгълна плоча с двойна подпорка (на плочата е изобразен тичащ лъв); зад стените — висока сграда с правоъгълни прозорци, а до нея — стълповище с двоен плосък покрив, приличен на дорийски; другите сгради отъжн стената наподобяват египетски постройки — с плосък покрив и правоъгълна врата, без прозорци; има и наведени стрехи — на две къщи без врати и прозорци; виждат се дори и кръгли кули.

Един от изворите на Павловича за тая композиция е Дриновият „Исторически прегледъ на Българската Църква“ (Виена, 1869).¹⁾ Описаната скица ще да е втора; първата е по-обща (в размер 13×16 см.) пак на такъв лист. В нея има и няколко биещи се двойки, един паднал възнак с меч в ръка, друг — с копие срещу Бориса. Вън от рамката има петна с подробности: двойка биещи се, единият насочил меч срещу другия, който държи факел; групата духовници е с книги и факли. И тая скица е с мастило, с едри чърти. В нея архитектурата е недовършена; има и двукатни къщи, нашенски строеж, съвсем съвременни, с прозорци; едната има дори нещо като балкон. Освен това, на къс рисувателна хартия Павлович е скицирал главата на царя за същата композиция; изучена е по-едро. Борис е представен с двойна брада, средна дължина, и увиснали мустаци, сляни с нея, с дълги коси, с големи очи. Носи корона с бисери и скъпоценни камъни; над пръстена се издигат шест назъбени джговати върха, изгънати навън, с орнаменти в стил рококо, с камъни и бисер на кръст; на върха на всеки от тия тригълници има по един бисер. В пръстена сж впоени едри кръгли камъни, заградени с бисер, а между тях вървят по пет бисера на кръст; горната и долната ивица на пръстена представят бисерни низове. Короната е кълбовидна, стегната от джговат отвесен пръстен, доста широк; на върха ѝ стои държава и кръст от пет бисера. Скицата е с молив; нахвърляни сж и сенки. Тая глава е предварително работена в петно на тънка книга, много общо, неизучена още.

Графичното дяло на Павловича е било подхвърляно и на критика, — нещо рядко в онова време. Критикувана е била една от първите стигнали до нас негови литографии на отделен лист — „Аспарухъ.“ Това е направил В. Попович.¹⁾ Понеже работата на В. Попо-

¹⁾ Това се вижда от една бележка: „Дриновъ прегледъ на Блг. црк стр. 24 — Бѣлежка: Свидѣтелство отъ единъ Българинъ, съвременникъ Борисовъ. Азъ исамъ отъ языка новопръ свѣщеннаго Българскаго, негоже Богъ просвѣти святимъ кръщениемъ . . .“ и т. н. Отстрана на скицата Павлович е написал, между другото —: „Въстанието въ Прѣслава си усилило толкова, щото народътъ ся рѣшилъ да обсада царѣтъ въ самнитъ му дворецъ. Нѣ Борисъ . . . подкрѣпенъ отъ свие, осветилъ грѣдите си съ Христовитъ знакъ — кръстѣтъ, и дерзновенно излѣзаль съ 48 тѣ си приближени и 7 духовни особы срещу толпѣтъ расколници, като си свѣтяли съ запалени факли. Сполучилъ же да потуши възстанитето. На другитъ день были наказани 52 болѣри. Този примѣръ подѣйствовалъ на народѣтъ и по голѣмата часть отъ столицѣтъ изъвила желание да ся кръсти“.

²⁾ Вж. В. Поповичъ: „Нѣщо за новата картина на Г. Н. Павлова на име „Аспарухъ“ [писано в Браила] в Цариградското „Читалище,“ год. II, кн. 1., окт. 1871., стр 19—34. Васил Попович (1832.—1897) е роден в Браила от родители ямболци, а починал в София. Той е бил учител и писател, помогнал е за оформянето на българския книжовен език. Учил се е в Браила на гръцки при даскал Трифона и брата му Иванча (преселници от Карнобат).

веча е пръв български опит за художествена критика, още повече в областта на графиката, ще си позволя да се спира на нея. Критикът изхожда от известни естетически предпоставки: „ . . . Колкото твореніето по удовлетворява творчеството на твореца и, колкото една идея е близка до основните задатоци на нашиятъ духъ и неговити естествени качества и свойства, на толкозъ и олицетвореніето и въ коѣ да е форма, въ кой да е образъ, по на примаемъ, мири на съ духа, утѣшава очити . . . , съ една дума, на толкозъ произведеніето ся появява въ по истинска и естествена пластичность“. ¹⁾ Поради това критикът иска от художника естественост и пластичност, в каквата област и да работи. Но това не е достатъчно: потребно е, според него, и дълбоко разбиране на идеята, висок естетичен вкус и чувство за композиция, както и техническо съвършенство в изпълнението: „Талента ся обусловва още и въ онова понятно осѣщаніе и въ дълбокото пониманіе, и овладѣваніе на производимата идея, въ высокійтъ естетиченъ вкусъ, въ гармоничската частъ на разнороднитѣ съчетанія въ едно цѣло и пълно прѣдставленіе, или пълень образъ; и въ всевъзможната добросъвѣстность въ извършваніето на трудътъ“. ²⁾ Десетина години преди това, „тоже по повода на нѣкои нови утѣшителни явленія въ умствениятъ и художествениятъ кръгъ на нашиятъ народъ,“ той си бил казал, че всяко „ново и самостоятелно произведение, било умствено или художествено“ е признак на обнова и подигане на „производителнитѣ и творчески сили“ у тоя народ, благодарение на което „понятіето за него народъ влезва въ нова фаза“, а самият народ „получава чрезъ туй право на самосвѣсть и на почитно мѣсто между другата културна човечина“. През тия десет години той намира, че „сме направили доста добра крачка напредъ.“ ³⁾

Като взема предвид, че Николай Павлович „безспорно, кѣто за нашето време и обстоятелствата на нашиятъ народъ днесъ значи нѣщо повече [от другите], и едно подобно негово произведение, кѣто «Аспа-

следвал е и ромѣнско училище, па е учил и при габровеца Никола Стефанович. Две години бил писар в английското консулство в Браила-Галац. От 1851. до 1857. учил в Киев, в гимназията и в историко-филологическия факултет на университета. През 1858. продължил в Москва. От 1861. учителствувал в Болград, Браила, Велес, Пловдив и София (след освобождението). Писал е в „Русская Бесѣда“ (Москва, 1859.—60.), оставил е повести, стихове и една комедия. От него има статии в „Читалище“, „Периодическо Списание“ и др. Когато е писал критиката, за която е дума, по-горе, той е преподавал в Браила частни уроци. Вж. Л. Касжровъ: „Енциклопедически рѣчникъ“, II ч., стр. 1967.

¹⁾ В. Поповичъ: спом. стат., „Читалище“, год. II, кн. I., стр. 19.—20.

²⁾ Пак там, стр. 20.

³⁾ Пак там, стр. 20.—21.

рухъ», прѣдполага що годѣ не твърдѣ обыкновенни способности у силнѣйтъ му съставитель,¹⁾ критикѣт мисли, че има право да бжде особно строг в преценката си. Той се бил надявал да види в тая литография „нѣщо баримъ по добро, по изтъщено отъ пѣрвитѣ произведения на Г-на Н. Павловича, извѣстни всякому, а имената: «Райна у стрина [стрика?] си въ пещерата» и «свиданіето на сжщата съ братията си Бориса и Романа въ Прѣслава»... «— но останал излѣган. Въпреки „литографическитѣ ѣ достоинства“, предметната графична творба извикала у критика усмивка поради „несъобразноститѣ“, „карикатурността почти на сичкитѣ лица отъ прѣднѣйтъ планъ“, той се обидил от „несъразмѣрността и дивотата на много нѣща, невидени още въ живописътъ и археологіята“, а най-много се почудил на „огромната, нѣ не до тамъ свезна фантазія, която прѣобладава въ съчиненіето въ ущербъ на единството на времето, мѣстото и дѣйствието, въ ущербъ на самото добросъвѣстно домислюваніе на контюрьтъ и перспективитѣ“, като оставя на страна „съ нищо несъобразнитѣ костюми“, които намира подходящи за някой „по образованъ народъ“, а не за „онія полудиви“, каквито ще да сж били, според него, бжлгарите.¹⁾ Той намира, че Аспаруховите боляри сж „по добрѣ и по стыдливо облечени, даже съ нѣкое великолѣпіе“ в сравнение с вожда си; освен това, „за единъ народъ номадски и дивъ, който живѣе само съ ловъ и съ война такива типове и облекла сж още изискани нѣща“. Той дори обвинява в плагиат художника: „кѣто че ни ся мѣрва, че сме видѣли нѣгдѣ исписани тія сжщи лица-типове. Но то нека не бжде още голѣмъ порокъ или недостатокъ“.²⁾

Критиката, макар и написана неспджржано, без потребното безпристрастие, е доста нагледна и подробна. За фигурата на Аспаруха той пише: „Поглѣднете на тогозъ сгърбенъ, жилистъ косматъ Аспарухъ, страшна е той и въ сжщото време наивна и красива — глупава грамадна фигура: Ако го снесе човекъ отъ уродливѣйтъ му буцифалъ и го постави на краки на редѣтъ съ другитѣ фигури отъ прѣднѣйтъ планъ... то навѣрно той ще бжде съ една третина отъ себе си по высокъ отъ тѣхъ.“³⁾ За коня на Аспаруха казва, че „кончета съ такива пози, контури и уши“ човек можел да срещне „развѣ въ издѣлата на Тревненскити или Габровски самоучни живописци“, а за мечата му прибавя, че приличал „повече на дѣтска сабя.“⁴⁾ Ето що пише за

¹⁾ Пак там, стр. 22—23.

²⁾ Пак там, стр. 23.

³⁾ Пак там, стр. 23.—24..

⁴⁾ Пак там, стр. 24..

Аспаруховата свита: „На лѣво отъ Аспаруха идатъ редомъ повидимому боярети му пѣшки (?) бѣлобрадати, мастити старци, обути въ пантофи, а единѣйтъ даже наметнатъ съ княжѣска или Атаманска мантия, съ калпацы отъ стариты времена, като и на истѣйтъ Аспарухъ.“ — Те сж без оружїе: „Знактъ на тѣхната воинственность и дива неубузданность ся выражава развѣ въ единственната сопа въ рждѣтѣ на приближенѣйтъ до Аспаруха и въ калпацити имъ.“¹⁾ При все това, той признава, че „тѣзи два старци кога че сж по добрата часть въ картината.“²⁾

Попович намира големи грешки в постройката на фигурите: воинжт след боярите му се не нрави „съ своята когаче извехната или чудновато извърната ржка“, а единият от жреците („Она съ рогатѣйтъ уродъ“) бил „толкозъ... обжрканъ въ собствени поли на дрехата си, чтото на гледача му ся струва, че нозѣтѣ му скоро ще ся спжнатъ“; зле е представен и старецжт зад тях: „задъ тѣя двоица богоносци изглѣдва лицето, кѣто че на единъ висящъ на гърбѣтѣ имъ старецъ.“³⁾ В групата „отправо на Аспаруха“ той намира, че воинжт бил „приличенъ повече на жена“, а в цялата група вижда наивност: „сичкитѣ фигури сж боси и отчасти въ природното си състояніе.“ На „вторѣйтъ отдалеченъ планъ“ той вижда „единъ воинъ конникъ голяоече чобанче, отъ лѣва страна, стояще, кѣто че въ единъ трапъ едно множество отъ миниаторни кочеобразни овци.“ Той посочва, освен това, безредата в движението на народа, който вжрви „безъ редъ, безъ съразмѣра, безъ всякъ признакъ за единство въ цѣль-та на движението си, макаръ че между нестройнитѣ группѣ, какѣто и по възвышенность-та ся виждатъ тукъ-тамъ кола съ пожитноститѣ на переселенци-тѣ кола сжщо Габровско издѣліе.“

Повечето от посочените недостатѣци сж, наистина, на лице. Но критикжт се ползува от това, за да осмее художника, да изложи в неблагоприятна светлина творбата му, като не пропуска случая дори да подкупи заядливого чувство на четеца с един анекдот за евреите, фараона и Червеното море.⁴⁾ Но той изтжква и несжществуващи недостатѣци, па дори смята за недостатѣци и някои достоинства на литографията. Тжй, след като признава, че „минутата на раздѣленіето на Кубротовити сынове“ не била избрана зле, но била зле представена, той казва: „Картината на Г. И. Павловича послужила развѣ за едната пета часть отъ

¹⁾ В. Поповичъ: пакъ там, стр. 24..

²⁾ Пак там, стр. 25..

³⁾ Пак там, стр. 25..

⁴⁾ В. Поповичъ: пак там, стр. 26..

цѣлѣтъ моментъ на тойзи великъ въ Исторіята фактъ,¹⁾ при което забравя, че — ако на всички пет епизода се даде еднакво място, ще се наруши художественото единство в композицията; па и предпочитането на главния от тия епизоди е работа на художника, в която никой няма право да му се меси (това предпочитане се подчъртава и в легендата под литографията, където се казва, че главен сюжет е Аспаруховото нашествие към Дунав). При все това, критиката е права в най-сжщественото: тя сочи липсата на израз у фигурите и с право подчъртава, че художникът не е доловил вярно епохата и типове: „Гдѣ сж тукъ номадити и грубити космати войници съ грознити и блестящи отъ кръвожедностъ очи; гдѣ је тукъ изразенъ суровата натура и угрожающата дивота въ лицата, одевитѣ и оржжіята? . . . Женитѣ и дѣцата ся ляватъ беззаботни, весели и глупаво-засмѣни, а не обладани отъ смутното чувство на новитѣ бѣди, които ги очакватъ по пжтя . . . Въ лицата имъ не ся изразява нищо таквозъ, което бы приличало на тжга по всичко онова, което тжй близко е свързано съ бытътъ и прѣданіята и пр. на единъ цѣлъ народъ . . .“²⁾ Като говори за „небесното явлѣніе“, критикът пита: „Защо сж тія неумѣстни видѣнія и защо онія ангели водите за единъ народъ номадски отъ изычьска религія, судбата на когото сж управлявали още неговиты, прѣдположимъ собствени черъ и бѣлъ Богове?“³⁾ Това възражение не е основателно: литографията изобразява в случая алегория, а не исторична композиция; тук художникът има право (и обикновено така става) да изкаже своя личен възглед за сждбата на представените лица, а не — тяхното вярване; критикът не е трябало да застъпва гледището на езичниците-бжлгари, а — да погледне с очите на художника-християнин. Сжщо тжй критикът обвинява художника, че е нарушил единството на време с добавката на небесната сцена: „Какво мѣсто си намира тукъ то явленіе, което ся је случило слѣдъ цѣли двѣ столѣтіа и има връзка съ прѣданното за учредено и натъкмено що годѣ политическо царство?“ Сетне обвинява художника, че по недомисленост на избрания предмет си бил „възнамѣренно“ развалил „тжй хубавата идеж“, като си натоварил картината „съ такива ангелоносни облаци, подобно на онія малюванія, като „Българія на оржжіе“ и проч.“⁴⁾ — Тия думи на Поповича изтъкват

¹⁾ Пак там, стр. 26..

²⁾ В. Поповичъ: пак там, стр. 26., 27..

³⁾ Пак там, стр. 28..

⁴⁾ В. Поповичъ: пак там, стр. 28.. Думите „Българія на оржжіе“ се отнасят до литографията (неизвестно чия работа), на която е изобразена България между четирима царе; за нея говорях по-рано.

основната му заблуда, която го е накарала да погледне на литографията от съвсем друга гледна точка. Очевидно, художникът — по усет или по спомен за видени чужди образци — е по-вярно схванал широката възможност, която предлага алегоричната композиция, и се е помъчил да я използва. За съзнанието на критика, види се, това е останало чуждо, защото неговите усилия вървят неизменно по посоката — да се заключи даденото в тесните граници на историчната живопис. Той не е взел предвид, че в една от Ватиканските фрески на Рафаела — „Атинската Школа“ — съжбрани всички древни философи, без да се гледа на това, че някои от тях съвсем не съж били съвременници; в друга от тия фрески — „Спорът или Възтържествуването на Църквата“ — над спорещите по църковните догми се виждат в небето ангели, светци и св. Троица; в трета от тях пък („Папа Леон I спира Атила“) над воюващите, които среща папата со свитата си, летят два небесни пратеника; тук не е отразен възгледът на езичника Атила, а тоя на христианина-художник, който е вървал в чудесата.¹⁾

В повечето литографии на Павловича участвува алегоричното; няма го само в серията „Райна“ и в „Крум“. Но трябва да се вземе предвид, че — като последен плод на лжеекласицизма — алегорията е била доста на мода тогава. Артур Гротгер (1837—1867.), който е следвал едновременно току-речи с Павловича во Виена, па е бил и в Мюнхен едновременно с него, си не слага живописни задачи, а възплътява свои идеи, което го изправя скоро пред алегорията, като най-добро средство за въздействие на народните маси. А знае се, че и Гротгер като Павловича е бил родолюбец и народен будител, който се малко грижи за чистото изкуство. Дори в багрениите си картини и той е повече рисуващ, отколкото живописец (движи се в тъмните тонове, от сиво към черно). И той е предпочитал графиката („Варшава“ серия от седем рисунки с крета на картон; „Polonia“, серия от девет картини с рисуваателна техника и др.). В „Пролог“ (първа картина от „Polonia“) се явява веднага алегория: боса жена, с тъмно покривало, ръцете ѝ стиснати в менгеме, което се мъчи да разтвори един момък; два стълпа, единият отчупен, с дата MDCCCLXIII; алегория е и общоизвестният картон с крета „Да живее славянството!“²⁾ Алегорията не съж презирали

¹⁾ Вж. Salomon Reinach: „Apollo, histoire générale des arts plastiques“, Paris: Hachette, 1919., p. 188.—189..

²⁾ Ср. „Из полското изкуство, графическа изложба на полската историческа и архитектурна живопис, 16 април—14 май 1922 г. каталог“, София, 1922., стр. 34., 38.—42., 47.—53., 49., 77., 75—76..

дори гении в историчната живопис като Ян Матейко (1838—1893.): алегория е и неговата „Polonia 1863.“ (писана през 1879.): и тук има жени, на които ще слагат окови, вжоржжени мъже, герб, указ с дата 1863., разпятие и др.¹⁾ За нея един от критиците казва: „Картината е напълно символична“; тя изразявала, според него, „по един класично романтичен начин възвишената идея“.²⁾ Колкото за това, че Павлович, движен от подобни будителски стремежи, е трябало да гони цели, не всякога примирими с исканията на чистото изкуство, се вижда от следните негови думи: „Не е нужно да се доказва, чи представлѣния, отъ какъвъ да е народенъ бытъ, дѣйствуватъ въ сжщиятъ народъ непрестанно на духътъ му, и тъй ся продължава възпоминанието на приключения или личности, които, поддържатъ славѣтъ и гордостѣтъ народнѣ.“³⁾ Това е било общо схващане; през времето на черно робство не е могло да се върва в изкуство, което не води към освобождение; Павлович е знаел добре, за кого рисува литографии; строги критици като Поповича сж били един или двама, — и не тям е била потребна тая графика. Защото пет години след излизането на „Аспарухъ“ сжщият Ботйов, който подиграва Павловича, като го приравнява с бездарни драскачи като Клепарски, въздига в теоретично начало (едва ли не в заповед) за всички служители на изкуството схващанията на Николай Павловича: „И науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, съ една дума — сичката духовна дѣятелность... би трѣбало да взематъ характера на политическа пропаганда, т. е. — да се съобразяватъ съ живота, съ стремленията и съ потребноститѣ на народа и да не бжде вече науката за наука, изкуството за изкуство...“ Тия думи сж печатани на 4. ян. 1875.⁴⁾

Пристрастният тон на Поповичовата критика поличава и в това, че той гледа зле на скромността, с която художникът предлага на българите тая литография; дори той използва скромното признание в обяснението на художника за оръжие срещу него: „Безъ сумнѣніе Г. Н. Павловичъ съ туй си съчиненіе не искалъ да ся порисува прѣдъ Българскійтъ народъ, напротивъ той го издава даже съ едно прѣдупазваніе кѣто произведеніе отъ сумнително съвършенство“.⁵⁾ Ограниченото схващане на Поповича не му е позволило да отличи алегорията от исто-

¹⁾ Пак там, стр. 181.

²⁾ „Из полското изкуство“, стр. 183.

³⁾ [Н. Павловичъ]: „Обявлѣніе“, [Свищовъ 22 Ноевр. 1873.].

⁴⁾ В Букурешкото „Знаме“, бр. 4. от 4 ян. 1875.. Ср. Христо Ботйовъ: „Съчинения“, стр. 216..

⁵⁾ В. Поповичъ: сном. статия в „Читалище“, стр. 28.

ричната картина; това личи в следния укор, що се прави на художника: „Ако негова милостъ по правда не е можалъ до тамъ да вникне въ смислътъ на историческиятъ фактъ, то покрайностъ требаше да ся придържи до истинското въ самото искусство и да не прави отъ Историческа-свѣтска Картина старовѣрческа икона“.¹⁾ Такива думи биха могли да се кажат и за споменатите Рафаелови фрески от човек, незапознат с особеностите на алегоричната композиция, които я отделят като художествен вид, съществуващ независимо от историчната, битова или иконна живопис. Все пак, въпреки недостатъците, които намира критикът в литографията, той признава силата на Павловичовия дар; той казва: „олицетворната му идея е плодъ на продължителны размышления, а не плодъ на продължителны и тщателни издирвания, защото усѣщаме какво бы можалъ да извърши господство му при едно добросъвестно труденіе . . .“²⁾ Както казах, в критиката има и много прави думи. Той укорява художника, че не бил нарисувал през тия десет години „за образецъ поне три четири портрета, взяти измежду народа [повечето от типове на Павловича сж работени наизустъ], живи и разнообразни, на да ли е нарисувалъ два пѣти отъ натура ушиты на кой да е конь... и да ги е запомнилъ наизустъ, остави вече цѣлти и разнообразны Етюди, които трѣбва да набира въ картона си всякъ, който има тренціи на художникъ . . .“³⁾ Прави сж думите му, че Павлович е рисувал „нѣколко еднообразни типове, които, види ся, ще рисува и въ будущемъ въ произведениата си съ малко промѣненія въпрочемъ по очести или по джунести, споредъ изискуванните обстоятелства на мѣстото и костюмити . . .“⁴⁾ Сам казах по-рано, че тия типове сж условни и си твърде много приличат. Лицата на двамата изправени в профил селени в „Памятникъ“ сж едни и сжщи, както сж едни и сжщи и махащите фигури с фесове в джното; освен това, всички фигури сж в тая литография (както и в много случаи другаде) кжси: главата се нанася върху дължината на тялото не повече от 6 пѣти: в композицията

¹⁾ Пак там, стр. 28—29.

²⁾ В. Поповичъ: пак там, стр. 29.

³⁾ Пак там, стр. 30—31.

⁴⁾ Пак там, стр. 31. — Странна несходност има наистина, между сравнително добре изучените глави и тела (на книга, платно и картон), работени от Павловича в двете академии, па и отсетне, и еднообразните типове, които се срещат в литографиите му композиции. Очевидно, той не е искал да стига в графика си до реалистично изучаване. На това се дължи и главният белег на неговите литографии: те сж графичен парад; а редом с това, току-речи пълна противоположностъ с тях представят етюдите му, в които има скромно и естествено движение, непринудена поза и простота в постройката на всяка фигура. Той се е боял, сигурно, да не би да отблъсне зрителя с подробното изучаване на фигурите.

преобладава лоша симетричност, поддържана и от успоредните линии на архитектурата и паметника, и от еднаквостта на движенията и фигурите, и от успоредните владишки жезли, и от разпределбата на фигурите от двете страни. Вжн от това, телата и лицата сж обло загладени, като е махната по тях и последната следа от индивидуалност, което изпжква още повече, след като сравним литографиите с актовете на Павловича, най-добрият от които е възпроизведен в края на статията. По-добре е композирана от останалите литографии „Непознатый отсякаль . . .“ („Белерофон“). Въпреки условността на движения и пози, там фигурите попадат на мястото си и се свързват откъм линия с цялото. Там е сравнително и най-добро разпределението на светли и тъмни петна, макар че най-добрият и близък извор на светлина — пламтешката влада, към която лети главата, — не е никак използван; напротив, той е забравен, защото тъкмо петната, които е трябало той да озари ярко, сж изпълнени на литографията со сенки.

Поразява голямата еднаквост и в лицата на двете предни фигури в „Съединение“; наистина, алегорията ги представя като сестри, но тогава би трябало да има прилика с тях и Македония, носеща сжвсем друг тип. В тая литография има тежки и широки форми на тялото и малки глави (8 пъти — по дължината на тялото), с големи очи и месести устни, с едри китки, с твърде много плът. Трите фигури в „Тракия България Македония“ не сж съединени в общата композиция; те съществуват самостоятелно, с отделни движения, чиято индикателна цена е много изкуствено повишена, без да принадлежи към обща система линии; вжн от това, фигурата на Тракия отблъсква со своето декламаторство. В литографията „Крумъ“ композицията е постегната, но еднаквостта на лицата и липсата на израз сж твърде очевидни; и в нея се повтарят само три-четири типа (с мустаци, с брада, без брада и без мустаци) — при четиринадесет фигури. Известно разнообразие се внася само в облеклото, без да има за това исторични основания. Литографията „Царю Петру ся показало . . .“, макар да трактува само две фигури, е най-слаба. Вжн от историчните грешки в установяване на покжщнината откъм форма, и двете фигури сж пжлни с недостатъци. Цар Петър сякаш пжди муха с десницата си и сжвсем не гледа към видението; баща му сжщо не гледа към него, дори е извърнат едва ли не гърбом към оногова, комуто се явява като видение. Той е тежка фигура, со сбржкани вежди, сякаш се е уплашил от нещо. Около него се вижда бяла аура. Основната грешка въ композицията е, че фигурите сж и тука сжвсем отделни: те се не свързват нито с

поза, нито с поглед, нито с телесни движения. Видението е, вжн от това, толкова действително представено, колкото и схнуващият. Неподвижната и плътна фигура на Симеона стои тежко всред стаята; чужда на всичко околно, безучастно изправена, тая фигура добива от аурата дори повече телесност и се още по-реалистично очжртава, понеже е на първото поле. У „Баба Тула“ има някаква сладникава архаичност в изразите и позите, която придава карикатурен характер на цялата работа и изобличава художника в насмешливо отношение към изобразяваната сцена; вжн от това, участието на гжлжбите в тая композиция е схвсем излишно, па сх и много зле нарисувани. В литографията „Райны препадняло . . .“, вжпреки силния драматизжм на сюжета, движенията сх еднакво условни и неизразителни. Лицата на трите главни женски фигури сх досущ еднакви; телата сх тежки, с джлги ржце, без израз; фигурите на задното поле сх вджрвени, сякаш представят изваяния. По-разнообразна композиция, макар и много студена и мржтва, има „Срђтение княг. Райны . . .“ И тук Светослав, копиеносецжт зад него и воинжт вдясно си приличат в лицата твжрде много, както си приличат и духовниците. Лицата не потвжрдяват с израза си телодвиженията; осветлението и сенките не сх правилно хвжрлени; при все това, линиите сх добре разпределени. Кжм схщите условности, станали за него вече шаблон, Павлович прибжгва и в живописните си композиции, както може да се види по приложените в края снимки от „Неда убеждава Райна да бягат“ и „Покржстване на Преславския двор“.

Проследих повтарянето на едни и схщи грешки во всички литографии на Павловича, за да се види, че те сх станали неизбежни за него поради еднаквото трактуване на различни сюжети. В тая система от недостатжци лежат донякжде и стилните отлики на Павловичовата графика: той унаследва византийското предание за фигурата, което налага преди всичко на художника да отбележи нейния душевен живот с телодвижение и поза; по-натам сх малцина отишли, та и сам Павлович, премного зает с вжншно тжлкуване на сюжета, не е имал време да стигне до нуждата от израз. От друга страна, усвоил господствуващото в онова време между академиците лжжекласично схващане за фигурата, той се не грижи да влива живот в своите изображения, построявани наизуст, рядко сравнявани с модел, сами чужди на живота. В това се негли разкрива и слабостта на неговата творческа природа: по-склонен кжм умствено разрешаване на графични задавки, по-беден отжжм чувство, той става завжршител на работата, която сх вжршили с иконите и гравюрите си нашите доморасли художници преди него. Но неговата работа има

и една голяма исторична заслуга за нашето изкуство: той е първият ни живописец. Още по-рано аз подчъртах стилната грешка, на която почива графиката му: вместо да изтъква плоския характер на графичното изображение, той се бори с него, за да го преодолее и да стигне до измама за триизмерност. В това се разкрива неговата природа на живописец, влюбен в пластично подчъртаната форма, както в гладкото моделиране на изпъкналостите поличава неговото технично майсторство: две чърти, които не е съединявал в себе си никой наш график преди Павловича. Не е достатъчно, обаче, да дирим в неговото схващане на живописец, самородно свързано с природата му, причината за това отклонение от чистия графичен път, което е толкова характерно у него. В известна смисъл може да се каже, че подобно отклоняване се е налагало и от самия вървеш на нашата графика: знае се, че българската графика допреди Павловича е била защитница на чистия графично-декоративен стил; пръв той внася в нея живописни клонежи; следователно, той е трябало да се бори с наследството, останало от неговите предшественици, за да натрапи живописно схващане и да го въдвори в графиката ни. Инак нашето графично изкуство задълго не би мръднало по-напред от предосвободителните щампи; а на Запад, където се е учил Павлович, графиката е била вече силно заразена от живописни клонежи — и той е виждал в това белег на едно напредничащо движение. По него тръгват графици като Георги Данчева, Хенрика Дембицки и др.; по негови стъпки върви и цялата ни следосвободителна графика (с изключение на някои от най-късните ѝ прояви). Очевидно, Павловича ще трябва да сметнем не само за завършител на старата графична школа, а и за основател на нова, траяла доста дълго след него. Тоя факт не е без значение. Той ни навежда на мисълта, че — за да предпочете живописното пред чисто графичното в своите литографии — художникът ще да е имал и друго важно основание; в неговата работа има планомерност, системно повтаряне и усъвършенствуване на редица усвоени похвати, има възглед, убеждение. В какво състои тоя възглед? Павлович е схващал най-добре от всички свои съвременници, че — за да действа на просто-народното възображение и да буди спомени за минало величие и надежди за славна бъднина, графичното изображение трябва да бъде пластично, живо и нагледно — сиреч — живописно. Затова той захвърля шриховата техника (много по-бърза и по-лесна) още след някои от първите си изображения („Ив. Шишман“ и „Победата на кир Тодора“), за да усвои литографията с креда, дето е възможен приятен и мек ретуш. За да

направи ѹгледни своите изображения, та да ги харесва народѣт, комуто се е стремѣл да влияе, художникѣт стига дори до компромис: не веднаж той изоставя чисто-художествената форма, за да предпочете баналната, сладникаво моделувана и гладко разтрита. Такѣв напредѣк сочи у „Аспарухъ“ и безпощадният Попович: „Въобще туй произведение на г. Павловича не още по малко обмысленно отъ първѣтъ му два . . . , макаръ че тушеваніето да не по нѣжно въ литографіята му“.¹)

И след Поповича нашата художествена критика е била крайно строга къмъ Павловича. След откриване на изложението в Пловдив се явява един подлистник в „Балканска Зора“²) под надслов „Нѣколко думи за худож. отдѣлъ на нашето Изложение“, очевидно, писан от художник и участник в изложбата.³) Той загатва и за Павловича в тоя отзив: „Писмото на г. Митова е друго — не е онова на г. Мърквичка — той се приближава до новата школа, която не може да търпи рутинната работа, като че ли писана съ години съ мъничка четчица както сѣ написани картинитѣ на г. Павловича и г. Чаянова. Четката на г. Митова е мощна, смѣла“.⁴) — Специално за графиката на Павловича говори О. Гео-въ у споменатата по-рано отпечатка от „Искусство и Художественная Промышленность“; той пише: „Много по-голямо влияние от всичките му картини оказали ония литографии от тях, които сам той гравирал и печатал. Тия патриотични литографии скоро облетели цяла България, — още повече, че турците, не разбирайки тяхното политическо значение, не пречили на свободния им обрат, — и сѣздали огромна популярност на техния автор. Но тия литографии, па и изобщо дейността на Павловича, имали несравнено повече политическо, отколкото художествено значение. А за бѣлгарското изкуство Павлович е бил, може да се каже, само първата лястовица, която — както се знае — още не носи пролет“.⁵) Мислѣта, че графиката на Павловича е лишена от художествено значение, защото цен-

¹) В. Поповичъ: спом. стат. в. „Читалище“, стр. 33..

²) Пловдив, год. III, бр. 735—736.

³) Той трябва да е сѣщият, който е печатал в споменатия вестник (год. III, бр. 759., 763., 764., 755., 766., 767. и 768.) „Обявление“, в което се съобщава, че художникъ, който е „свършилъ Флорентинската Академия . . . приема да прави увеличени до естествена голѣмина портрети отъ фотографии съ креда . . . Цѣната на единъ портретъ само глава съ малка частъ отъ рамената и бюста 25 лева, а за цѣлъ бюстъ, най-вече офицерски параденъ съ ордени — 35 лева.“

⁴) „Балканска Зора“, спом. подл., бр. 736., стр. 1.. Авторѣт на подлистника се е подписал с началката М.

⁵) Вж. стат. „Болгарское искусство“ в спом. отпеч., стр. 416.. Автор на статията е Орест Георгиев.

трѣт на тежестта пада в политическо-възродителното ѝ влияние върху тогавашния българи́н, се подчъртава току-речи от всички, които сѣ писали за тоя художник. К. Столѣтовъ,¹⁾ като говори за „Крумъ“, кара ни да си спомним детинския възторг, що е придружавал нашето възхищение от тая литография — „подъ прѣсното впечатление на уроцитѣ за Крума или Манчовата бѣлгарска история“;²⁾ хвалбата не е много голяма, па и детинският възторг не е мерило за художествена ценност. От приведените заглавия (осем) на Павловичовите литографии, които имат, според автора, „библиографическа и историческа важност“, си личи, че две от стигналите до нас сѣ му били сѣвсем неизвестни; все пак, след подобно повърхностно опознаване с въпроса, той повтаря изказаната по-рано обща мисъл: тия „картини“ били важни „не по своята естетическа цена, а по онова възпитателно влияние, което сѣ оказали върху пробужданье на народното съзнание на младото поколение“.³⁾ Той разширява и допълва мисълта си: „Трѣбва да признаемъ, че художественото достоинство, както на тия картини, така и въобще на всичко почти, създадено въ началото на нашето възраждане дори до днесъ, е съвсѣмъ условно и примитивно. За никого не е тайна, че Паисиевата история, която имѣ силата да пробуди единъ цѣлъ народъ и да му вдѣхне съзнание на национална честъ и гордостъ, както не би ималъ никой Гротъ, нито Момзенъ и никой Шлоссеръ, не може да устои и прѣдъ най-снизходителната критика.“⁴⁾ На същата страница, обаче, авторът се поправя: „Тука, разумѣва се, не се касае да се сравнят картинитѣ на Павловича, по своето влияние, съ епохалните трудове на Паисия или Раковски, а само да се опрѣдѣли, съ единъ паралелъ, гледната точка“.⁵⁾

Все толкова ще да е познавал графиката на Павловича и неговият животописец от сп. „Светлина“, скрит зад началките А. М.;⁶⁾ той споменува от литографиите му само шест; две от останалите споменува като „алегорически картини“ („Памятникъ“ и „Съединението“), а за другите не казва и дума. В оценката на неговата художнишка дейност А. М. повтаря мисълта (дори самите думи) на К. Столѣтова:

¹⁾ Вж. „Мисълъ“, год. I, кн. VIII, статията „Единъ забравенъ труженикъ.“

²⁾ Спом. стат. в „Мисълъ“, стр. 538..

³⁾ Пак там, стр. 540. Автор на статията е д-р К. Кръстев.

⁴⁾ К. Столѣтовъ: пак там, стр. 540..

⁵⁾ Пак там, с. стр., вж. подредната бележка.

⁶⁾ Вж. „Светлина“, год. IV, кн. V, статията „Николай Павловичъ“. Автор на тоя кжс и неточен животопис (не е точна дори годината на Павловичовото раждане) ще да е критикът от „Балканска Зора“; от него има в същата книжка и друга статия, подписана с цяло име.

„Това, що е направилъ съ перото си за Българитѣ Паисий, това е направилъ съ карандаша си и Павловичъ. Подавенъ отъ срѣдата и условията на нашия животъ по онѣзи врѣмена, срѣда и условия по никой начинъ неблагоприятствуващи за развиванieto на чистото искусство, и за всецѣлото прѣдаване на единъ човѣкъ на висшитѣ задачи на това искусство, той повлѣченъ отъ мощното течение на българското възраждане, съ своята четка и съ своя карандашъ се помжчилъ да възкреси прѣдъ очитѣ на единъ заробенъ, тъменъ, забравенъ народъ свѣтлитѣ страници на неговото славно минало, помжчилъ се нагледно, съ картини, да му прѣдстави сценитѣ отъ неговата история, когато и той е ималъ царе и той е бивалъ побѣдител. — Ние не ще говоримъ за чисто художественната цѣнностъ на тѣзи литографически картини както никой не говори за литературнитѣ достоинства на Паисиевитѣ съчинения [!]; а въ заключение ще кажемъ пакъ, че тяхното влияние е било много голѣмо за събужданieto и довежданieto до самосъзнание на нашето общество.“¹⁾ Още по-краен е в оценката си Д. П. Даскалов: той намира у нас „зачатаци отъ свободно искусство“ едва към 60. и 70. год., когато се явяват „историческите композиции „Райна княгиня у стрина си въ пещерата“, „Свиждането на Райна . . .“, „Аспарухъ“ и др., рисувани отъ тогавашния български художникъ Никола Павловичъ“; за тия литографии той казва, че могли „да се считатъ като първи по-сполучливи композиции на българска тема, разбира се, историческа“, в което е напълно прав. Но понеже за него образци на съвършенство сж работитѣ на „еленската скулптура прѣди хиляди години“ и тия на „италианското живописство отъ XIV вѣкъ насамъ“, в графиката на Павловича „за нѣкакво художествено съвършенство . . . и дума не може да стане.“²⁾ Дори за портретите и композициите на Павловича с маслени багри, които сж по-съвършени в художествено отношение отъ литографиите му, Даскалов отсича: „Неговитѣ опити съ маслени бои сж незначителни.“³⁾ А друг автор определя графичната и исторично-живописна работа на Павловича като „наивни и тенденциозни опити“.⁴⁾ Накрай, трябва да се приведатъ мненията още на двама

¹⁾ А. М.: спом. стат. в „Свѣтлина“, стр. 77.

²⁾ Д. П. Даскаловъ: „Искусството въ България“ — в „Лѣтописи“, год. III, бр. 5., стр. 118, 119.

³⁾ Пак там, стр. 118. — Не може да се нарече, во всеки случай, „незначителен опитъ“ хубавото копие, що е направилъ Павловичъ отъ Тициановата Венера с маслени багри; то се намира у неговия наследникъ. По-добро копие, правено отъ българинъ, аз не сжм виждалъ.

⁴⁾ Андрей Протичъ: „Искусството въ България“, студия, отпеч. отъ сп. „Училищенъ прѣгл.“, кн. IX, год. XII, стр. 5, 19.

души, които познават графиката на Павловича много по-добре от изброените досега: В. Димов и проф. Богдан Филов. Първият след като изтъква заслугите на художника като „дънец за народното, свѣстяване“, казва за него и за Доспевски, че били „първитѣ бѣлг. култиватори на едно истинно научно узкуство. И като начинатели на послѣдното, тѣхниятѣ авторитетъ и художеството, имъ сж твърди въжни за историчния развой на художествата у насъ“; частно в картините на Павловича с исторични сюжети той сжзира, че „изпѣватъ дарбитѣ на автора имъ да аранжира и групира фигуритѣ и да прѣдставя събитията въ внушително-театраленъ видъ. Макаръ тѣ да съдържатъ невѣрности относно костюмното и битовото имъ прѣдставяне, това не умаловажава значението имъ, като първи опити за третиране отечественно-исторични сюжети, и то, въ едно врѣме когато изсточниците за костюмни издирвания бѣха съвсѣмъ рѣдки и прѣснати.“¹⁾ А проф. Б. Филов нарича Павловича „най-даровит прѣдставител на бѣлгарската — токущо цѣфнала — исторична живопис.“²⁾

Да се критикуват работите на Николай Павловича днес — е вече сжвсем безсмислено. Не може да се откаже, че те трябва да се мерят с мерилото на онова време, когато сж били сжздавани. Някои от портретите му имат не само историческо значение: не трябва да се забравя, че Павлович и Доспевски сж основатели на нашата портретна живопис, налучили още отначало истинския пѣт, по който трябва да върви портретистѣт. Занятията им с други художествени видове сж ги отклонявали, наистина, от портрета, поради което живописното им дяло е останало в тая област само наченато. Много малко и от историчните картини сж надживели Павловича: това може да се твърди за две-три скици от серията „Райна“, чиято относителна хубост се крепи на това, че сж още скици. Иконните творби на тоя художник сж били най-грубо отречени от самото време: църквата, в която сж били сжбрани повечето от тях, изгаря — и от тях остава само пепел. Не знам, дали те не сж заслужвали по-добра участ. Колкото се отнася до графиката на Павловича, тя — както видяхме — се колебае между историчната алегория и битово-историчната композиция. Нейната ценност за нас, които се не възпитаваме вече от големите илюстрации на „Райна“, нито учим история по „Аспарухъ“ и „Крумъ“, се определя от няколко признака, които — ведно с това — посочват и мястото на Павловича между основателите на нашата графика.

¹⁾ В. Димовъ: „Николай Павловичъ и произведенията му“ — в „Рѣчь“ (София, 4 май 1909), год. III, бр. 620.

²⁾ Bogdan D. Filow: „L'ancien art Bulgare“, Berne: Paul Haupt, 1919, p. 66.

Като се знае, преди всичко, че две трети от усилията на художника отиват в борба с веществото, чрез което работи, не можем да се не очудваме на техническото съвършенство в изпълнението на тия литографии, — достоинство, което не е можал да отрече и най-безпощадният критик на „Аспарухъ“ (а знае се, че „Аспарухъ“ не е между най-добрите в техническо отношение Павловичови литографии). Наглед, техническото съвършенство няма цена, ако не е носител на чисто художествено съдържание. Ала такова съдържание то е имало за онова време: тъкмо неговото съдържание е могло да бжде съдържание на българското изкуство тогава; тая графика е гонила своя цел, която е и постигнала. Техническото съвършенство на пейните творби ни очудва и сега; а в онова време подобна работа у нас се е явила за пръв път: — след многогодишните груби опити на десетина българи-графици, чието училище е била нуждата, у нас идва график с академично образование, с широки планове, надарен со смелост, нелишен и от замисли, — и свършва една работа, която днес наистина изглежда огромна. Той избира тъкмо оная графична техника и онова вещество, при чиято помощ е било най-лесно да се заговори на народа за опасната мечта, костувала живота не на едного. При това, той се спира върху най-достъпната за разбиране форма и — като изоставя на страна грижата за подробно изучаване — натрапва чрез красноречивия израз на угледни изображения в съзнанието на народа замислите, които сж били заветни не само за него, а и за всички водачи на племето ни тогава. За да постигне тая нагледност и внушителност на формата, той бива принуден да изучава най-напред с багри своите сюжети, а сетне да превежда живописните си композиции на графичен език. При обилното градиво, що намираме у неговото художествено наследство, за нас не е мъчно да схванем, че Павлович е бил принуден да стане историчен живописец, та да може по-сръчно да извършва своята графична работа.

Към това се прибавя достоинството на неговата композиция. Той пръв разгъва толкова много фигури в българска графична творба — и сюжетът му налага да ги подчини на обща цел, което в повечето случаи му се удава. Той знае, как да ги нареди, да ги свърже (поне с външно движение, ако не с израз), да ги разпреди по няколко полета в изображението, при което в повечето случаи законите за линейна и въздушна перспектива сж добре спазени, а от анатомичните изисквания се рядко отстъпва. Наистина, в някои композиции има изкуствен патос, графичен парад, не липсва и трафарет, — ала тъкмо така е могло да се говори тогава на народното възбране: тия слабости на компо-

зицията сж били слабости на времето, неизбежни тогава, както сж били неизбежни фесовете, малаковите и кринолините, на които се днес надсвиваме.

Не трябва да се забравя и това, че за съставяне на композиции с такива сюжети сж били потребни знания по история, археология и външна култура, с каквито не е разполагал друг от нашите художници тогава. При оскъдицата от събрани и проверени данни в тая област по онова време заслужва очудване търпеливата предварителна работа на Павловича, който е събрал всичко, що е можал, за да постигне историчните подробности на няколко далечни епохи в нашата история (Аспаруховата, Крумовата, Борисовата и Петровата) и да възсърздаде пред жадните зрители подробната картина на български бит от ония времена; ако в твърде много случаи той се е виждал принуден да добавя, допълва и преработва, дори да съчинява при установяване на дрехите, оржията, покривната и архитектурата, — това доказва, че градивото, което е смогнал да събере, е било съвсем недостатъчно.

Народопросветната работа на Павловича се изразява за нас в десетина литографии, чиито сюжети продължават и завършват работата, начената в 1762. от великия хилендарец. В трогателната наивност на думите, с които самоотреклият се инок увещава българите да се не срамят от своята народност, лежи заветът, на чието осъществяване сж посветили живота си двадесетина даровити избраници, между които е и Павлович. В „Аспарухъ“ той дава картината на онова начално движение, при което българите се обособват на нова земя като народ и дават на едно чуждокръвно племе своето име и своята строга държавна организация, за да приемат от тях наследствената дарба на арийското племе — дарбата да се осъществяват тук, на земи, повелите на духа. В „Крумъ“ той вече отбелязва една голяма победа над византийците, която е издигнала високо авторитета на българите, та е спомогнала за сливането на пришелци и покорени. В „Белерофон“ виждаме големия страх на гърците от Симеона, — страх, приел формата на общонародна епидемия. В „Петър и видението“ пред нас се възправя властната сянка на самия Симеон, чиято голяма мечта открива поле за гробища на безброй българи, устремявали своя поход през редица векове към Цариград. В „Райны препаднало . . .“ виждаме народната смелост, изразена в постъпката на една мома, држзнала да изкаже своето презрение към враговете, които сж продължавали и во времето на самия Павлович да играят своята нечиста роля. В „Памятникъ“ пред нас се очертáva една от големите победи над Фенер, — победа над същите,

които бе држнала да презре Райна Княгиня Българска. Най-после в „Срѣтение княг. Райны“ виждаме да се установява връзката между българи и руси, в която наивният белетрист (а след него и графикът) сж виждали връзка на приятелство; това схващане, въпреки всички исторични данни, напълно достъпни тогава, е крепяло у българите надеждата в братска ръка, която ще се протегне, за да счупи турското иго.

Тоя повик към народно самосъзнание и това страшно усилие — да се опреснят историчните предания, за да се придигне народната гордост, береща душа под робството, сж породили не само нашата свобода; те сж тласнали напред и книжнината, па и пластичните ни изкуства. В тая възродителна работа Николай Павлович, най-добрият представител на графиката ни от онова време, е не само завършек на една продължителна художествена работа, а и началък на нова; с него се изчерпва византийското иконописно предание, от което той заема условностите на поза и движение, и се начева работата на българския живописец; той пренася в областта на графиката ни чисто-живописния стил и с това сжздава на наша почва онова, което е било сжздадено другаде два века по-рано; голямата грешка на Възраждането изобщо, чиято последица в историята на изкуството се изразява в победата на картината, бива пренесена у нас от Павловича, главния деец на нашето художествено възраждане: неговата графика е двуцветна живопис — со всички недостатъци, но и со всички достоинства на исполински подвиг, придигнал цял народ, но извършен само от един човек.

Б. Дякович — B. Diakovitch

Сборник на Фередун-бей — Recueil de Férédoune-bey

Един интересен сборник от турски документи се намира в Народната библиотека-музей в Пловдив. Той е откупен от мене в Солун за библиотеката със съдействието на покойния многозаслужил наш обществен деец и книжовник А. Шопов.

Малцина наши ръководители на народната просвета, съзнавайки важното значение на турските официални документи за историята на българския народ, опитвали са се да ги издирват и запазват и за тази цел не са съпели ни средства, ни труд. Обаче липсата на специалисти¹⁾, способни да проникнат в хаоса на турските държавни архиви и от там да извлекат ценните за нашата националност исторически паметници, е осуетявала всеки опит в тази посока. За това ние не само че не сме използвали редки случаи да съберем от турските архиви интересни за историята на народа ни документи, но сме допуснали да се изнесат от страната ни голям брой стари турски книги, на които и съдържанието дори не било прегледано. С право и с голяма сигурност би могло да се предположи, че измежду изнесените книги е имало твърде важни материали за историята и етнографията на българския народ. Това да предполагате ни дава право гореозаглавеният сборник от турски писма и документи.

За да се привлече вниманието на специалистите върху сборника, решавам се да дам за него кратък отзыв и то до толкова, до колкото можъ да ми го разтълкува старият учител г. Тодор Найденов, комуто тук поднасям най-жива благодарност.

Сборника, наречен Сборник на Фередун-бей, е от два тома. Първият том, на арабски и турски език, съдържа 26 + 13 + 626 страници, 30 см. дълги и 22 см. широки, чисто и здраво запазени. Вторият том, само на турски език, има 17 + 600 страници от същия формат и също тъй добре запазени. Книгите са доста хубаво подвързани в черна подвързия от кожа и платно, върху която е отпечатан златен венец с полумесец.

¹⁾ Един беше — и него пратихме в първите редове на бойното поле да загине.

Сборника е имал две издания и бил отпечатван всеки път в ограничено число екземпляри: първото издание брояло всичко 300 екземпляра, а второто — 600. Нашият екземпляр е от второто издание, първият том на което бил напечатан в 1274 година (наше леточисление 1859 г.), а вторият том — през 1275 година (наша 1859).

Писмата, които съдържа сборника на Фередун-бей, доста ясно ни рисуват отношенията на турските султани спрямо европейските владетели. Те са изпълнени, тъй да се каже, със суверенен тон, свойствен на повелителите на турската империя особно в периода на турското могъщество, когато всички европейски владетели се надпреваряли кой по-напред и по-сигурно да спечели благоволенieto и приятелството на падишаха.

Относно историческия материал, който се съдържа в този сборник, може да се каже, че той, наистина, не е твърде богат. Действително срещат се някои подробности за важни исторически събития в някои документи, но за това пък в много писма, макар и дълги и пространни, събития от капитално значение едва се споменуват в един-два реда, — често пъти писмата изобилствуват с излишна фразеология.

За България, като отделна държава или провинция, съставна част на обширната отоманска империя, нищо не се говори, когато много други области, близки и далечни, изрично се споменуват. Понятието България е погълнато в общото и неопределено название Румели. Думата българин изглежда да се споменува само на едно място, а именно в писмото за Косовската битка, което изброява разните християнски народи, взели участие в битката срещу турците. Имена на лица много малко се срещат. Българите и изобщо християните минават в писмата, особно около епохата на завоеванието на Балканския полуостров, под общото име кяфири (неверници).

Не трябва да се забравя, обаче, че в писма или документи, непосредствената цел на които не е да предават история, не може да се дирят богати исторически сведения; при все това и тези данни, които се заключават в тях, са значителен принос към материалите, които могат да бъдат използвани от учения историограф на нашия полуостров през известна епоха; па и самите документи представляват нещо оригинално, а сведенията, които се заключават в тях, едва ли биха могли да се срещнат в други познати до сега източници поне в тази форма, в която се предават от сборника на Фередун-бей. От друга страна самото напечатване на тези исторически писма в един сборник е ценно преимущество, тъй като иначе, останали в оригиналите им в някоя дър-

жавна архива, от гдето са събрани и напечатани по царско разрешение, едвали биха се запазили до сега; във всеки случай те не би били достъпни. От това гледище сборника е важна и твърде ценна печатна книга. Той носи инвентарен № 12947 и се пази в музейната библиотека в Пловдив. Ще кажа по няколко думи за всеки един от двата тома на сборника.

Том I

Първите 26 страници от този том ни дават в една обширна таблица цялото съдържание на тома по страници, а следващите 13 страници изброяват всевъзможни титли на разни азиатски и европейски владетели, ханове и войводи, с които султаните са поддържали официални сношения, както и на високи държавни сановници в чуждите държави или пък на такива и по-долни чиновници в империята. В останалите 626 страници са поместени на турски или арабски език множество разни писма, които султаните са писали в първите два века след завоеването до азиатски и европейски владетели, ханове, войводи и до високи държавни сановници в чужбина и в империята по разни дипломатически, държавни, военни и др. важни въпроси. Поместени са също и отговорите на някои от тия писма. Между писмата се намира и текста на някои мирни договори, сключени с чуждестранни владетели, както и берати, издадени на привилегировани или заслужили личности за право владение на известни земи и записки на очевидци по завоеването на някои области и отделни градове в Европа и Азия.

Ето съдържанието на някои от по-забележителните за нас писма или записки:

1. Берат от Султан Мурад на Урнус-бей

С този берат султан Мурад, султан-Орханов син, отстъпва на Урнус-бей във владение санджака от крепостта Гюмюлджина до крепостта. Серес и до града Манастир (Битоля) — земи всички завоевани чрез собствената сабя на Урнус-бея. Със същия берат султан Мурад дава наставления на Урнус-бея да не се възгордява за завоеваните от него земи, които принадлежат първо на Бога, после на пророка и след това на неговия Халиф. Учи го да държи коректно поведение, да не притеснява подчинените си заместници, като съветва последните да се отнасят като братя с мюсюлманите и справедливо и милостиво с покорената рая. Молитвува, щото с време да превземе още и крепостта Солун, както и всякога да гори и да пали кяфирските мемлекети и

сабията му винаги да бѣде остра и пр. Берата датира от 788 год. от Хиджрета (наше леточисленіе 1372 год. сл Р. Хр.).

2. Писмо от Караманоглу Али-бей до султан Мурад

Караманоглу пише на султан Мурада (стр. 95), за да му честити превземането на Одрин и да му яви за превземането на Пловдив, Заара и Гюмюлджина. Писмото е писано на арабски език. То изглежда да не съдържа никакви подробности по завладяването на поменатите градове. Такъв недостатък се сжглежда в по-голямата част от писмата в книгата.

3. Писмо от султан Мурад до Караманоглу

Султан Мурад Хан пише писмо (стр. 101) на Караманоглу Али-бей, с което му известява за превземането на Нишката крепост. Писмото е на арабски.

4. Писмо на Хюсеин-бей до султан Мурад

С това писмо (стр. 103) сждията Хюсеин-бей честити на султан Мурад превземането на Нишката крепост. Писмото е на арабски

5. Писмо на Индже Вилбан до султан Мурад

Индже Вилбан известява на султан Мурада за превземането на София. Това превземане станало с хитрост, и то така: Някой си Доганджи башия (титла, чин), като се престорил, че изневерява на турците, отишъл, та се присъединил към Софійския бан Янука (Янко). Един ден Вилбан подмамва бана и го отвежда към Татар-Пазарджик уж да бият лов. Когато на мръкване наближили едно мюсюлманско село, Доганджи башията поискал позволение от бана да отиде в селото, за да се снабди с храна. Тук той, обаче, се споразумял с Вилбан-бея. След заврщането си при бана, Доганджи му сжобщил, че турците са ги открили и го убедил да го върже и завие в някои дрехи и така да го скрие в гората, до като сам отиде в София и доведе войска за защита на бана. След това Доганджи отива и довежда Вилбан бея заедно с Гази Ахмед и, под предлог, че и него (Доганджията) турците са уловили, залавят бана и го закарват в Пловдив, отгдето, окован във вериги, го изпращат в Цариград. След това, под водителството на Доганджията, турците бързо се отправят за София и „превземат всички места и градове.“

6. Писмо на султан Мурад до Индже Билбан

С писмо (стр. 109), писано от султан Мурада в Одрин до Индже Билбана, бей на Софийския санджак, в 688 година от Хиджрета, султана, като споменува, че получил известието за превземането на София, съобщава на Индже Билбан, че му праща по Сюлейман чауш, като подарък, пет по сто хиляди (гроша?), че на Гази Ахмеда дава титлата Комендант, а на Сюндюк (или Севендак), — Доганджията — титлата Беклет (?) башия. При това на Индже Билбан султан Мурад праща чрез Ахмед един хубав ат (кон), два халата ¹⁾ и други подаръци.

7. Писмо от султан Илджрѣм Хан

С това писмо (стр. 113) султан Илджрѣм Хан до Брусенския сѣдия разправя на последния за победата при Косово.

Писмото е писано от Илджрѣм в 791 год. от Хиджрета, веднага след възцаряването му на самото бойно поле след убиването на баща му Мурад от хитър и лукав неприятел, както се споменува в началото на писмото. Писмото е, обаче, писано от Илджрѣм като от страна на баща му, старейки се изкуствено да прикрие смъртта на баща си, който уж лично говори в писмото.

В писмото се дават и някои подробности за станалите битки на Косово между Турци и съединените сили на разните християнски князе. Изреждат се поотделно имената на разни бейове и паши, управители на области, европейски и азиатски, като Великият визир Али паша, Румели бейлер бей Лала Шахин, Урнус бей, Билбан бей. Споменува се, на кои християнски народи князете са взели участие в битките, като се дават и имената на някои от князете, а други минават само под название на народността им, като някой си Лас оглу (може би Лазар?) Ергун Лаин Вѣлк оглу, босненския крал Велевид оглу или Леvid оглу (отделно от босненския крал.²⁾) После се изреждат влашки, маджарски, бѣлгарски, арнаутски, чешки и полски банове, които, като главатари, вкупом взети, се представят като седмоглава аждаха (ламя чудовище), насочена и движуща се против турците.

Най-напред в битката против Турците излязъл Иоргил Лаин, комуто и главата веднага била отсечена. След него се втурнал Лас оглу, но в този момент се притекъл на помощ Мурадовият син Илджрѣм, и главата на Лас оглу също паднала отсечена.

¹⁾ Почетна дреха, която султаните са подарявали на отличилите се държавници, военачалници и пр.

²⁾ Християнските имена, написани на турски, често биват почти непонятни.

8. Записки по експедицията за превземането на Белградската крепост

Тия записки съдържат по-големи подробности по обсадата и превземането на Белградската крепост. Експедицията почнала от Цариград в 927 год., като минала през Чорлу, Бургас (Луле-Бургас), Баба-Ески, Хафса, Одрин, Пловдив, Татар-Пазарджик, Ихтиман, София, Пирот (Шехир-Кийой), Ниш и стигнала Белград.

Обсадата на крепостта траяла тѣкмо тридесет дни, — на тридесетия ден била превзета. Тук се описват всекидневните движения както на турската армия, така и на неприятелската. Както се вижда от описанието, турците са срещнали силно съпротивление от страна на неприятеля за превземането на крепостта. Всеки ден трябвало да се щурмува крепостта и всякога безуспешно. Строили са мостове на реките Сава и Дунав, за да я обсаждат от всички страни; постоянно прииждали нови войски, за да се присъединат към обсадителите. Самият султан лично присъствувал и ръководил бомбардирането или чрез чести военни съвети, които ставали под негово председателство, или чрез допитвания до него. Описват се и всекидневните движения на султана. Той често ходел и присъствувал при постройката на моста, минавал на отсрещния остров или пък живял под шатѣр около крепостта. Отряди са били пращани и по околните страни, като Сремския вилает (Сирмия), Маджарско, за превземане или осигуряване на тези страни, тѣй като се опасявали от нахлуване на неприятелски войски от там. За Сремския вилает се споменува, че се управлявал от жена, името на която, обаче, не се отбелязва; за да си запазила владенията, тя изпратила на турците известие за покорност, но когато последните отишли да я видят, тя избягала.

Доста войници загинали и от двете страни, до като е траяла обсадата. И от двете неприятелски страни сраженията се водили с пушки и топове. Броят на турските топове на едно място се изчислява до 120—200. Турците често сполучвали да се изкачат на крепостта, но всякога били отблъсвани. И сърбите са излизали вън от крепостта, за да повредят някой турски топ или да нанесат на неприятеля друго поражение.

Последните две сражения се описват като твърде кръвопролитни. Окопите се напълнили с мъртви трупове. Такива битки не били ставали нигде другаде. Най-сетне на тридесетия ден турците влезли в града, и турският мюезин (ходжа) произнесъл своята молитва от стените на Белградската крепост. И сам султана влязъл тържествено и си направил

своя намаз (молитва) в града. Долната църква (ашая клисе) била обжрната на джамия. Маджарите получили разрешение да се върнат в отечеството си. Сжрбите били изпратени на заточение в Цариград.

Т о м II

Върху първите 17 страници от този том е отпечатано съдържанието на книгата по страници. В останалите 600 страници се излага текстуално съдържанието на 368 отделни писма, всички специално озаглавени. Писмата са писани от разни султани, като Сюлейман, Селим, Мурад, Ибрахим и пр., от първите 2—3 века след завоюването на Цариград, и адресирани до азиатски и европейски владетели по разни въпроси (и сключване на писмени договори), дипломатически, държавни, военни, дори и частни, както и до подвластни свои висши и по-долни сановници. Сборника съдържа също писма на отделни държавни сановници до подведомствени там административни и др. чиновници, а също и някои писма, адресирани на името на султаните.

От всички писма, поместени в този том, ще спомена само за две, защото те за нас са по-интересни в това отношение, че се отнасят до страни стоящи по-близо до нас и по пространство и по политически съдбини.

В първото писмо (стр. 538), отправено от султана до Виенския император (в документа е до Бечкия император — Беч = Виена), се говори за Богдан войвода. От съдържанието на писмото се разбира, че въпроса се касае за воеводата Богдан IV, прокламиран за Богдански княз в 1568 год. Княза, обаче, според писмото, злоупотребил с доверието на султана, като преследвал и отстранявал от служба местните държавни служители и прибирал от странство такива, иноземни, а понякога дори и убивал роднините на изгонените служители. Султана многократно го подканвал да тури край на това си поведение, но никакви увещания не помагали; за това той бил свален от престола, а на негово място възкачен Иоан.¹⁾ Обаче Богдан не стоял мирен: със събрани от него чети из полската земя той постоянно нападал и безпокоил васалното на султана Богданско воеводство. За това султана пише на австрийския император писмо, с което, като се оплаква от бунтовния и немирния Богдан, моли го, по силата на сключения взаимен договор, да се постарее да го залови и го изпрати на самия султан.

¹⁾ Наречен Армянин или жестокият, Богдан IV е известен в историята като любител на увеселенията, пиршествата. Обиколил себе си с полски магнати, към които храня големи симпатии, Богдан прекарвал времето си в приятни забави, докато изтощил държавната хазна и се лишил най-сетне от престола си.

Второто писмо (стр. 555) е от Московския бей (руския цар). То е писано, според самото му съдържание, от руския цар Иван IV, син на Василия III, до султан Селим II, Сюлейманов син, който царувал от 1566 до 1574 год. Писмото е изпратено на султана по случай въцаряването на последния. По този случай московския бей¹⁾ го моли да подновят взаимното приятелство, което тяхните бащи и деди са имали по между си.

В писмото Иван IV, като изброява разните области, на които той, по милост Божия, е княз и цар, като изрежда и областите, които султана е наследил при въцаряването си след смъртта на баща си Сюлейман, напомня му обичая, според който всеки цар, при въцаряването си след дедите и бащите си, пращал до близки и далечни царе посланици или вестители да им съобщат това събитие, както и обичаят на царете, които са били в приятелски отношения по между си, са пращали пратеници да си честитят и пожелават дългоденствие и да извяват своето взаимно приятелство.

На това основание и сам Иван, стъпвайки на престола, пратил да извести това събитие на Селимовия баща султан Сюлейман, но забелязал, че султан Селим, като се въцарил, не е сторил това. Когато той руският цар, разтърсил книжата, намерил, че дядо му Иван със Сюлеймановия дядо султан Баязид, също и баща му Василий със султан Селимовия дядо (Селим I) и с баща му Сюлейман Хан, по взаимно приятелство, си пращали един другиму посланици. И сега руският цар, от желание да поддържа приятелство, изпраща някого си Иван Петров, за да поздрави султана и да му извести за собственото си здраве. Но понеже полският крал не допустнал посланика да мине през областта,

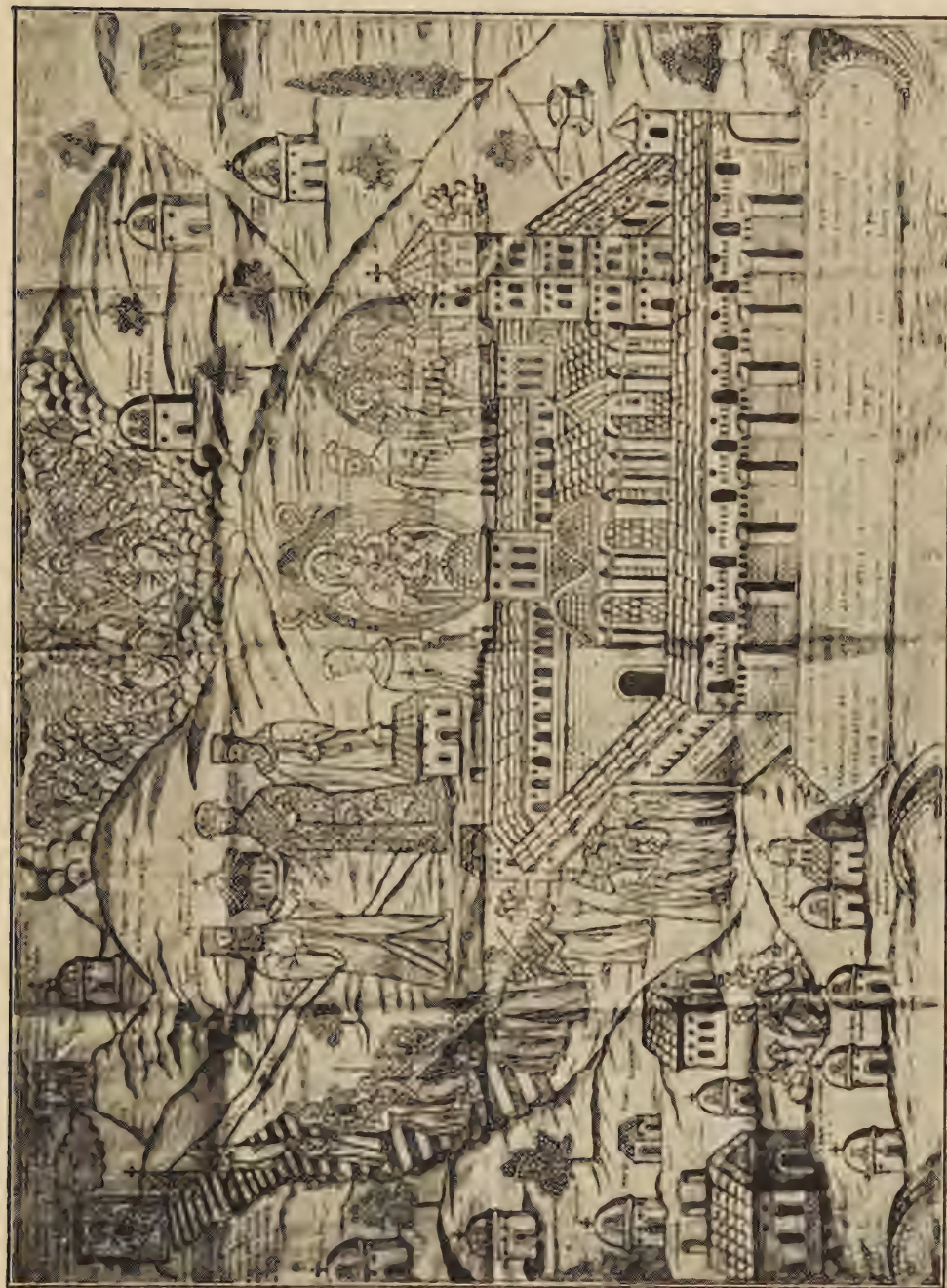
¹⁾ Забележително е, че руският цар се нарича Московски бей, която титла означава княз или нещо по-долно от княз — управител на известна област или области. Турците наричат султаните си падишах, а всички останали владетели титулират крал, княз, бей, които са всякога по-долни от падишаха. Даже и персийският цар, макар и мухамеданин, е само шах, което значи просто цар, когато думата падишах, етимологически сложна от пад = назител и шах = цар, означава покровител на цар, понятие, което изразява сила, върховенство над другите царе.

Султаните са давали някои по-високи царски титли на европейските владетели само по силата на договори, сключени подир някоя война с Турция. Понякога, обаче, такива титли били давани и по султанско благоволение. Така, султан Сюлейман дал титлата „падишах“ на френския крал Франциск I.

Руските царе, според това писмо, се наричат първоначално бейове, но по-късно те станали москов-царь и най-сетне рус-царь. Обаче в 1739 година, при сключване на Белградския мир, руската императрица била квалифицирана за първ път Джумле русиаларь и императрицась (императрица на всички Русии), а едвам при сключването на Кайнарджиския мир (1774 год.) руската императрица Екатерина II, по нейно настояване, получила към руската ѝ титла още и прибавката падишах.

през която му било заповядано да мине, той се готвил да изпрати поменатия посланик през друг път; обаче в този промежубок негови хора, дошли в границите на царството му, известили, че султановият аскер откъм Кафа и Азов е потеглил към руската крепост Астрахан. Това зачудило руския цар твърде много, още повече, че не знаел причината на това, а знайно е, от друга страна, че между великите деди на турските и руските царе е имало установено приятелство и обичай да си правят взаимни посещения, а враждата между двете страни е била нещо непознато, та ако се появила, трябвало би да се съобщи за това. И като праща Ивана Петрова, доверено и способно лице, с писмо, царя напомня и известява на султана да прегледа книжата, за да се увери във взаимното приятелство на предшествениците им, както и да изпита и узнае, от кого и чрез коя бунтовна ръка е подбутната тази вражда по между им. При това, без да бави пратеника, султана да изпрати от своя страна заедно с него свой човек с писмо, за да му извести, като по кой начин може да завърже с него приятелство.

Писмото е писано в Москва в 7078 година от сѣтворението на човека (1570 сл. Р. Хр.).

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павловича“.

Вж. „Графиката на Николай Павловича“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

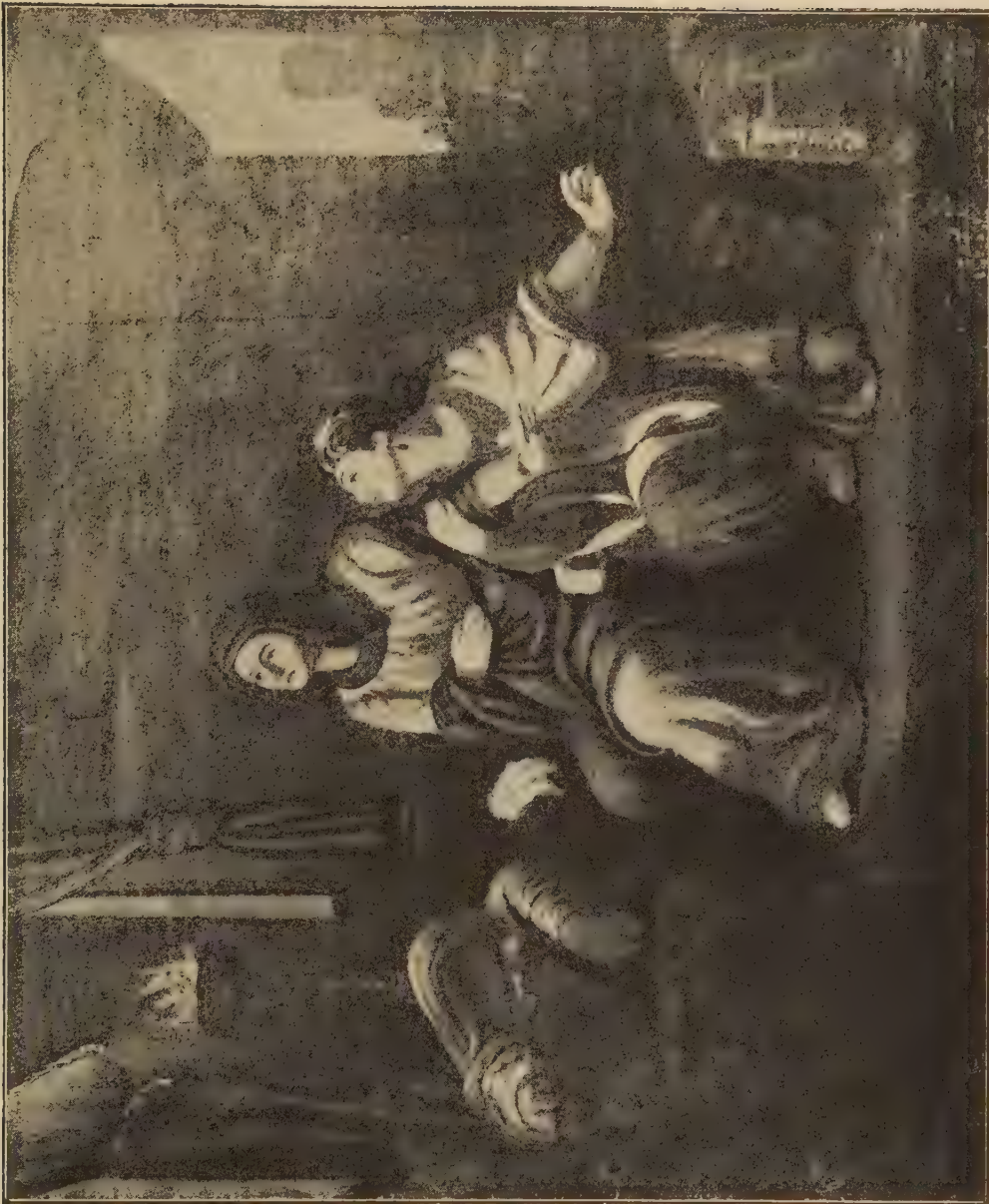
Вж. „Графиката на Николай Павловича“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павлович“.

Вж. „Графиката на Николай Павловича“.

Цена 300 лева

